

ΝΟ: 15494,

ΚΩΕ: 15363

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**



ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΙΩΑΝΝΑ ΑΝΔΡΕΟΠΟΥΛΟΥ

Πτυχιούχος Τμ. Κοινωνιολογίας

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

**Οι επιπτώσεις της απελευθέρωσης των
Αγορών στην Απασχόληση, αυτοαπασχόληση
και τα κλειστά επαγγέλματα με έμφαση στον
κλάδο των φαρμακοποιών (Αθήνας)**

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: κ. ΝΕΟΚΛΗΣ ΣΑΡΡΗΣ

ΑΘΗΝΑ 2005

Ευχαριστίες

Εκφράζω τις θερμές μου ευχαριστίες στους Καθηγητές μου, κ. ΝΕΟΚΛΗ ΣΑΡΡΗ, κ. ΘΕΟΔΩΡΟ ΣΑΚΚΕΛΑΡΟΠΟΥΛΟ και τον Επιστημονικό Συνεργάτη του ΙΝΕ, Κοινωνιολόγο κ. Γεώργιο Κρητικίδη, για την πολύπλευρη βοήθειά τους τόσο σε επίπεδο κριτικών προσεγγίσεων και μεθοδολογικών παρεμβάσεων, όσο και σε επίπεδο ηθικής στήριξης, ώστε να ολοκληρωθεί το έργο αυτό.

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Πρόλογος.....	4
Εισαγωγή.....	6
Κεφάλαιο πρώτο: Το φαινόμενο της απελευθέρωσης των αγορών και οι παράμετροί του.....	29
1.1 Θεωρητικές και εννοιολογικές προσεγγίσεις περί παγκοσμιοποίησης.....	30
1.2 Ο θρίαμβος του νεοφιλελευθερισμού-νεοκαπιταλισμού. Η ένταση του ανταγωνισμού.....	55
1.3 Κρίση του προστατευτικού-παρεμβατικού κράτους.....	62
1.3.1. Οι αποκρατικοποιήσεις και οι επιπτώσεις τους	84
1.4 Επιπτώσεις των νέων δεδομένων στην απασχόληση στην Ελλάδα (Στατιστικά στοιχεία - απόδειξη, τεκμηρίωση της θεωρητικής ανάλυσης στον αστικό τομέα σε επίπεδο αυτοαπασχόλησης για μια δεκαετία).....	147
1.4.1 Η εξέλιξη της αυτοαπασχόλησης στην Ελλάδα την τελευταία 25ετία (1981-2004).....	167
Κεφάλαιο δεύτερο: Ανταγωνισμός στην ελεύθερη αγορά και κρίση των αυτοαπασχολούμενων.....	171
2.1 Οριοθέτηση του αντικείμενου της προσοχής μας. Ατομικές και οικογενειακές εμπορικές, βιοτεχνικές και λοιπές επιχειρήσεις.....	172

2.2	Το φαινόμενο της κρίσης αυτοαπασχόλησης και τα άμεσα αίτιά του.....	192
2.3	Κρίση αυτοαπασχόλησης κατά κλάδους.....	210
2.3.1	Η αυτοαπασχόληση κατά κλάδο στην Ελλάδα και στις αστικές περιοχές την περίοδο 1993-2004	218
2.4	Γενικά συμπεράσματα.....	224
Κεφάλαιο τρίτο: Το «ξεκλείδωμα» των «κλειστών» επαγγελματών		243
3.1	Η ευρωπαϊκή οδηγία-πρόταση για την απελευθέρωση της αγοράς.....	244
3.2	Η έρευνα του ΚΕΠΕ για το άνοιγμα των κλειστών επαγγελματών.....	260
3.3	Προσέγγιση του κλάδου των φαρμακοποιών.....	282
3.4	Αντεπιχειρήματα των θιγομένων του κλάδου.....	298
Κεφάλαιο τέταρτο: Εμπειρική έρευνα για την ανάδειξη των ποιοτικών διαστάσεων στους αυτοαπασχολούμενους φαρμακοποιούς – Συμπεράσματα.....		302
Επίλογος: Η άγνωστη κοινωνία που έρχεται.....		316
Πηγές- Βιβλιογραφία		334
Παράρτημα: Ερωτηματολόγιο.....		352

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα μελέτη έχει ως σκοπό να διερευνήσει και να αποτυπώσει την κατάσταση και τις εξελίξεις σχετικά με την απασχόληση και τα κλειστά επαγγέλματα, στα πλαίσια της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας.

Συγκεκριμένα, θα επιχειρήσω να εξετάσω την πορεία και τη λειτουργία του ανταγωνισμού στην ελεύθερη αγορά, καθώς και την κρίση που δημιουργείται στην κοινωνικο-επαγγελματική κατηγορία των αυτοαπασχολούμενων ατόμων. Εδώ, η επαγγελματική εργασία σε επιχείρηση- δραστηριότητα ανήκει στον ίδιο τον εργαζόμενο.

Για την προσέγγιση του θέματος, θεώρησα σκόπιμο να παραθέσω στατιστικά στοιχεία και πίνακες που αφορούν συγκριτικά διάφορες επιχειρήσεις, με έμφαση στις επιχειρήσεις που ανάγονται στην αυτοαπασχόληση.

Από την έρευνα των σχετικών στοιχείων αποδεικνύεται ότι οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις είναι μειωμένης ανταγωνιστικότητας αναφορικά με τις μεγάλες. Επίσης, ενώ αυτή τη στιγμή ασφυκτιούν, καλούνται να επωμιστούν πρόσθετα κόστη.

Ο ρόλος των αυτοαπασχολούμενων ή των ελεύθερων επιτηδευματιών θα πρέπει να ενισχυθεί ποιοτικά – και σε συνδυασμό με τη θέσπιση κινήτρων – για τη δημιουργία κοινοπραξιών ή ομόρρυθμων εταιρειών κλπ. από μικρομεσαίες επιχειρήσεις και αυτοαπασχολούμενους και την κατάργηση σχετικών

αντικινήτρων. Αυτό αποτελεί ένα μέτρο διασφάλισης της βιωσιμότητάς τους.

Η μελέτη επικεντρώνεται στο φαινόμενο των κλειστών επαγγελμάτων, ειδικότερα στον κλάδο των αυτοαπασχολούμενων φαρμακοποιών, εν όψει της ευρωπαϊκής οδηγίας-πρότασης για το άνοιγμα των κλειστών επαγγελμάτων και τις προοπτικές βιωσιμότητάς τους.

Ενώ, ουσιαστικά, μπορεί να φαίνεται ότι θα λυθεί το πρόβλημα της ανεργίας μέσα από την απελευθέρωση των κλειστών επαγγελμάτων, το θέμα προσεγγίζεται από την άλλη πλευρά, αυτή των επιπτώσεων στους εργαζομένους (αυτοαπασχολούμενους), που ενδεχομένως θίγονται από το άνοιγμα αυτό, όπως προκύπτει από την έρευνα πεδίου που πραγματοποιήθηκε.

Η αλλαγή του τρόπου οργάνωσης της κοινωνικής και οικονομικής ζωής οδηγεί σε ανακατάταξη θέματα που αφορούν την απασχόληση και τα επαγγέλματα σε κοινωνική και οικονομική κλίμακα.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η εντατικοποίηση του ανταγωνισμού σε παγκόσμια κλίμακα, που προέρχεται από τις ραγδαίες τεχνολογικές και οργανωτικές αλλαγές, οδηγεί σε συνταρακτικές μεταβολές στη διάρθρωση της βιομηχανίας, καθώς και στις διοικητικές δομές στο εσωτερικό των επιχειρήσεων (Freeman Chris & Soete Luc, 1994).

Μπαίνουμε σε μια νέα εποχή παγκόσμιων αγορών και αυτοματοποιημένης παραγωγής, με αποτέλεσμα να θεωρείται από κάποιους ερευνητές ότι είναι ορατός ο δρόμος που οδηγεί σε μια οικονομία σχεδόν χωρίς καθόλου εργαζόμενους.

Η αμφισβήτηση της ισχύος του κράτους πηγάζει από το κυρίαρχο πρότυπο οργάνωσης των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων, όπως αυτές υπαγορεύονται από το φιλελεύθερο μοντέλο ανάπτυξης. Η παρέμβαση στην εσωτερική πολιτική των κρατών από υπέρ-εθνικά μορφώματα εξουσίας απειλεί την αυτονομία και την κυριαρχία του. Την ίδια στιγμή εμφανίζονται διευρυμένης μορφής δράσεις, που υπερβαίνουν τα εθνικά σύνορα και υπό την καθοδήγηση θεματικών οργανώσεων, συντονίζοντας τη σημασία ζητημάτων που δεν είναι δυνατό να περιορίζονται από εθνικά σύνορα. Παρά ταύτα, το κράτος παραμένει σημαντικός πόλος εξουσίας και, παρότι η μορφή και οι λειτουργίες του προσαρμόζονται στα σύγχρονα δεδομένα, ο πυρήνας της ύπαρξής του παραμένει σημαντικά αναλλοίωτος.

Η περίοδος από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο έως και τις τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα χαρακτηρίστηκε, σε πολλές χώρες, από εκτεταμένο παρεμβατισμό. Στην περίοδο αυτή, ισχυρά ιδεολογικοπολιτικά ρεύματα – που αμφισβητούσαν την κοινωνική αποτελεσματικότητα των ελεύθερων αγορών ως εργαλείο κατανομής των πόρων και του εισοδήματος, καθώς και τα θεωρητικά σχήματα που ήταν συνυφασμένα μ' αυτά – ευνοούσαν τον κρατικό παρεμβατισμό ως εναλλακτικό εργαλείο για τη ρύθμιση της οικονομίας. Επίσης πολλοί πίστευαν ότι ο παρεμβατισμός θα οδηγούσε σε πιο ικανοποιητικά κοινωνικά αποτελέσματα απ' ό,τι οι αγορές.

Οι αντιλήψεις και οι πολιτικές άρχισαν να μεταβάλλονται και να ευνοούν την ελεύθερη αγορά ως εργαλείο κατανομής των πόρων τις τελευταίες δύο δεκαετίες, ιδιαίτερα μετά τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης. Το βάρος των πραγμάτων και η υπεροχή χωρών όπως οι ΗΠΑ, που ανέκαθεν προτίμησαν την αγορά ως εργαλείο κατανομής των πόρων, έστρεψαν τις προτιμήσεις προς την ανταγωνιστική αγορά και τον περιορισμό του ρόλου του κράτους, με την προσδοκία υψηλότερων οικονομικών επιδόσεων.

Ανάλογες ήταν οι εξελίξεις στην Ελλάδα. Για λόγους που συνδέονται με τις ιδιαιτερότητες της δικής μας ιστορικής πορείας, σε όλη σχεδόν τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα ο κρατικός παρεμβατισμός στη λειτουργία των αγορών στην Ελλάδα, στις διάφορες μορφές του, υπήρξε εκτεταμένος. Αυτό συνέβη γιατί στην Ελλάδα, σε αρκετές περιπτώσεις ή κατά περιόδους, δεν

υπήρχαν οι προϋποθέσεις για υγιή λειτουργία των αγορών, με αποτέλεσμα πολλοί να θεωρούν φυσική την ενεργή κρατική παρέμβαση στις αγορές. Οι συνθήκες λειτουργίας της ελληνικής οικονομίας μέσα στην ΕΕ, καθώς και οι συμβατικές υποχρεώσεις απέναντί της – λόγω του εντεινόμενου διεθνούς ανταγωνισμού και των πιέσεων που αυτός ασκεί, αλλά και λόγω των διεθνών τάσεων που μόλις αναφέρθηκαν– συντελούν ώστε να βρίσκεται σε εξέλιξη μια διαδικασία κριτικής εξέτασης των διαφόρων παρεμβατικών ρυθμίσεων για τα αποτελέσματα συγκεκριμένων μορφών παρέμβασης σε άλλες χώρες. Απόρροια αυτού του γεγονότος είναι ο σταδιακός περιορισμός του κρατικού παρεμβατισμού στις αγορές και η απελευθέρωσή τους σε πολύ μεγάλο βαθμό.

Οι αλλαγές όμως που έχουν ήδη συντελεστεί σε διατάξεις μπορούν, ίσως, να δικαιολογηθούν με βάση τις οικονομικές αντιλήψεις που επικρατούν. Πρέπει όμως να υπεισέλθουν και οι παράμετροι του δημοσίου συμφέροντος και του κοινωνικού οφέλους. Όπως έχει ήδη γίνει σαφές, σκοπός μας είναι η κριτική εξέταση μιας από τις μορφές παρέμβασης του κράτους στη λειτουργία των αγορών, εκείνης δηλαδή που συνδέεται με την άσκηση των επαγγελμάτων.

Η διαχωριστική γραμμή μεταξύ μιας οικονομικής δραστηριότητας, που αποτελεί κατά βάση άσκηση επαγγέλματος, και εκείνης που συνιστά επιχείρηση παροχής υπηρεσιών ή παραγωγής αγαθών δεν είναι πάντα σαφής. Για παράδειγμα, ο δικηγόρος που διατηρεί δικηγορικό γραφείο μόνος ή με κάποια

γραμματέα ή βοηθό και ο δικηγόρος που διατηρεί μεγάλο γραφείο, απασχολώντας πολλούς μισθωτούς δικηγόρους. Η περίπτωση του επαγγελματία, με τη στενή έννοια, στην παρούσα μελέτη υπάγεται κύρια στις ατομικές ή στις μικρού μεγέθους οικονομικές μονάδες, που παράγουν αγαθά ή προσφέρουν υπηρεσίες συνυφασμένες με κάποιου είδους τεχνική ή επιστημονική εκπαίδευση ή κατάρτιση.

Ο προβληματισμός σχετικά με τις κρατικές παρεμβάσεις στη λειτουργία της αγοράς επαγγελματικών υπηρεσιών και οι κατάλληλες λύσεις για την ενίσχυση του ανταγωνισμού δεν τίθενται στην ίδια πάντα βάση για τις μικρές μονάδες, όπως και για τις μεγαλύτερες, επιχειρηματικού χαρακτήρα (ΚΕΠΕ, 2001).

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο ρόλος της κατηγορίας οικονομικών μονάδων που μόλις αναφέρθηκαν, και που στηρίζονται στην άσκηση επαγγέλματος στην ελληνική οικονομία, είναι σχετικά μεγαλύτερος απ' ό,τι σε άλλες χώρες. Η ελληνική οικονομία εξακολουθεί να χαρακτηρίζεται από μεγάλο αριθμό ατομικής ιδιοκτησίας ή μικρού μεγέθους μονάδων, λόγω διαφορετικών συνθηκών και κανόνων λειτουργίας της αγοράς. Οι μικρές μονάδες τείνουν να εκτοπίζονται από μεγαλύτερες, επιχειρηματικού χαρακτήρα, μονάδες, στο πλαίσιο των οποίων ο επαγγελματίας τείνει να μετατραπεί σε μισθωτό υπάλληλο και γενικότερα να παρέχει εξαρτημένη εργασία.

Βασική οικονομική αρχή, που γίνεται δεκτή ευρέως στην εποχή μας, είναι ότι δεν πρέπει να υπάρχουν

περιορισμοί ή φραγμοί στην ελεύθερη λειτουργία των αγορών, παρά μόνο για σαφείς και συγκεκριμένους λόγους, γιατί αλλιώς εκτιμάται ότι περιορίζεται ή καταπνίγεται ο ανταγωνισμός εις βάρος του κοινωνικού οφέλους. Άρρηκτα δεμένη με την αρχή αυτή είναι και μια δεύτερη, σύμφωνα με την οποία το κράτος έχει την ευθύνη της προστασίας του ανταγωνισμού στην αγορά, έτσι ώστε να προλαμβάνονται ή να καταπολεμώνται μονοπωλιακές τάσεις και άλλα συναφή φαινόμενα, που τείνουν να εξουδετερώσουν τα κοινωνικά οφέλη από την ανταγωνιστική λειτουργία των αγορών.

Από μια άλλη σκοπιά, υποστηρίζεται εύλογα η άποψη ότι η παροχή ζωτικής σημασίας υπηρεσιών όπως λ.χ. οι ιατρικές, οι νομικές ή οι τεχνικές-κατασκευαστικές και η εξασφάλιση της υψηλής στάθμης τους, έχει ανάγκη την κρατική παρέμβαση για την ικανοποιητική ποιότητα των προσφερόμενων υπηρεσιών και τη διασφάλιση του δημοσίου συμφέροντος.

Αναφορικά με ορισμένα επαγγέλματα, προβάλλεται το επιχείρημα ότι ο χρήστης δεν είναι σε θέση να αξιολογήσει την ποιότητα της προσφερόμενης υπηρεσίας ή να εκτιμήσει ποιες ακριβώς υπηρεσίες χρειάζεται, «ασυμμετρία στην πληροφόρηση». Κάτω από τέτοιες συνθήκες, η λειτουργία μιας ελεύθερης αγοράς υπηρεσιών, δίχως κρατική παρέμβαση, θα μπορούσε να οδηγήσει σε όχι ικανοποιητική ποιότητα υπηρεσιών και σε σοβαρή βλάβη των συμφερόντων των χρηστών. Η κρατική παρέμβαση όμως θα μπορούσε να διορθώσει την αγορά ή, εν ανάγκη, να

την υποκαταστήσει, με στόχο την ικανοποιητική ποιότητα των προσφερόμενων υπηρεσιών και τη διασφάλιση του δημοσίου συμφέροντος.

Στο πλαίσιο της υλοποίησης των «Στόχων της Λισσαβόνας 2000», ο νέος πρόεδρος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Χοσέ Μανούελ Μπαρόζο, καθώς και η πλειοψηφία των Επιτρόπων, προωθούν την άποψη ότι «η ευρωπαϊκή οικονομία θα πρέπει να εναρμονιστεί με το αμερικανικό μοντέλο», ελαττώνοντας με αυτόν τον τρόπο το κράτος κοινωνικής προστασίας, απελευθερώνοντας την αγορά εργασίας και βάζοντας σε δεύτερη μοίρα τα ζητήματα προστασίας περιβάλλοντος και υγείας.

Στο πλαίσιο αυτών των επιδιώξεων προωθείται ταχύτατα η οδηγία των προτάσεων της Μπολόνιας, «για την απελευθέρωση της αγοράς των υπηρεσιών στην Ευρώπη». Μία από τις πιο σημαντικές παραμέτρους της οδηγίας είναι πως «μια επιχείρηση που έχει την έδρα της σε ένα κράτος-μέλος θα μπορεί να δραστηριοποιείται σε άλλα κράτη-μέλη με βάση το νομικό καθεστώς που υφίσταται στη χώρα της έδρας της και όχι στη χώρα που δραστηριοποιείται». Αυτό σημαίνει ότι μια επιχείρηση παροχής υπηρεσιών από τη Βουλγαρία, για παράδειγμα, θα μπορεί σε μερικά χρόνια να δραστηριοποιείται στην Ελλάδα, βάσει της βουλγαρικής και όχι της ελληνικής νομοθεσίας.

Ο Χ. Μ. Μπαρόζο αναφέρεται ακόμα στην ανάγκη προώθησης εθνικών σχεδίων δράσης στα 25 κράτη-μέλη, τα οποία, όπως υποστήριξε, θα πρέπει να αξιολογούνται σε ετήσια βάση, για την πιστή εφαρμογή



της Στρατηγικής της Λισσαβόνας. Υπογραμμίζεται η ανάγκη να καταστεί η Ευρώπη χώρος πιο ελκυστικός για επενδύσεις με την ολοκλήρωση της εσωτερικής αγοράς, τη διασφάλιση ανταγωνιστικών αγορών, τη βελτίωση του ευρωπαϊκού αλλά και των εθνικών κανονιστικών πλαισίων για τη μείωση του διοικητικού κόστους των επιχειρήσεων.

Πρόκειται, ολοφάνερα, για προσπάθεια άρσης των εθνικών-κρατικών εμποδίων, με κατεύθυνση την ενιαία Ευρώπη.

Στο διεθνές οικονομικό περιβάλλον έχουν συντελεστεί, ή βρίσκονται σε εξέλιξη, διαδικασίες απελευθέρωσης της λειτουργίας των επαγγελματιών που δεν μπορούν να μας αφήσουν αδιάφορους. Οι μεταβολές που συντελούνται (πολλές από τις οποίες προωθούνται και από διεθνείς οργανισμούς) δημιουργούν εκ των πραγμάτων πίεση και για τη δική μας προσαρμογή σ' αυτές, ως προϋπόθεση για τη διατήρηση και την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας. Εάν υπάρξει καθυστέρηση πέρα από ένα όριο στην προσαρμογή αυτή, θα δημιουργηθούν δυσμενείς εντυπώσεις για τη χώρα, οι οποίες θα έχουν δυσμενή αντίκτυπο στην ανάπτυξή της.

Αμεσότερες είναι οι πιέσεις για προσαρμογή και άρση των αδικαιολόγητων παρεμβάσεων στη λειτουργία των επαγγελματιών και ιδιαίτερα των κλειστών επαγγελμάτων, που παρεμποδίζουν τον ανταγωνισμό από πλευράς Ε.Ε.

Κλειστά θεωρούνται τα επαγγέλματα που θέτουν περιορισμούς στην ελεύθερη άσκηση κάθε

επαγγελματικής δραστηριότητας που προστατεύεται από την εθνική νομοθεσία.

Στα κλειστά επαγγέλματα όχι μόνο ορίζονται από το νόμο τα επίπεδα των αμοιβών, η χωρική αρμοδιότητα και υποχρέωση συγκεκριμένων πράξεων αλλά ορίζεται ο αριθμός των θέσεων με κρατικές αποφάσεις. Το αντικείμενο της παρούσας εργασίας είναι η καταγραφή και η διερεύνηση της κρίσης της απασχόλησης με έμφαση στους τομείς των αυτοαπασχολούμενων και των δραστηριοποιημένων γύρω από τα λεγόμενα κλειστά επαγγέλματα και ειδικότερα γύρω από το επάγγελμα του φαρμακοποιού. Όλα αυτά εξετάζονται υπό το πρίσμα των εξελίξεων που πρόκειται να επιφέρει, ιδίως στην Ελλάδα, η επικείμενη απελευθέρωση υπό την καθοδήγηση της Ε.Ε., καθώς διαμορφώνεται ένα νέο πλαίσιο άσκησης της φαρμακευτικής πολιτικής.

Τα φαρμακεία υπάγονται στον κλάδο των αυτοαπασχολούμενων. Οι νέοι φαρμακοποιοί που εισέρχονται στο επάγγελμα μπορούν να ανοίξουν φαρμακείο μόνο αγοράζοντας την άδεια παλιού φαρμακοποιού που συνταξιοδοτήθηκε, εφόσον αριθμός των αδειών ίδρυσης νέων φαρμακείων είναι περιορισμένος. Μαζί με την άδεια αγοράζει κανείς και την πελατεία, τη φήμη, το κέρδος του φαρμακοποιού.

Να επισημανθεί πως το φάρμακο δεν είναι ένα απλό καταναλωτικό προϊόν ανταγωνισμού, αλλά δίνεται μόνο δια χειρός φαρμακοποιού. Το φάρμακο είναι διατιμημένο κοινωνικό αγαθό, δηλαδή οι τιμές είναι

καθορισμένες και διέπονται από τους νόμους της φαρμακοοικονομίας με κρατική παρέμβαση.

Η απελευθέρωση πιθανώς να δημιουργήσει εκπτώτικες τιμές των φαρμάκων, που μπορεί να οδηγήσει σε μια λογική μείωση κόστους και χαμηλής ποιότητας των φαρμακευτικών προϊόντων. Έτσι, όμως, δεν προασπίζεται η Δημόσια Υγεία και η τιμή και η ποιότητα των φαρμακευτικώνσκευασμάτων, διαμορφώνοντας ένα νέο πλαίσιο άσκησης της φαρμακευτικής πολιτικής ανάλογο με το Αμερικάνικο μοντέλο, στο πλαίσιο απελευθέρωσης της αγοράς στο συγκεκριμένο κλάδο Δημόσιας Υγείας που επιβάλλει η Ε.Ε.

Είναι άξιον απορίας πως τα φάρμακα πλέον στην Αμερική έχουν γίνει κάτι το τόσο κοινόχρηστο, που βρίσκονται σε ράφια πολυκαταστημάτων και καταναλώνονται ανεξέλεγκτα. Για το λόγο αυτό έχουν προκληθεί σοβαρά προβλήματα, ακόμα και θάνατοι (περιοδ. *Φαρμακευτικός Κόσμος*, τ. 92).

Αν τηρηθούν οι νόμοι της ελεύθερης αγοράς, όπου θα υπάρξει ξένη διείδυση είτε με τη μορφή πολυεθνικών φαρμακευτικών εταιρειών είτε με τη μορφή ιδιωτών φαρμακοποιών (παρόλο που, μέχρι τώρα, τα θέματα υγείας διαπραγματεύονται από τα κράτη μέλη), θα αυξηθεί ο αριθμός των φαρμακοποιών. Οι μικρές μονάδες όμως θα εκτοπιστούν από τις μεγαλύτερες, επιχειρηματικού χαρακτήρα μονάδες, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί έντονο πρόβλημα βιωσιμότητας και ο ιδιώτης

φαρμακοποιός να παρέχει πλέον μισθωτή εξαρτημένη εργασία.

Η παρούσα μελέτη εστιάζεται στην κριτική εξέταση μιας από τις μορφές παρέμβασης του κράτους στη λειτουργία των αγορών, την παρέμβαση που συνδέεται με την άσκηση των επαγγελματιών και ειδικότερα της περίπτωσης του επαγγελματία, με τη στενή έννοια (ατομικές ή μικρού μεγέθους οικονομικές μονάδες), που παράγει αγαθά ή προσφέρει υπηρεσίες συνυφασμένες με κάποιου είδους τεχνική ή επιστημονική εκπαίδευση - κατάρτιση.

Κάτω από το πρίσμα της επικείμενης απελευθέρωσης της αγοράς διαπραγματεύομαι τις αλλαγές / επιπτώσεις που θα προκύψουν από την διαμόρφωση μιας νέας φαρμακευτικής πολιτικής. Και προκύπτει το ερώτημα αν αυτή η νέα φαρμακευτική πολιτική, που θα στηρίζεται στην απελευθέρωση των αγορών χωρίς κοινωνικά μέτρα προστασίας, ιδιωτών και καταναλωτών-χρηστών, θα μπορεί να προασπίζεται τη δημόσια υγεία. Επίσης μπορούν να ελεγχθούν οι κινήσεις των πανίσχυρων πολυεθνικών εταιρειών στο χώρο αυτό; Ένα τρίτο θέμα προς εξέταση είναι το πώς διαμορφώνεται σήμερα η αντίδραση των φορέων και των ιδιωτών του χώρου στη νέα κατάσταση, και με ποιους τρόπους καθίσταται πλέον δυνατή η βιωσιμότητα των επιχειρήσεών τους;

Από την άποψη της τεχνικής οργάνωσης της εργασίας μου, η προσπάθεια κατέτεινε στην πειθάρχηση της ύλης σε τέσσερα κεφάλαια.

Στο πρώτο κεφάλαιο, με τίτλο «Το φαινόμενο της απελευθέρωσης των αγορών και οι παράμετροί του», αναλύονται οι παράμετροι και οι επιπτώσεις της παγκοσμιοποίησης.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, «Ανταγωνισμός στην ελεύθερη αγορά και κρίση των αυτοαπασχολούμενων», επιχειρείται η εξέταση της πορείας και λειτουργίας του ανταγωνισμού στην ελεύθερη αγορά της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας, καθώς επίσης και η κρίση που δημιουργείται στην κοινωνικο - επαγγελματική κατηγορία των αυτοαπασχολούμενων ατόμων.

Στο τρίτο κεφάλαιο, «Το ξεκλείδωμα των κλειστών επαγγελματιών», εξετάζεται η οδηγία-πρόταση της Ε.Ε. για την απελευθέρωση της αγοράς και η πορεία των κλειστών επαγγελματιών μέσα στο πλαίσιο αυτό, καθώς και οι προοπτικές των κλειστών επαγγελματιών σε εθνικό επίπεδο.

Στο τέταρτο κεφάλαιο αποτυπώνονται τα συμπεράσματα της έρευνας που διεξήχθη στον κλάδο των φαρμακοποιών, βάσει της υφιστάμενης κατάστασης και των προοπτικών που μέλλεται να διαμορφωθούν στο πλαίσιο άσκησης της νέας φαρμακευτικής.

Η μελέτη ολοκληρώνεται με τον επίλογο, με τίτλο «Η άγνωστη κοινωνία που έρχεται», όπου επιχειρείται κριτική προσέγγιση των ενδεχόμενων επιπτώσεων που επιφέρει η απελευθέρωση των αγορών χωρίς κοινωνικά μέτρα προστασίας.

Στο κεφάλαιο όπου αναλύονται οι παράμετροι και οι επιπτώσεις της παγκοσμιοποίησης, δίνεται ο ορισμός της παγκοσμιοποίησης. Πρόκειται για τη δημιουργία μιας παγκόσμιας οικονομικής ζώνης, μιας παγκόσμιας αγοράς, όπου τα προϊόντα κινούνται ελεύθερα, καθώς η οικουμένη έχει μετατραπεί σε μια ενιαία οικονομική, πολιτική και πολιτιστική επικράτεια.

Εν συνεχεία, μελετάται το φαινόμενο της έντασης του ανταγωνισμού μετά την πτώση των χωρών του υπαρκτού σοσιαλισμού, καθώς και η αναβίωση και προβολή των φιλελεύθερων θεωριών της νεοαυστριακής σχολής (Mises, Hayek κ.α.), που φαίνεται ότι είναι κυρίαρχες και τείνουν να επικαλύψουν θεωρητικά την αναληθσία εκείνων των κρατικών πολιτικών που έρχονται σε αντίθεση με όσα ίσχυαν περίπου έως το 1990.

Επιπρόσθετα, με άξονα την κρίση του προστατευτικού παρεμβατικού κράτους (κρίση του κοινωνικού κράτους γενικά, και των εργατικών κατακτήσεων ειδικότερα), εξετάζεται το φαινόμενο της εγκατάλειψης του κενσσιανού μοντέλου ανάπτυξης, η μετεξέλιξη των σοσιαλδημοκρατικών παραδειγμάτων ανάπτυξης και της κρατικής διαχείρισης αγοράς εργασίας.

Εν συνεχεία εξετάζονται συνοπτικά δύο τάσεις: αφενός προς τις αποκρατικοποιήσεις και αφετέρου προς τις εξαγορές και συγχωνεύσεις των ιδιωτικών επιχειρήσεων, τάσεις που συνάδουν με την αναγκαιότητα και την ιδεολογική διάσταση του

«εκσυγχρονισμού», των επιχειρήσεων και της παραγωγικής διαδικασίας.

Τέλος αποτυπώνονται οι εξελίξεις στην απασχόληση-αυτοαπασχόληση, ιδίως όπως αυτές εκφράζονται στην Ελλάδα, καθώς και η οικονομική πολιτική που ακολουθείται στην αύξηση της απασχόλησης.

Στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάζεται κατά πόσο οι διάφορες μορφές επιχειρήσεων (ατομικές-βιοτεχνικές κ.ά.) καθίστανται βιώσιμες στον εντεινόμενο ανταγωνισμό στην ελεύθερη αγορά της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας.

Επιχειρείται μια προσέγγιση της κρίσης της αυτοαπασχόλησης και των άμεσων αιτιών της, καθώς η αύξηση των εισροών στην αυτοαπασχόληση οφείλεται σε μεγάλο βαθμό σε αύξηση του ποσοστού των ατόμων που μετακινήθηκαν από τη μισθωτή εργασία, ενώ η πλειονότητα των μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων αδυνατούν να αναπαραγάγουν το ανταγωνιστικό πρότυπο μέσα από νέες προκλήσεις. Για τη διασφάλιση της βιωσιμότητάς τους θα πρέπει να ενισχυθούν ποιοτικά, σε συνδυασμό με τη θέσπιση κινήτρων για τη δημιουργία κοινοπραξιών ή ομόρρυθμων εταιριών κλπ. από μικρομεσαίες επιχειρήσεις και αυτοαπασχολούμενους και την κατάργηση αντικινήτρων.

Στο τρίτο κεφάλαιο εξετάζεται η φύση της ευρωπαϊκής οδηγίας που αφορά το άνοιγμα της αγοράς και κατ' επέκταση των κλειστών επαγγελματιών και η επικείμενη νομιμοποίησή της, καθώς προβάλλεται το

επιχείρημα ότι το εν λόγω άνοιγμα θα αυξήσει τις θέσεις απασχόλησης.

Γίνεται αναφορά στην έρευνα του ΚΕΠΕ για τα κλειστά επαγγέλματα, και την επίπτωση για την απασχόληση που θα έχει η απόφαση για το άνοιγμα των κλειστών επαγγελμάτων.

Εν συνεχεία προσεγγίζεται ο κλάδος των αυτοαπασχολούμενων φαρμακοποιών στην Ελλάδα στο πλαίσιο ιστορικής αναδρομής του επαγγέλματος και λειτουργίας του στην υφιστάμενη πραγματικότητα. Παρατίθεται η επιχειρηματολογία και τα αντεπιχειρήματα του κλάδου των φαρμακοποιών στην επικείμενη απελευθέρωση της αγοράς, και συγκεκριμένα των επαγγελμάτων υγείας.

Αποτυπώνονται οι λόγοι που ανθίστανται οι φαρμακοποιοί στη νέα κατάσταση, προασπίζοντας έτσι τη δημόσια υγεία και την τιμή του φαρμάκου.

Στο τέταρτο κεφάλαιο επιχειρείται, λαμβάνοντας υπόψη το υλικό που έχει συγκεντρωθεί από τα ερωτηματολόγια, να αποτυπωθούν τα συμπεράσματα της έρευνας που εξάγονται από τον κλάδο των φαρμακοποιών με βάση την υφιστάμενη κατάσταση και τις προοπτικές που μέλλεται να διαμορφωθούν στο πλαίσιο άσκησης μιας νέας φαρμακευτικής. Στο πλαίσιο μιας συνοπτικής παρουσίασης αποτελεσμάτων αναφέρεται η όξυνση του ανταγωνισμού, η μείωση των κερδών, η μείωση του ελέγχου του φαρμάκου καθώς μειώνεται ο κρατικός παρεμβατισμός.

Προτιμήθηκε η ποιοτική έρευνα (ερωτηματολόγιο) αντί της ποσοτικής, γιατί θεωρήθηκε ότι μέσω της

ποιοτικής έρευνας αποτυπώνονται καλύτερα τα συμπεράσματα ως προς τον επαγγελματικό κλάδο των φαρμακοποιών, καθώς αναδύονται αποτελεσματικότερα οι λόγοι αντίστασης του φαρμακοποιού για τη νέα κατάσταση της επικείμενης απελευθέρωσης του επαγγέλματός τους και γενικότερα της απελευθέρωσης των επαγγελμάτων δημόσιας υγείας.

Το ερωτηματολόγιο ήταν ανοικτού τύπου με πλήθος ερωτήσεων, οι οποίες, εάν είχαν μετασχηματιστεί ή ομαδοποιηθεί σε ποσοτικές μεταβλητές θα υστερούσαν, και ίσως θα έχαναν τη δυναμική της αποτελεσματικότητάς τους, όπως αυτή αποτυπώνεται εδώ. Το ερωτηματολόγιο διοχετεύθηκε σε ένα ευρύ φάσμα ιδιωτών φαρμακοποιών (συμπεριλαμβανομένων και των αρμοδίων φορέων αντιπροσώπευσής τους), καθώς επίσης και των νέων μορφών ατομικής επιχείρησης που είναι τα συνεταιριστικά φαρμακεία. Ο χώρος διεξαγωγής της έρευνας οριοθετήθηκε στην περιοχή της Αθήνας για χρονικό διάστημα 5-6 μηνών.

Όπως προκύπτει από την παρούσα μελέτη, μία πρώτη επίπτωση που προέρχεται από την απελευθέρωση των αγορών είναι η ένταση της ανεργίας, που, παρά τις διαφορές που εμφανίζει από χώρα σε χώρα, είναι κοινό φαινόμενο και για τα 15 κράτη μέλη της Ε.Ε. Εμφανίζεται κυρίως στους νέους, τις γυναίκες αλλά και σε άλλες κατηγορίες του εργατικού δυναμικού, όπως αυτά προκύπτουν από την εξέταση των στατιστικών στοιχείων,

Μέσα από τις διαρθρωτικές αλλαγές που συντελούνται σε παγκόσμια κλίμακα στην εσωτερική δομή των επιχειρήσεων προκύπτει μια διπλή επίπτωση στην αγορά εργασίας. Αφενός απαιτείται ευελιξία των απασχολήσιμων χαμηλής ειδίκευσης στην αγορά εργασίας, που ικανοποιεί τις ανάγκες του τομέα των υπηρεσιών. Αφετέρου νέες μορφές οργάνωσης της εργασίας βασίζονται στη γνώση και σε νέες οργανωτικές αρχές στη βιομηχανία (με αντίστοιχη συγκρότηση ενός ανώτερου τμήματος της αγοράς εργασίας) και σε μερικούς κλάδους των υπηρεσιών (Κουζής, 2003).

Κατά συνέπεια, αναδύεται ένας δεύτερος δυϊσμός της εργασίας, καθώς δημιουργείται μια πόλωση μεταξύ ενός πυρήνα ειδικευμένων και υπερείδικευμένων εργαζομένων, με σταθερή και υψηλά αμειβόμενη απασχόληση, και μιας περιφέρειας εργαζομένων χαμηλής ειδίκευσης, με πρόσκαιρη και χαμηλά αμειβόμενη απασχόληση.

Πορευόμαστε, δηλαδή, σε ένα καθεστώς διπλής οργάνωσης της εργασίας. Η μεν εργασία των χαμηλόμισθων ανειδίκευτων στον τομέα των υπηρεσιών οργανώνεται επί των παλαιών αρχών της κατάτμησης της εργασίας, της ιεραρχικής οργάνωσης και του εργοδοτικού δεσποτισμού (που πολύ απέχουν από την «κοινωνία της γνώσης» και το νέο παραγωγικό υπόδειγμα»). Η δε εργασία των εργαζομένων σε ένα μεγάλο τμήμα της βιομηχανίας (και σε μερικούς κλάδους των υπηρεσιών ή στο εσωτερικό ορισμένων επιχειρήσεων) οργανώνεται με βάση τις αρχές της

ευέλικτης αυτοματοποίησης, της γνώσης και της εσωτερικής ευελιξίας, οργανωτικές αρχές που στηρίζονται στην «αυτοματοποιημένη» πειθαρχία.

Το σημείο ισορροπίας για την ελληνική οικονομία δεν επιτεύχθηκε, γιατί στους τομείς όπου πραγματοποιήθηκε η μεγαλύτερη αύξηση του Α.Ε.Π. γίνονταν ταυτόχρονα επενδύσεις εκσυγχρονισμού και έντασης κεφαλαίου. Τις επενδύσεις αυτές δεν τις ακολούθησαν ανάλογες μικρότερες επενδύσεις, ιδίως στις Μ.Μ.Ε. (Μικρομεσαίες Επιχειρήσεις), με αποτέλεσμα να έχουμε διαφορετικές ταχύτητες σε ομάδες επιχειρήσεων ως προς την ανάπτυξη και την απασχόληση.

Αρνητικό σημείο για την αποκατάσταση της ισορροπίας, ώστε η ανάπτυξη να συμβαδίσει με τη μείωση της ανεργίας και τη δικαιότερη διάχυση του δημιουργούμενου πλούτου, είναι η έλλειψη ενίσχυσης της δημιουργίας νέων βιώσιμων θέσεων εργασίας στις Μικρομεσαίες Επιχειρήσεις.

Ο εκσυγχρονισμός των μεγάλων επιχειρήσεων πρέπει να ακολουθείται από ανάλογο εκσυγχρονισμό και διεύρυνση εργασιών στις Μ.Μ.Ε. Με αυτόν το συνδυασμό μπορούμε να πετύχουμε αναλογική ανάπτυξη των δεικτών σε όλους τους τομείς: παραγωγή, απασχόληση, μείωση της ανεργίας. Είναι προφανές ότι για να γίνουν αυτά, είναι απαραίτητο να διαρθρωθεί ανάλογα και η πολιτική του κράτους.

Σήμερα, έχουμε αρκετές αντιφάσεις σε αυτή την πολιτική, που πρέπει να λυθούν σε ευρύτερο κυβερνητικό επίπεδο. Έχουμε, για παράδειγμα, πλήθος

φορολογικών, χρηματοδοτικών, θεσμικών κ.ά. αντικινήτρων στην ανάπτυξη των Μ.Μ.Ε., πράγμα που υποσκάπτει τη σπουδαία δυνατότητά τους να αυξάνουν την απασχόληση πολύ ταχύτερα από τις μεγάλες επιχειρήσεις.

Στον τομέα της χρηματοδότησης για τις επενδύσεις τεχνολογικής αιχμής και τις μεγάλες βιομηχανικές επιχειρήσεις, οι οποίες είναι εντάσεως κεφαλαίου, έχουν θεσπιστεί επιχορηγήσεις και επιδοτήσεις μέσα από τα αναπτυξιακά κίνητρα και τη φορολογία (όμως για τις μικρές επιχειρήσεις δεν υπάρχουν αυτά τα κίνητρα).

Οι Μ.Μ.Ε. έχουν μόνο τη λύση της προσφυγής στην τραπεζική χρηματοδότηση, η οποία, λόγω της μικρής διαπραγματευτικής τους δύναμης, είναι πολύ ακριβή και γίνεται με καθαρά τραπεζικά κριτήρια. Αντίθετα, οι μεγάλες επιχειρήσεις μπορούν να χρηματοδοτηθούν φθηνά, τόσο μέσω του χρηματιστηρίου, όσο και από τις τράπεζες με διαπραγματευόμενο χαμηλό επιτόκιο.

Με αυτούς τους όρους δεν είναι δυνατόν να επιτευχθεί ισόρροπη ανάπτυξη στο εσωτερικό της εθνικής οικονομίας και μοιραία θα παρουσιάζονται οι αντιφάσεις στην απασχόληση. Επιπρόσθετα, ένα μεγάλο μέρος των νέων θέσεων εργασίας δημιουργείται από τις Μ.Μ.Ε. Οι αντιφάσεις που είναι σε βάρος τους έχουν ως αποτέλεσμα την αύξηση της ανεργίας.

Όσον αφορά τις ασκούμενες πολιτικές για την αντιμετώπιση της ανεργίας, παρά τη θετική στροφή προς ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης, που

σημειώθηκε τα τελευταία χρόνια, υπάρχει ακόμη πολύς δρόμος ώστε να επιτευχθεί η αποτελεσματικότητα που προσδοκούμε.

Ο λόγος που προτάσσεται η πολιτική της οικονομικής ανάπτυξης από την πολιτική μείωσης της ανεργίας στο πρόβλημα της απασχόλησης, είναι γιατί θεωρούμε πως μόνο η δημιουργία βιώσιμων νέων θέσεων εργασίας μπορεί να δώσει οριστικές λύσεις.

Από την ανάλυση των στατιστικών στοιχείων, Β.Ε.Α., Ι.Ν.Ε., που αφορούν συγκριτικά μεγέθη για τις διάφορες επιχειρήσεις και με έμφαση στις επιχειρήσεις που ανάγονται στην αυτοαπασχόληση, δεικνύεται ότι οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις είναι μειωμένης ανταγωνιστικότητας έναντι των μεγάλων επιχειρήσεων.

Επιπλέον, οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις που ασφυκτιούν αυτή τη στιγμή καλούνται να επωμιστούν πρόσθετα κόστη ή να προβούν σε μειωμένο ωράριο λειτουργίας, σε αντίθεση με το αυξημένο ωράριο λειτουργίας που τείνει πλέον να διαμορφωθεί ως πάγιο εργασιακό καθεστώς στις επιχειρήσεις μεγάλου μεγέθους.

Μέσα από την προσέγγιση της εξέλιξης της αυτοαπασχόλησης στην Ελλάδα την τελευταία 25ετία στις αστικές περιοχές, σε συνδυασμό με την κλαδική-τομεακή εξέλιξη της συγκεκριμένης κοινωνικο-επαγγελματικής κατηγορίας της απασχόλησης την τελευταία 10ετία (1993-2004), παρατηρείται η μείωσή της σε κάποιους κλάδους και αύξηση σε κάποιους άλλους. Οι εν λόγω μεταβολές οφείλονται κυρίως στην έξοδο πολλών εργαζομένων από τη μισθωτή εργασία-

απασχόληση και στην είσοδό τους στην αυτοαπασχόληση, με αμφίβολα αποτελέσματα επιτυχίας. Κατά συνέπεια, η αύξηση αυτή της αυτοαπασχόλησης είναι πλασματική.

Σε επίπεδο Ε.Ε., παρατηρείται ότι η βασική αιτία αύξησης των εισροών στην αυτοαπασχόληση οφείλεται στα ίδια αίτια, δηλαδή από την μετακίνηση ατόμων (που ήταν προηγουμένως άνεργοι) από θέσεις μισθωτής εργασίας. Επιπρόσθετα παρατηρείται μία μείωση του ποσοστού όσων άρχισαν να αυτοαπασχολούνται. Αυτό είναι κοινό χαρακτηριστικό των περισσότερων κρατών μελών, με μόνες εξαιρέσεις τη Δανία και τις Κάτω Χώρες (Ε.Ε., 2000).

Εν συνεχεία, εξετάζεται η οδηγία-πρόταση της Ε.Ε. για την απελευθέρωση της αγοράς, την πορεία των κλειστών επαγγελμάτων και την επικείμενη νομιμοποίησή της, σε συνάρτηση με τον τρόπο υιοθέτησής της από την Ελληνική Κυβέρνηση και την επιχειρηματολογία που θα αναπτυχθεί από τις ελληνικές πολιτικές δυνάμεις. Εξετάζεται ιδίως το επιχείρημα πως το εν λόγω άνοιγμα θα αυξήσει τις θέσεις απασχόλησης, όπως προκύπτει από την έρευνα του ΚΕΠΕ.

Με άξονα την επικείμενη απελευθέρωση της αγοράς μελετώνται οι αλλαγές-επιπτώσεις που ενδεχομένως να προκύψουν στο επάγγελμα του φαρμακοποιού, μέσα από τη διαμόρφωση της νέας φαρμακευτικής πολιτικής. Η απελευθέρωση πιθανώς να δημιουργήσει εκπτώτικες τιμές των φαρμάκων, που ίσως οδηγήσει σε μείωση κόστους αλλά και πιθανή

πτώση της ποιότητας των φαρμακευτικών σκευασμάτων. Επιπλέον με την ξένη διείσδυση πολυεθνικών φαρμακευτικών εταιρειών και ιδιωτών φαρμακοποιών ίσως αυξηθεί ο αριθμός των φαρμακοποιών και δημιουργηθεί έντονο πρόβλημα βιωσιμότητας των μικρών μονάδων, ενώ ο ιδιώτης φαρμακοποιός μπορεί να παρέχει πλέον μισθωτή εξαρτημένη εργασία. Έτσι, διαμορφώνεται ένα νέο πλαίσιο φαρμακευτικής πολιτικής (εναρμονισμένο με το μοντέλο των Η.Π.Α. και επιβεβλημένο από την Ε.Ε.), που θα στηρίζεται στην απελευθέρωση των αγορών χωρίς θεσμικά-κοινωνικά μέτρα προστασίας του καταναλωτικού κοινού, με αμφιλεγόμενο και αποδομημένο το ρόλο της στην προστασία του δικαιώματος της δημόσιας υγείας.

Επιπρόσθετα, μελετάται η αντίδραση των αντιπροσωπευτικών φορέων και των ιδιωτών του φαρμακευτικού χώρου στη νέα κατάσταση, και οι τρόποι που καθιστούν βιώσιμες τις επιχειρήσεις τους.

Τα φαρμακεία ανήκουν στον κλάδο της αυτοαπασχόλησης, το κράτος θέτει νομικούς περιορισμούς στον αριθμό των αδειών ίδρυσης φαρμακείων, ενώ το φάρμακο είναι διατιμημένο κοινωνικό αγαθό – δηλαδή οι τιμές είναι καθορισμένες με κρατική παρέμβαση. Το φάρμακο δεν είναι ένα απλό καταναλωτικό προϊόν ανταγωνισμού. Δίνεται μόνο δια χειρός φαρμακοποιού, προστατεύοντας έτσι τη δημόσια υγεία και το κοινωνικό συμφέρον.

Ολοκληρώνοντας την παρούσα μελέτη, επιχειρείται μια γενική κριτική προσέγγιση των ενδεχομένων

επιπτώσεων που μπορεί να επιφέρει η απελευθέρωση των αγορών, χωρίς κοινωνικά μέτρα προστασίας αυτών που η απελευθέρωση περιθωριοποιεί.

Υποστηρίζεται η άποψη ότι η παροχή ζωτικής σημασίας υπηρεσιών – όπως οι ιατρικές, οι νομικές ή οι τεχνικές-κατασκευαστικές – και η εξασφάλιση της υψηλής ποιότητας παροχής υπηρεσιών τους έχει ανάγκη την κρατική παρέμβαση για την ποιότητα των προσφερόμενων υπηρεσιών, τη διασφάλιση του δημοσίου συμφέροντος και την προστασία της δημόσιας υγείας.

Η απελευθέρωση της αγοράς εργασίας και οι διαδικασίες απελευθέρωσης της λειτουργίας των επαγγελματιών που έχουν συντελεστεί ή βρίσκονται σε εξέλιξη δεν μπορούν να θέτουν σε δεύτερη μοίρα τα ζητήματα προστασίας περιβάλλοντος και υγείας, ως προϋπόθεση για τη διατήρηση ή την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας.

Η νέα φαρμακευτική πολιτική, υπό το πρίσμα της επικείμενης απελευθέρωσης της αγοράς, θα μπορεί να προασπίζει αφενός μεν τη δημόσια υγεία; Αφετέρου μπορεί να ελέγχει τις κινήσεις των πανίσχυρων πολυεθνικών εταιρειών στο χώρο αυτό; Πως διαμορφώνεται η αντίδραση των φορέων και των ιδιωτών του χώρου στη νέα κατάσταση, και με ποιους τρόπους καθίσταται πλέον δυνατή η βιωσιμότητα των επιχειρήσεών τους;

Σ' έναν παγκοσμιοποιημένο κόσμο, όπου το κράτος-έθνος δεν είναι ικανό να ελέγξει τις κινήσεις των πανίσχυρων πολυεθνικών εταιρειών, όπου

αποδομείται ολόκληρο το πλέγμα της θεσμικής προστασίας της εξαρτημένης-μισθωτής εργασίας, η αντίδραση - αντίσταση των φορέων των εργαζομένων πρέπει να είναι συλλογική-διεθνής, ώστε να δημιουργηθεί ένα άλλο μοντέλο ανάπτυξης, προς την κατεύθυνση του κοινωνικού συμφέροντος και όχι του συμφέροντος μεμονωμένων ιδιωτών, που με την επικάλυψη των πανίσχυρων πολυεθνικών εταιρειών κινούν τα νήματα της παγκόσμιας οικονομίας. Τότε μόνο θα υπάρξει προοπτική αναστροφής της μέχρι σήμερα πορείας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

**Το φαινόμενο της απελευθέρωσης
των αγορών και οι παράμετροί του**

1.1 Θεωρητικές και αναλυτικές προσεγγίσεις περί παγκοσμιοποίησης

Παγκοσμιοποίηση είναι ένα σύνθετο φαινόμενο το οποίο προκλήθηκε από τις νέες τεχνολογικές δυνατότητες που δημιουργήθηκαν στην οικονομία και οι οποίες αξιοποιήθηκαν από συγκεκριμένες κοινωνικές δυνάμεις στα πλαίσια ενός νεοφιλελεύθερου σχεδιασμού αποδιάρθρωσης των εθνικών πολιτικών και του υπάρχοντος θεσμικού συστήματος. Η παγκοσμιοποίηση, όμως, προκλήθηκε τόσο από τις αλλαγές στον τρόπο ζωής, στη σχέση χρόνου και χώρου για τον άνθρωπο, αλλά και από την επέκταση των οικονομιών (αγορών). Επέκταση η οποία την καθορίζει βέβαια, και είναι συστατικό της, δεν προκλήθηκε όμως αποκλειστικά απ' αυτήν και δεν εμπεριέχει μόνο αυτή.

Ορισμένοι από αυτούς που αντιλαμβάνονται την παγκοσμιοποίηση περιοριστικά ως ένα οικονομικό φαινόμενο (μερικοί ως παγκοσμιοποίηση των αγορών και μόνο, άλλοι σχετικά ορθότερα ως επέκταση των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων σε παγκόσμιο επίπεδο) εγκλωβίζονται στην αμεσότητα ορισμένων οικονομικών φαινομένων και στην έλλειψη αναστοχασμού επί των συνθηκών διαβίωσης και πολιτισμικής ύπαρξης των ατόμων της κοινωνίας.

Η θέση ότι η παγκοσμιοποίηση είναι μόνο οικονομικό φαινόμενο διευκολύνει όσους θέλουν να πιστεύουν ότι δεν υπάρχει παγκοσμιοποίηση, διότι αντιπαραθέτουν στα οικονομικά στοιχεία της πρώτης τα

δικά τους, ως ένα βαθμό αυθαίρετα, στοιχεία. Κι αυτό, διότι όταν ξεκόβεται η οικονομία από τα γενικότερα κοινωνικά πλαίσια εντός των οποίων αναπτύσσεται, τότε εύκολα υποστηρίζει κανείς ότι αναπτύσσεται σε διαφορετική κατεύθυνση από την πραγματική.¹

Η περιοριστική οικονομιστική θεώρηση της παγκοσμιοποίησης οφείλεται επιπροσθέτως στο εξής: Στο αντικειμενικό γεγονός ότι τα οικονομικά φαινόμενα, σε εποχή κυριαρχίας του νεοφιλελευθερισμού, ήταν από μια σκοπιά κυρίαρχα. Έτσι, αναπτύσσεται εντονότερα και πιο άμεσα η οικονομική σκέψη γύρω από την παγκοσμιοποίηση απ' ότι η κοινωνιολογία – πάντως εντονότερα από την πολιτική επιστήμη, καθότι το αντικείμενο της τελευταίας αναπτύσσεται πραγματικά ετεροχρονισμένα.

Όταν η παγκοσμιοποίηση εννοείται περιοριστικά ως η παγκοσμιοποίηση της οικονομίας και των κυρίαρχων σ' αυτή σχέσεων στον δυτικό κόσμο, τότε η αντιμετώπισή της μπορεί να γίνει παραμένοντας εντός της λογικής της αγοράς. Εάν, δηλαδή, η παγκοσμιοποίηση ήταν μόνο ένα οικονομικό φαινόμενο, τότε θα έπρεπε να αντιμετωπιστεί κύρια με οικονομικά μέσα, και το πολύ-πολύ με την οικονομική πολιτική. Αντίθετα, εάν η παγκοσμιοποίηση είναι ένα πολυειδές και πολύμορφο φαινόμενο της συνολικής κίνησης της κοινωνίας και των αντιφάσεών της, τότε απαιτεί ολικές αντιμετωπίσεις, συνολικά κοινωνικά-πολιτικά μέσα. Απαιτεί μια στρατηγική υπέρβασης των

¹ Ρουμελιώτης Π., *Η πορεία προς την παγκοσμιοποίηση*, Νέα Σύνορα-Λιβάνης, 1996

συνθηκών που προκαλούν τη συγκεκριμένη παγκοσμιοποίηση και μία δημοκρατική αντιμετώπιση των αντιφάσεων που διαπερνούν τη σύγχρονη κοινωνία συνολικά.

Στο όνομα μιας οικονομιστικά ευνοούμενης παγκοσμιοποίησης, οι κοινωνίες καλούνται να υποταχθούν στη λογική του κέρδους και του ανταγωνισμού. Ενός ανταγωνισμού (γεωπολιτικού) ανάμεσα στις περιοχές εκείνες που επιδιώκουν αύξηση επενδύσεων, ενίσχυση της υποδομής τους, διεθνοποίηση των διασυνδέσεών τους και υπέρμετρα κέρδη. Ο αντίποδας σ' αυτή την αντίληψη της παγκοσμιοποίησης στον οικονομισμό στηρίζεται, όπως θα αναφέρουμε, σε έναν ιδιότυπο υποκειμενισμό.

Ο σύγχρονος οικονομισμός ανάγει την παγκοσμιοποίηση σε οικονομικό και μόνο φαινόμενο, το οποίο πρέπει να επιβληθεί πάση θυσία, η εσωτερική λογική του οποίου επιβάλλεται τυφλά, με τρόπο που το απλό άτομο δεν δύναται να αντεπεξέλθει ή να τροποποιήσει ή να θέσει όρια. Πιο συγκεκριμένα, παρουσιάζει την εσωτερική λογική της διεθνοποιημένης καπιταλιστικής οικονομίας ως σιδερένιο νόμο και ως αναγκαιότητα.² Παρουσιάζει την κυρίαρχη σήμερα πολιτική ως μη πολιτική, και την εφαρμογή αυτής της μη πολιτικής ως μονόδρομο, αποτέλεσμα των απαιτήσεων της παγκόσμιας οικονομίας, η οποία δεν έχει κοινωνικούς προσδιορισμούς, δομές και διαρθρώσεις.

² Hart Jeffrey A., *Globalization and governance*, London: Routledge, 1999

Η θέση αυτή του οικονομισμού είναι, από την άποψη του μακρού χρονικού ορίζοντα, περιορισμένης εμβέλειας. Διότι, μπορεί η παγκοσμιοποίηση να επέτρεψε την αποκόμιση γρήγορων και εύκολων κερδών, αλλά η οικονομία γνωρίζει καμπές και η τάση πτώσης του ποσοστού κέρδους είναι πάντα παρούσα. Μπορεί, δηλαδή, η παγκοσμιοποίηση να λειτουργεί ως ισχυρή αντίρροπη τάση σε εκείνη της πτώσης του ποσοστού του κέρδους, αλλά δεν μπορεί να είναι συνεχής, σταθερή και αδιάκοπη.³

Η ιστορική πείρα δείχνει ότι δεν θα υπάρχουν στην περίοδο της παγκοσμιοποίησης μόνο μεγάλα κέρδη για όλους, αλλά και συνολικές και μερικές απώλειες κεφαλαίου. Σ' αυτή την περίπτωση, όσοι δεν θα διασφαλίζουν τα κέρδη τους, θα ζητούν πολιτικά μέτρα, διαμόρφωση πλαισίων δράσης και κανόνων, και μηχανισμούς παρέμβασης. Πιο συγκεκριμένα, σε κάθε φάση κρίσης ανασύρονται στην επιφάνεια παρεμβάσεις εθνοκρατικού και διεθνούς παρεμβατισμού, ο οποίος παρακολουθεί στοιχειωδώς τις διεθνείς εξελίξεις, την κατάσταση των χρηματιστικών αγορών⁴. Η σε ένα βαθμό απλουστευτική παρουσίαση της παγκοσμιοποίησης ως μονόδρομου προκαλεί δικαιολογημένες αντιδράσεις, όχι πάντα ορθές, συχνά μονόπλευρες. Ενώ ο οικονομισμός (ιδιαίτερα στη νεοφιλελεύθερη παραλλαγή του) αντιλαμβάνεται την παγκοσμιοποίηση ως διαδικασία προσδιορισμένη από τις αγορές (έστω από την οικονομία και τις κινήσεις

³ Φωτόπουλος Τ., *Η Νέα Τάξη στα Βαλκάνια*, εκδ. Στάχυ, 1999

⁴ Dollar D. & Kraay A., *Growth is good for the poor*, World bank, Μάρτιος 2000

των μεγάλων επιχειρήσεων, πολυεθνικών και υπερεθνικών), αντίστροφα, ένας ιδιόμορφος υποκειμενισμός (όπου συγκλίνουν απόψεις τμήματος της Αριστεράς με εκείνες του εθνικιστικού-πατριωτικού ρεύματος) θεωρεί ότι δεν υπάρχει στην πραγματικότητα κανενός είδους παγκοσμιοποίηση και ότι το όλο σχήμα αποτελεί μια φενάκη, προκειμένου να εγκλωβιστούν πατριωτικές ή προοδευτικές κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στις επιλογές των φορέων αυτού του σλόγκαν.

Και τα δύο ρεύματα στα οποία αναφερθήκαμε (οικονομισμός και υποκειμενισμός) δέχονται ότι η παγκοσμιοποίηση είναι ένα νέο φαινόμενο. Ότι είτε εκφράζει την καινούρια λογική της καπιταλιστικής οικονομίας, είτε έστω τα νέα ιδεολογήματα εκείνων που αποκομίζουν μεγάλα κέρδη απ' αυτήν την οικονομία.

Ένα τρίτο ζεύγος μεθοδολογικά διαφορετικής προσέγγισης της παγκοσμιοποίησης αναφέρεται στον χρονικό της ορίζοντα. Δηλαδή εάν και πόσο η παγκοσμιοποίηση (στο βαθμό που γίνεται αποδεκτή ότι υπάρχει αντικειμενικά, είτε έστω ως σχέδιο) αποτελεί ένα καινούριο φαινόμενο ή υπήρχε καιρό, δεκαετίες, ή και αιώνες πριν τις σύγχρονες συζητήσεις.

Υπάρχει σήμερα ένα ρεύμα σκέψης (προερχόμενο κυρίως από την Αριστερά και τις αναλύσεις του Wallerstein) που υποστηρίζει ότι η παγκοσμιοποίηση δεν είναι κάτι το καινούριο, και ότι ως φαινόμενο υπήρχε πάντα. Η θέση αυτή επικαλείται παλαιότερες αναλύσεις των πατέρων της πολιτικής οικονομίας, ιδιαίτερα του Μαρξ. Σύμφωνα με τις ερμηνείες που εκ

των υστέρων δίνεται σ' αυτές, η παγκοσμιοποίηση είναι εσωτερική τάση του καπιταλιστικού συστήματος, που ενυπάρχει σ' αυτό εξαρχής.

Μεθοδολογικά η άποψη αυτή θεωρεί ότι η καταγραφή μιας εν δυνάμει τάσης μπορεί να ταυτιστεί με την ίδια την υλοποίηση της τάσης. Με το σύνολο, δηλ. των φαινομένων που προκαλεί στην πορεία και τα οποία διαμορφώνουν ένα νέο σύστημα σχέσεων, με δικές τους δομές και αλληλεξαρτήσεις. Πρόκειται για μια θέση εξίσου λανθασμένη με μια άλλη, η οποία, στο όνομα του ότι η κάθε τάση δημιουργεί και τις αντίρροπές της (αφού αυτή είναι η διαλεκτική της αντιφατικής πορείας των πραγμάτων), θα μπορούσε να θεωρήσει και τις αντίρροπες τάσεις ως κυρίαρχες. Για να επιστρέψουμε στο παράδειγμά μας, όπως αξιολογούν ορισμένοι την παγκοσμιοποίηση ως διαρκώς παρούσα και κυριαρχούσα τάση στον καπιταλισμό, κάποιοι άλλοι θεωρούν την αντίρροπη προς την παγκοσμιοποίηση τάση, αυτή του κατακερματισμού, ως ήδη κυρίαρχη και διαρκώς παρούσα⁵.

Υποστηρίζουμε, δηλαδή, ότι η καταγραφή μιας (εν δυνάμει) τάσης ή των αντίρροπων σ' αυτή δυνάμεων, δεν την καθιστά αυτόματα και κυρίαρχη. Στις κοινωνικές επιστήμες μπορούμε να χαρακτηρίσουμε ως τάση τη δυναμική που αναπτύσσεται από τα υπάρχοντα δεδομένα προς μία νέα κατάσταση (είτε για το υποκείμενο που κινείται είτε για την κοινωνία

⁵ Φωτόπουλος Τ., *Η Νέα Διεθνής τάξη και η Ελλάδα*, εκδ. Καστανιώτης, 1997

συνολικά). Όταν αυτή η τάση αναπτύσσεται, τότε αλλάζουν και τα αρχικά δεδομένα. Με κανέναν τρόπο, όμως, δεν ταυτίζονται ως ίδιου μεγέθους και ποιότητας σύνολο, **(i)** η αρχική κατάσταση, **(ii)** τα δεδομένα που προκαλούν μια τάση-προοπτική απομάκρυνσης από τα αρχικά δεδομένα (έστω και ως ωρίμανσή τους), **(iii)** η διαδρομή αυτής της τάσης και **(iv)** τέλος, τα αποκρυσταλλώματά της.

Στη βάση των πιο πάνω παρατηρήσεων και διαχωρισμών, υποστηρίζουμε πως υπήρξαν ενδιαφέροντα δεδομένα πριν από την επικράτηση της τάσης της παγκοσμιοποίησης, η οποία ασφαλώς προκάλεσε τα σημερινά φαινόμενα - γεγονότα (αλλά και τις αντιφάσεις) που χαρακτηρίζουμε ως παγκοσμιοποίηση. Με κανέναν τρόπο δεν μπορεί να ταυτιστεί η αρχική κατάσταση που προκαλεί μια κίνηση με την ίδια την προκληθείσα κίνηση. Διότι σ' αυτή τη περίπτωση θα ταυίζαμε την αιτία με το αποτέλεσμα της. Επίσης θα ταυιζόταν η αρχική κατάσταση-αιτία με την ουσία και τις αντιφάσεις του αποτελέσματός της. Πολύ λιγότερο, με τις δομές και τις σχέσεις που προκαλούν-γεννούν στην κίνησή τους αυτές οι αντιφάσεις με την κίνηση, δηλαδή, που προκαλείται από το νέο αποτέλεσμα.

Θα θέλαμε, επίσης, να σημειώσουμε ότι στο εσωτερικό του καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού (όπως σε κάθε σύστημα αντιφάσεων) ενυπάρχουν πολλαπλές τάσεις, οι οποίες διαθέτουν προοπτική και

τη δυνατότητα να παίξουν σημαντικό ρόλο.⁶ Οι ανερχόμενες τάσεις βρίσκονται σε σύγκρουση με ήδη υπάρχουσες καταστάσεις (επιβληθείσες τάσεις) και προσπαθούν να υπερβούν το κέλυφος που τις καθλώνει. Όμως κάτι τέτοιο δεν μπορούν να το κατορθώσουν πάντα. Ιστορικά-δομικά δεν υπάρχει εγγύηση ότι μια τάση θα ολοκληρώσει τα ενυπάρχοντα σ' αυτή σπέρματα (όπως και κάθε ερωτική περίπτωση δεν οδηγεί αυτόματα στην αναπαραγωγή του είδους).

Άλλες λοιπόν απ' αυτές τις νέες τάσεις έχουν ισχυρό έρεισμα προοπτικής, άλλες όχι. Η αξιοποίηση και ενίσχυσή τους εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τις δομές και σχέσεις εντός των οποίων κινούνται, καθώς και από τα υποκείμενα που τις υιοθετούν και από την ποιότητα που αυτά κατέχουν. Είναι φυσικό να μην κατορθώνουν όλες οι εν δυνάμει τάσεις να γίνουν παρούσες και υπαρκτές δομές, να μην κατορθώσουν να έλθουν από το παρασκήνιο της ιστορίας στο προσκήνιο, πολύ λιγότερο στο κέντρο της.

Το γεγονός ότι η διαδικασία της παγκοσμιοποίησης (που σφραγίζει το γίνεσθαι στο πέρασμα προς τον 21^ο αιώνα) εμπεριέχει τάσεις και χαρακτηριστικά που μπορούν να εκτοπιστούν στον πρώιμο καπιταλισμό, και ότι το κεφαλαιοκρατικό σύστημα αναπτύσσεται σήμερα ως καπιταλιστική παγκοσμιοποίηση, δεν σημαίνει ότι αυτή δεν είναι κάτι το ιδιαίτερο, το σχετικά καινούριο στην ιστορία του καπιταλισμού, ένα ειδικό φαινόμενο για την περίοδο

6 Μήλιος Γ., *Θεωρίες για τον παγκόσμιο καπιταλισμό*, εκδ. Κριτική, 1997

που διανύουμε. Ο Χέγκελ και ο Μαρξ μας δίδαξαν ότι η αλήθεια δεν είναι αφηρημένη, διαθέτει πάντα συγκεκριμένες μορφές ανάπτυξης και ότι το γενικό εκφράζεται πάντα μέσα από το ειδικό, το μερικό. Ο καπιταλισμός επομένως προϋπάρχει και καθορίζει τη φάση παγκοσμιοποίησης του, αλλά με κανέναν τρόπο δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι όλες οι συγκεκριμένες ιστορικές εκφάνσεις του εμπεριέχουν και την σε αναπτυγμένη μορφή παγκοσμιοποίηση⁷.

Αντίθετα με τις προαναφερόμενες απόψεις (που είναι και οι πλέον διαδεδομένες), υποστηρίζουμε ότι η παγκοσμιοποίηση είναι μια ιδιαίτερη φάση ανάπτυξης του σημερινού καπιταλιστικού συστήματος, η οποία διακρίνεται από σειρά σημαντικών χαρακτηριστικών, που δίνουν στο όλο σύστημα μια σχετικά νέα ποιότητα. Όχι με την έννοια της καλύτερης ή χειρότερης ποιότητας, αλλά ενός συστήματος σχετικά διαφορετικού και διαφοροποιημένου αναφορικά με τη δική του διαδρομή και ιστορία⁸.

Η παγκοσμιοποίηση δεν διαμορφώνει ένα νέο σύστημα κοινωνικών σχέσεων. Αντίθετα, προσαρμόζει τις υπάρχουσες καπιταλιστικές σχέσεις, τις μορφοποιεί εκ νέου με τάση κατάληψης όλων των πλευρών ανθρώπινης δράσης.

Σ' αυτά τα πλαίσια και με αυτή την έννοια, δίνει στις σχέσεις παραγωγής, ιδιοκτησίας, εξουσίας νέα

7 Chassvdofsky M., *The globalization of proverty: impacts of IMF and World Barkre forms*, Third World Network, 1997

8 Histan Paul & Grahame Thompson, *Η παγκοσμιοποίηση σε αμφισβήτηση*, επιμ. Θεόδωρος Πελαγίδης, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2000

ποιότητα (όχι ασφαλώς μια καινούρια ποιότητα που να τα θέτει σε νέο πλαίσιο - σύστημα).

Σύμφωνα με τις απόψεις του Κ. Korsch (στο βιβλίο του *Dialektik des Konrketen*, Frankfurt am Main 1967, το βάθος και η έκταση των σημερινών καπιταλιστικών σχέσεων συνιστούν τον λεγόμενο «ολοκληρωτικό καπιταλισμό», που δεν αντιλαμβάνεται ότι στη σημερινή κοινωνία αναπτύσσονται πολλές νέες πλευρές οι οποίες διασυνδέονται και σφραγίζονται από τις κυρίαρχες καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, χωρίς να μπορούν να ταυτιστούν με αυτές. Διαφορετικά δεν θα μπορούσε να γίνεται λόγος για ανάπτυξη εσωτερικών δυνάμεων υπέρβασης του κυρίαρχου συστήματος.

Η παγκοσμιοποίηση συνιστά ένα αντιφατικό φαινόμενο και διαδικασία. Η αντιφατικότητα έγκειται στο γεγονός ότι η συνεχής επέκταση και ο εκμηδενισμός του χωροχρόνου συνοδεύεται από την κατάτμηση του χώρου και τη διάσπαση του χρόνου, από την εμφάνιση του εθνικισμού και των κινημάτων της αναβίωσης της παράδοσης. Αν θεωρηθεί ότι η παγκοσμιοποίηση δεν είναι ένα συνωμοτικό σενάριο, ούτε μια απλή τάση που πάντα ενυπήρχε ως πραγματικότητα, οι σχέσεις που δημιουργεί και οι δομές που την επιβάλλουν δεν είναι μονόδρομος. Όσο πιο σύνθετο και γενικευμένο γίνεται ένα σύστημα (καπιταλιστική παγκοσμιοποίηση), τόσο περισσότερες είναι οι εναλλακτικές που δημιουργούνται.

Σύμφωνα με τον Μπεκ⁹ η παγκοσμιοποίηση δεν είναι ένα αμιγώς οικονομικό φαινόμενο, κατά συνέπεια δεν περιορίζεται στην παγκοσμιοποίηση των αγορών. Φαινόμενα παγκοσμιοποίησης μπορούν να καταγραφούν σε όλες τις πλευρές της κοινωνικής ζωής, όπως στη σφαίρα δράσης του πολιτισμού, της κοινωνικής ζωής και στην πολιτική.

Αξίζει ν' αναφερθεί ότι δεν παγκοσμιοποιούνται με τους ίδιους ρυθμούς όλες οι πτυχές της κοινωνικής δραστηριότητας. Η οικονομία, ιδιαίτερα η δράση του χρηματιστικού κεφαλαίου, παγκοσμιοποιείται με πολύ γρηγορότερους ρυθμούς και επεκτατικές διαθέσεις απ' ό,τι η σφαίρα του πολιτικού, όπως, επί παραδείγματι, τα δικαιώματα του πολίτη και τα θεσμικά πολιτικά και κομματικά συστήματα.

Διαμορφώνεται, έτσι, μια ασυμμετρία ανάμεσα στο πολιτικό και στο οικονομικό, ανάμεσα στην τυφλή λογική του κεφαλαίου και στις ουμανιστικές-δημοκρατικές κατακτήσεις του ανθρώπου.

Από την παγκοσμιοποίηση και την ενδυνάμωση της λογικής της αγοράς δεν ωφελούνται όλοι εξίσου ή πάντα θετικά¹⁰. Πιο συγκεκριμένα, οι κυρίαρχα ταξικές ομάδες των ισχυρότερων εθνικών κρατών ωφελούνται, αποκτώντας προβάδισμα στη διεθνή αγορά και στο εσωτερικό των αδύνατων κρατών. Στα πλαίσια του νεοφιλελεύθερου δογματισμού, η κυρίαρχη τάξη μιας αδύναμης χώρας υποστηρίζει την παγκόσμια

⁹ Μπεκ Ούλριχ, *Τι είναι παγκοσμιοποίηση*, εκδ. Καστανιώτη, 1999

¹⁰ Godfrey M., *Global unemployment: The new challenge to Economic Theory*, Harvester Press, 1996

απορρύθμιση των αγορών με τον ίδιο τρόπο που το διεκδικούν οι πολυεθνικές και υπερεθνικές επιχειρήσεις, και οι κυβερνήσεις των κρατών με την ισχυρότερη δύναμη.

Η παγκοσμιοποίηση αδυνατίζει (με ιδιαίτερο κάθε φορά τρόπο και σε διαφορετικό βαθμό) τη δημοκρατία και το ρόλο της άμεσης πολιτικής. Θέτει τη μισθωτή εργασία σε έναν ισχυρό ανταγωνισμό που υπερβαίνει τα εθνικά όρια. Στα πλαίσια αυτά, τις μεγαλύτερες απώλειες τις έχουν οι αγορές υψηλά εξειδικευμένης εργασίας στις φτωχότερες χώρες, και οι σχετικά ανειδίκευτοι στις πλουσιότερες. Οι δυνάμεις που διευθύνουν σήμερα τη διαδικασία της παγκοσμιοποίησης και τη μορφοποιούν σε νεοφιλελεύθερη κατεύθυνση είναι οι περισσότεροι κερδισμένοι. Ιδιαίτερα, οι πολυεθνικές εταιρείες και τα κράτη από τα οποία εκπορεύονται¹¹.

Κυριαρχεί η αντίληψη ότι ο καπιταλισμός υπάρχει μόνο ως παγκόσμιο σύστημα, ότι ο τρόπος λειτουργίας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής είναι η παγκόσμια κοινότητα και όχι ο εθνικός κοινωνικός σχηματισμός. Η αντίληψη αυτή θα πάρει την ολοκληρωμένη της θεωρητική μορφή στις εργασίες του I. Wallerstein και του A. G. Frank, που θα αποτελέσουν το υπόβαθρο για τη διατύπωση της θεωρίας του νέου διεθνούς καταμερισμού εργασίας σ' ένα παγκοσμιοποιημένο πλαίσιο.

11 Prakash Aseem & Hart Jeffrey A., *Globalization and governance*, London: Routledge, 2000

Δεν είναι μόνο οι θεωρητικοί του νεομαρξισμού ή οι θεωρητικοί της παραδοσιακής Αριστεράς που αντιλαμβάνονται τον καπιταλισμό ως παγκόσμια οικονομικό-κοινωνική δομή. Συγγραφείς όπως ο Μαντέλ (Μαντέλ, 1975) ή ο Palloix (Palloix, 1973, 1978), αλλά και νέες θεωρίες, όπως η θεωρία της «ρύθμισης» (Regulation, βλ. Aglietta, 1982, Lipietz, 1982, 1983) έχουν ως αφετηρία, για την ανάλυση του σύγχρονου καπιταλισμού, την αντίληψη ότι οι γενικοί νόμοι του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής δεν ισχύουν παρά στην κλίμακα του παγκόσμιου συστήματος. Αντίθετα, είναι αριθμητικά περιορισμένες οι θεωρητικές προσεγγίσεις στο επίπεδο του εθνικού κοινωνικού σχηματισμού και η άποψη πως η παγκόσμια καπιταλιστική οικονομία δεν αποτελεί ενοποιημένη ταξική δομή, αλλά προκύπτει από τη συνάρθρωση-διαπλοκή των διακριτών καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών (Πουλαντζάς 1981, Busch 1974).

Εδώ, το επίδικο ζήτημα είναι το κατά πόσο οι νομοτέλειες και οι λειτουργίες του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος τείνουν να υπερκεράσουν το αστικό κράτος, έστω να απαλλοτριώσουν ή να καθυποτάξουν ορισμένες λειτουργίες του (Murray 1981).

Σύμφωνα με τον καθηγητή Michele Fatianni του Ludiana University School of Busines, η Παγκοσμιοποίηση προσεγγίζεται ως επιστροφή εκεί όπου σταμάτησε η παγκόσμια οικονομία στις αρχές του

20^ο αιώνα, όταν ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος γέννησε την εποχή του προστατευτισμού.

Μαρξιστές αλλά και νεοκλασικοί οικονομολόγοι επισημαίνουν ότι η περί παγκοσμιοποίησης φλυαρία δεν κομίζει κάτι καινούριο στα ήδη γνωστά. Σταχυολογούμε δύο αποσπάσματα ενός μαρξιστή και ενός μη μαρξιστή συγγραφέα.

«Στις στιγμές που έχω κυνική διάθεση, πιάνω τον εαυτό μου να σκέφτεται ότι ήταν ο οικονομικός τύπος που μας έπεισε όλους (εμού συμπεριλαμβανομένου) να πιστέψουμε στην "παγκοσμιοποίηση" σαν να επρόκειτο για κάτι νέο, ενώ δεν είναι τίποτε περισσότερο από ένα διαφημιστικό τέχνασμα για να προωθηθεί με τον καλύτερο τρόπο η απαραίτητη προσαρμογή στο διεθνές χρηματοοικονομικό σύστημα» (Hagrey, 1995, σ. 9).

«Αν υπήρχε πλήρης και άμεση κινητικότητα (των αγαθών και των παραγωγικών συντελεστών), δεν θα υπήρχε λόγος να μελετήσουμε την αλληλεπίδραση των ξεχωριστών εθνικών οικονομιών, διότι θα υφίστατο μόνο μία παγκόσμια οικονομία.

Ένας από τους λόγους που διακρίνουμε τα αγαθά ανάλογα με τη χώρα στην οποία παράχθηκαν και τους συντελεστές ανάλογα με τη χώρα στην οποία παράγουν είναι ότι χρησιμοποιούνται διαφορετικά νομίσματα για τις εγχρήματες συναλλαγές στις διαφορετικές χώρες. Η μακροοικονομική της διεθνούς οικονομίας ασχολείται ιδιαίτερα με μία πολύ ειδική τιμή, τη συναλλαγματική ισοτιμία ανάμεσα σε δύο νομίσματα» (Betrola, 1989, σ. 114).

Ο Ν. Bukharin υποστηρίζει ότι μπορούμε να ορίσουμε την παγκόσμια οικονομία ως σύστημα παραγωγικών σχέσεων, και σχέσεων ανταλλαγής σε παγκόσμιο επίπεδο, ώστε τελικά «η παγκόσμια οικονομία να ανήκει στον τύπο της εν γένει οικονομικής κοινωνικής δομής». Όπως κάθε μεμονωμένη επιχείρηση αποτελεί μέρος της «εθνικής οικονομίας», έτσι και καθεμιά απ' αυτές τις «εθνικές οικονομίες» εμπεριέχεται στο σύστημα της «παγκόσμιας οικονομίας» (Bukharin, 1972, σ.27). Με βάση αυτή την αφετηρία, ο Bukharin υποστηρίζει ότι οι διαφορετικές εθνικές οικονομίες (που πολώνονται σε αναπτυγμένες-βιομηχανικές και υπανάπτυκτες-αγροτικές), αποτελούν υποσύνολα της παγκόσμιας οικονομίας σχηματίζοντας έναν παγκόσμιο καπιταλιστικό καταμερισμό εργασίας, στη βάση του οποίου βρίσκεται η αντίθεση ανάμεσα στην παγκόσμια αστική τάξη και στο παγκόσμιο προλεταριάτο.

Οι εθνικές οικονομίες και τα εθνικά κράτη δημιουργήθηκαν, σύμφωνα με τον Bukharin, σε συγκεκριμένη ιστορική εποχή, όπου το επίπεδο της καπιταλιστικής ανάπτυξης δεν επέτρεπε τη διαμόρφωση παγκόσμιας οικονομικής δομής. Υπάρχει μια αύξουσα αναντιστοιχία ανάμεσα στη βάση της οικονομικής κοινωνικής δομής η οποία έχει γίνει παγκόσμια και στην περίεργη ταξική δομή της κοινωνίας, όπου η άρχουσα τάξη (η μπουρζουάτα) διασπάται σε «εθνικές ομάδες» με αντικρουόμενα οικονομικά συμφέροντα. Διαμορφώθηκε μια θεωρία για την παγκόσμια καπιταλιστική οικονομία και τον

υπανάπτυκτο καπιταλισμό με κύριους εκπροσώπους τον A. G. Frank και τον Wallerstein. Η θεωρία αυτή υποστηρίζει πως, από τη στιγμή που δημιουργείται η παγκόσμια αγορά (περ. 16^{ος} αι.), ολόκληρη η ανθρωπότητα (οι περιοχές που συνδέονται ή απαρτίζουν την παγκόσμια αγορά) είναι καπιταλιστική, πολώνεται σε μητρόπολη και περιφέρεια και διακατέχεται από μονοπωλιακές δομές. Παγκόσμια οικονομία και (παγκόσμιος) καπιταλισμός είναι, σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, όροι ταυτόσημοι. Σύμφωνα με τον Wallerstein, ο καπιταλισμός είναι τρόπος παραγωγής, συγκεκριμένα εκείνος όπου επιδιώκεται η παραγωγή κέρδους στην αγορά. Ο καπιταλισμός ήταν απ' την αρχή του υπόθεση της παγκόσμιας οικονομίας και όχι των εθνικών κρατών¹².

Έτσι, ισχυρίζονται, είναι άσκοπο και λανθασμένο να μιλάμε για άλλους, προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής ή για σοσιαλισμό, με κριτήριο τη σχέση των παραγωγών με τα μέσα παραγωγής, τη μορφή του κράτους κλπ. «Δεν υπάρχουν σήμερα στην παγκόσμια οικονομία σοσιαλιστικά συστήματα, όπως δεν υπάρχουν φεουδαρχικά συστήματα, αλλά ένα μοναδικό παγκόσμιο σύστημα. Αυτό το σύστημα είναι η παγκόσμια οικονομία και είναι στη μορφή του εξορισμού καπιταλιστικό. Ο σοσιαλισμός προϋποθέτει την εγκαθίδρυση ενός νέου παγκόσμιου συστήματος κι αυτό δεν μπορεί να είναι ούτε ένα παγκόσμιο καθεστώς με λειτουργίες αναδιανομής του προϊόντος ούτε μια

¹² Upchurch Martin, *The state and globalization. Comparative studies of labor and capital in national economies*, 1999

παγκόσμια καπιταλιστική οικονομία, αλλά μια παγκόσμια σοσιαλιστική κυβέρνηση» (Wallerstein, 1979, σ. 63).

Ο Frank, στα πλαίσια του ίδιου σχήματος, θα ισχυρισθεί ότι η καπιταλιστική ανάπτυξη και υπανάπτυξη καθορίζεται από τρεις θεμελιώδεις αντιθέσεις. Την απόσπαση - ιδιοποίηση του οικονομικού πλεονάσματος, την πόλωση σε μητροπόλεις και δορυφόρους, και την αντίφαση της συνέχειας παρά την εξέλιξη.

Με βάση την υπόθεση ότι όλες οι διαδικασίες παραγωγής που αναφέρονται στην αγορά είναι καπιταλιστικές, ο Frank θα αντιπαρατεθεί σ' όλες εκείνες τις θεωρίες που συνδέουν την υπανάπτυξη της περιφέρειας με την κυριαρχία ή έστω τη διατήρηση και τη διευρυμένη αναπαραγωγή κάποιων προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής. Σαν τμήμα του παγκόσμιου συστήματος, η περιφέρεια ήταν πάντα καπιταλιστική, αλλά ο καπιταλισμός της είναι απλώς διαφορετικός από τον μητροπολιτικό - ένας υπανάπτυκτος καπιταλισμός. Αυτό που λαμβάνει χώρα στην περιφέρεια είναι η «ανάπτυξη της υπανάπτυξης». Ομοίως και οι εργαζόμενες και υφιστάμενες την εκμετάλλευση μάζες της περιφέρειας ανήκουν στο (παγκόσμιο) προλεταριάτο, μόνο που το προλεταριάτο αυτό είναι διαφορετικό από αυτό των μητροπόλεων.

Το παγκόσμιο σύστημα διαμορφώνεται τελικά, σύμφωνα με το Frank, ως ένα ολοκληρωμένο αποικιακό σύστημα, που η δομή του μπορεί να παρομοιαστεί με τη δομή ενός ηλιακού - πλανητικού

συστήματος. Οι μητροπόλεις πλουτίζουν από τους δορυφόρους που περιστρέφονται γύρω τους. Έτσι λοιπόν, οι παγκόσμιες διαδικασίες έχουν την προτεραιότητα και καθορίζουν τις εθνικές διαδικασίες.

Σύμφωνα με τον Kreye (1983, σσ 28 - 31): «Για πρώτη φορά στην ιστορία της παγκόσμιας οικονομίας, μπορεί σήμερα να αναπτυχθεί, σε μεγάλη και αυξανόμενη κλίμακα, μια αποδοτική για την παγκόσμια αγορά μεταποιητική βιομηχανία στις αναπτυσσόμενες χώρες». Αυτή την ποιοτικά νέα εξέλιξη της παγκόσμιας οικονομίας ονομάζουμε νέο διεθνή καταμερισμό εργασίας.

Ο νέος διεθνής καταμερισμός εργασίας προέκυψε σύμφωνα μ' αυτή την προβληματική, από την τάση του παγκόσμιου καπιταλισμού να μεγιστοποιεί τα κέρδη του. Αποτελεί τη διαδικασία με την οποία ο παγκόσμιος καπιταλισμός επιχειρεί να ξεπεράσει τη σημερινή του κρίση. Με τη μετάθεση της παραγωγής ορισμένων εμπορευμάτων στον Τρίτο Κόσμο, μειώνεται το κόστος παραγωγής τους, ακριβώς γιατί οι μισθοί εκεί παραμένουν εξαιρετικά χαμηλοί. Το ανεξάντλητο δυναμικό της φτηνής εργασιακής δύναμης θεωρείται λοιπόν ως ο κύριος όρος για τη μετάθεση της παραγωγής στον Τρίτο Κόσμο. Την κατεύθυνση αυτή διευκολύνουν οι νέες τεχνολογίες, σε επιμέρους διαδικασίες, πολλές από τις οποίες μπορούν να εκτελεστούν από εργατικές δυνάμεις χαμηλής ειδίκευσης, όσο και η ανάπτυξη των μεταφορών και επικοινωνιών που επιτρέπουν τη διασπορά της

συνολικής παραγωγικής διαδικασίας σε περισσότερες χώρες¹³.

Η λέξη που στο άκουσμά της και μόνο προκαλούνται αντιπαραθέσεις και σύγχυση τα τελευταία χρόνια είναι «παγκοσμιοποίηση». Μια απόπειρα αποσυμπίεσης της κατάστασης επιχειρεί ο Πρόεδρος της GERM, Οργανισμού Ανάλυσης και Έρευνας της Παγκοσμιοποίησης, Francois de Bernard, εντοπίζοντας την πηγή του προβλήματος στην άγνοια και την ημιμάθεια.

Σύμφωνα με τον Francois de Bernard, η στάση των οικονομολόγων, των πολιτικών και των media είναι η αναμενόμενη, καθώς αντιμετωπίζουν το θέμα με διάθεση απλούστευσης, φροντίζοντας μόνο να ταχθούν υπέρ ή κατά της παγκοσμιοποίησης. Ακόμα και η χρήση λέξεων προς αντικατάσταση της λέξης «παγκοσμιοποίηση», δημιουργώντας την εντύπωση ότι έχουν την ίδια σημασία (π.χ. η λέξη «διεθνοποίηση»), μπορεί να οδηγήσει σε λανθασμένα συμπεράσματα. Εξάλλου εάν είχαν ταυτόσημη έννοια δεν θα υπήρχε λόγος ύπαρξης της μιας εκ των δύο.

Ωστόσο, η αναστάτωση είναι βαθύτερη, καθώς η έννοια της παγκοσμιοποίησης στην πράξη δεν ευσταθεί, αφού κρύβει πολλές πτυχές και είναι σύνθετη.

Για παράδειγμα η παγκοσμιοποίηση στο χώρο της τσιμεντοβιομηχανίας έχει άλλες επιπτώσεις και

13 Veseth Michael, *Selling globalization the myth of the global economy*, Boulder, Lynne Rienner Publication, 1998

υλοποιείται μέσω διαφορετικών οδών σε σχέση με την παγκοσμιοποίηση στην τέχνη.

Οπότε θα μπορούσαμε να μιλάμε για «παγκοσμιοποιήσεις». Κατά συνέπεια, δεν μπορεί κανείς να τεθεί με απόλυτα θετική ή αρνητική διάθεση απέναντι σ' αυτό το φαινόμενο.

Η γενίκευση και η δογματοποίησή της είναι αυτή που μπορεί και προκαλεί ιδεολογική σύγχυση, δεδομένου ότι μια θεωρία βρίσκει πάντα αντίλογο και ένας κανόνας έχει πάντα τις εξαιρέσεις του, ενώ η εξειδίκευση προκαλεί «αναπόφευκτα» την αναλυτική διάθεση του ανθρώπου και όχι την αντιδραστική. Θα ήταν υπερβολικό αν κάποιος απέρριπτε κάθε όψη της.

Η διέξοδος και η εκτόνωση υπάρχει δυνατότητα να επιτευχθούν εφόσον το «κλειδί» δοθεί στο ευρύ κοινό μέσω της πληροφόρησης. Το κλειδί είναι η διαπίστωση πως την παγκοσμιοποίηση μπορούμε να την εκλάβουμε ως μία ακόμα έκφραση του πνεύματος της δημοκρατίας.

Εξάλλου, κανείς δεν είπε ότι μετά την ολοκλήρωση της φάσης της παγκοσμιοποίησης επιχειρήσεων και οργανισμών εισερχόμαστε σε ένα δρόμο χωρίς επιστροφή, μη αναστρέψιμο και μόνιμο.¹⁴

Πρέπει επομένως να καταστεί σαφές ότι η χρήση της λέξης «παγκοσμιοποίηση» στηρίζεται στο γεγονός ότι απευθύνεται σε όλο τον κόσμο, που καλείται να συμμετάσχει ενεργά στις εργασίες για ανάπτυξη του τομέα που τον ενδιαφέρει.

14 Mathiesen Thomas, *On Globalization of control: Towards an integrated Surveillance system in Europe*, A starewatch publication, 1999

Αντί λοιπόν να αντιδρά ο κόσμος στην παγκοσμιοποίηση που επιχειρείται, θα μπορούσε να βρει τον τρόπο που θα τον καθιστούσε απαραίτητο στην εποχή που εισερχόμαστε απορρίπτοντας τις ακρότητες και τις ακραίες λύσεις.

Εξάλλου, εάν η διαμάχη βρίσκεται στο ότι πολλοί υποστηρίζουν ότι η παγκοσμιοποίηση είναι ένα μέσο των ισχυρών για να αποκτήσουν επιπλέον δύναμη, ώστε η «μοίρα» του πλανήτη να εξαρτάται από λίγους, η καλύτερη επιλογή θα ήταν της ενεργούς συμμετοχής.

Το αρνητικό είναι ότι, αντί να στοχεύουν οι ειδικοί στην ενημέρωση και την εκπαίδευση των ανθρώπων, εκμεταλλεύονται είτε τις φοβίες είτε τον ενθουσιασμό του κοινού, ανάλογα με το στρατόπεδο στο οποίο βρίσκονται. «Για να υπάρξει όμως λύση και ομαλή μετάβαση της ανθρωπότητας σε μια νέα εποχή, όπως έχει γίνει και στο παρελθόν, πρέπει να υπάρξει σύμπνοια τόσο στα ανώτερα κλιμάκια, επιχειρηματικά ή πολιτικά, όσο και στο ευρύ κοινό» καταλήγει με διάθεση συναινετική ο Francois de Bernard.

Σύμφωνα με τον Μπεκ, η παγκόσμια οικονομία που πρεσβεύει το ελεύθερο εμπόριο, χωρίς την ύπαρξη του παγκόσμιου κράτους, και η πλήρης πολιτισμική ισότητα της ανθρωπότητας είναι μια ουτοπία¹⁵.

Η παγκοσμιότητα αντλεί την ισχύ της μόνο κατά ένα μικρό μέρος από αυτό που πραγματικά είναι. Η ισχύς της πηγάζει από σκηνοθετημένες πιέσεις: αυτό που κυβερνά είναι η λογική του «θα έπρεπε», «θα

15 Μπεκ Ούλριχ, *Τι είναι Παγκοσμιοποίηση*, εκδ. Καστανιώτης, 1999

μπορούσε», του «εάν, τότε». Η ισχύς των πολυεθνικών επιχειρήσεων.

Ενώ η παγκοσμιοποίηση χαρακτηρίζεται από στοιχεία υψηλής πολιτικής, εν τούτοις αυτοπαρουσιάζεται ως μη πολιτική διεργασία. Η έλλειψη πολιτικής ως επανάσταση. Η ιδεολογία της είναι η εξής: Δεν αποφασίζουμε εμείς πώς θα δράσουμε, αλλά εκτελούμε τις εντολές της παγκόσμιας αγοράς, οι οποίες ελαχιστοποιούν το κοινωνικό κράτος ή τη δημοκρατία.

Όποιος πιστεύει ότι παγκοσμιοποίηση σημαίνει την εκτέλεση εντολών της παγκόσμιας αγοράς, πλανάται. Η οικονομική παγκοσμιοποίηση δεν είναι κάποιος μηχανισμός, κάποιο αεικίνητο, αλλά είναι παντού και πάντα μια διεργασία, συγκεκριμένα ανάμεσα σε διεθνείς πρωταγωνιστές, θεσμούς ή οργανισμούς. Παγκόσμια Τράπεζα, Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου, πολυεθνικές επιχειρήσεις, καθώς και άλλοι διεθνείς οργανισμοί που πρεσβεύουν και ασκούν νεοφιλελεύθερη οικονομική πολιτική.

Η απάντηση στην παγκοσμιοποίηση δεν αναζητείται σ' ένα υπερεθνικό κράτος-γίγαντα, ούτε καν παγκόσμιο κράτος, αλλά στην αλληλοϋποστήριξη των εθνικών κρατών, που πρέπει αυτά να υποδείξουν τα πλαίσια δράσης των πολυεθνικών επιχειρήσεων, και όχι οι πολυεθνικές επιχειρήσεις τα όρια δράσης των εθνικών κρατών. Η εποχή της σοσιαλδημοκρατίας του κράτους-έθνους μπορεί ν' ανανεωθεί, να εκσυγχρονισθεί ή να διασωθεί από μια εποχή της κοσμοπολίτικης διεθνούς σοσιαλδημοκρατίας. Είναι

γνωστό από το χώρο της εργασίας και του καταμερισμού της ότι η συνεργασία δεν εμποδίζει, αλλά αναπτύσσει τόσο την παραγωγικότητα, όσο και την κυριαρχία του ατομικού¹⁶.

Το εθνικό πρέπει να προσαρμοστεί στο διεθνικό, δεν καταπολεμάται η εγκληματικότητα με εθνικά μέσα, όταν η εγκληματικότητα κάθε είδους χρησιμοποιεί παγκόσμιες τεχνολογικές δυνατότητες. Παγκοσμιοποιημένο έγκλημα άρα παγκοσμιοποιημένες τεχνικές αντιμετώπισής του.

Διαφορετικά μειώνεται το αίσθημα ασφάλειας των πολιτών. Εάν στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης η εργασία αντικαθίσταται από τη γνώση και το κεφάλαιο, τότε μια νέα κοινωνική πολιτική μπορεί να προσανατολιστεί στην κατεύθυνση της συμμετοχής της εργασίας στο κεφάλαιο. Τα μοντέλα που συζητούνται προσανατολίζονται στην αμοιβή από το μερίδιο στην ιδιοκτησία (στο επενδυτικό κεφάλαιο, στα κέρδη και στις ζημιές) π.χ. ενώ η Mercedes και η Hoechst παράγουν σε όποιο σημείο του κόσμου είναι φθηνότερα, την ίδια στιγμή οι Γερμανοί ζουν ευχάριστα ως λαός επιχειρηματιών από τα ρευστοποιημένα τοκομερίδια και τις κερδοφόρες μετοχές, σε όλο τον κόσμο.

Διαμορφώνεται μια πολιτική με διαφορετικό προσανατολισμό. Η αλλαγή προσανατολισμού από την εισοδηματική πολιτική σε μια πολιτική κερδοφορίας μέσω της συμμετοχής στο κεφάλαιο ωφελεί ή

16 Ψαρού Κ. Μάγδα, *Παγκοσμιοποίηση και αγροτική ανάπτυξη*, εκδ. Γ. Δάρδανος, Αθήνα 1999

διασφαλίζει μόνο εκείνους που είναι ενσωματωμένοι στο σύστημα εργασίας όχι όμως τους ανέργους, που στέκονται ενώπιον των κλειστών πυλών της αγοράς εργασίας.

Αν το χρήμα, εργοστάσια, πληροφορίες, μηχανές, σύμβολα φέρμας είναι παγκοσμιοποιημένα δηλαδή έχουν αποσυνδεθεί από το συγκεκριμένο τόπο, αυτό είναι κάτι που ισχύει πολλαπλάσια για τους κατόχους γνώσης ή των εμπειριών. Τα χρήματα θα πρέπει να επενδύονται στη γνώση εκπαίδευση για να καταστούν οι πολίτες ικανοί να δίνουν λύσεις στα περίπλοκα προβλήματα του μέλλοντος. Αυτές είναι οι πραγματικές τεχνολογικές δυνατότητες μιας χώρας.

Διακοπή του αυστηρού προσανατολισμού της εκπαίδευσης σε συγκεκριμένες θέσεις εργασίας και κατηγορίες επαγγελματιών και αναπροσανατολισμός της στην κατεύθυνση απόκτησης δεξιοτήτων κλειδιών που διευρύνουν τον επαγγελματικό ορίζοντα.

Δεν μπορούμε να απογυμνώσουμε την οικονομία της αγοράς από το πολιτικό της περίβλημα και να την αντιμετωπίσουμε χωρίς αυτό. Η διεργασία της οικονομίας της αγοράς υπήρξε πάντα και μια πολιτική διεργασία ταυτόχρονα, στενά δεμένη με τη δημοκρατία.¹⁷

Η αριστοκρατική παρουσία είναι προοικονομική. Αυτό ασφαλώς δεν σημαίνει ότι οι μηχανισμοί της οικονομίας είναι εντελώς ξένοι στη σκέψη των εστέτ της ζωής. Για τον εστέτ της ζωής η οικονομία δεν έχει

¹⁷ Βεργόπουλος Κώστας, *Παγκοσμιοποίηση η Μεγάλη Χίμαιρα*, εκδ. Νέα Σύνορα, 1999

πλέον σχέση με το να βγάλει χρήματα. Την αντιλαμβάνεται ως ένα γενικότερο μοντέλο, το οποίο του χρησιμεύει τότε όταν έρχεται σε επαφή με άλλους αριστοκράτες.

Ο μεγαλοκαπιταλιστικός ορθολογικός φανατισμός κυριαρχεί. Κανείς είναι έτοιμος να κάνει πάρα πολλά αντί πολύ μικρού χρηματικού ανταλλάγματος (τέλος πλήρους απασχόλησης). Η χαμηλή αμοιβή αντικαθίσταται, εξευγενίζεται από τη μεγάλη αξία που έχει μια συγκεκριμένη δραστηριότητα όσον αφορά την αναγνώριση και την αυτοεπιβεβαίωση.

1.2 Ο θρίαμβος του νεοφιλελευθερισμού– νεοκαπιταλισμού. Η ένταση του ανταγωνισμού

Η εντατικοποίηση του ανταγωνισμού σε παγκόσμια κλίμακα που προέρχεται από τις ραγδαίες τεχνολογικές και οργανωτικές αλλαγές οδηγεί σε συνταρακτικές μεταβολές στη διάρθρωση της βιομηχανίας καθώς και στις διοικητικές δομές στο εσωτερικό των επιχειρήσεων.

Οι μεγάλες επιχειρήσεις, που χαρακτηρίζονταν από ιεραρχικές, τμηματοποιημένες δομές με σχετικά μεγάλο αριθμό στελεχών στα υψηλότερα στρώματα της ιεραρχίας αντιμετώπισαν ιδιαίτερες δυσκολίες. Εξαιτίας της ταχύτητας και ευκολίας της πρόσβασης στις πληροφορίες από όλα τα επίπεδα, τόσο οριζόντια όσο και κάθετα, συχνά τα ενδιάμεσα διοικητικά επίπεδα δεν ήταν πλέον απαραίτητα. Η ανάγκη για ταχύτερη ανταπόκριση καθώς και για μεγαλύτερη αποκέντρωση των αρμοδιοτήτων στο εσωτερικό των νέων συστημάτων παραγωγής και διοίκησης, επέτεινε την πίεση αυτή για «σμίκρυνση μεγέθους» («down-sizing»), μέσω της μείωσης του αριθμού των μάντζερ στα μεσαία επίπεδα¹⁸.

Οι αλλαγές στην General Motors περιγράφηκαν πολύ παραστατικά ως «πολιτιστική επανάσταση». Ακόμα και μια επιχείρηση όπως η Procter and Gamble

¹⁸ Chris Freeman, *Work for all or mars unemployment? Computerised Technical Change into the 21st Century*, εκδ. Θεμέλιο 1994

αποφάσισε το 1993, μια χρονιά υψηλής κερδοφορίας, να περικόψει 13.000 θέσεις εργασίας.

«Έτσι, η Procter and Gamble ασπάσθηκε μια πρακτική που έχει αθόρυβα αναδειχθεί σε καθημερινό καθεστώς για εξαιρετικά κερδοφόρες εταιρείες όπως η General Electric C.O., η American Telephone and Telegraph Corp., η Johnson and Johnson Inc., ο όμιλος ασφαλιστικών εταιρειών Chubb, η Raytheon Company και πολλές άλλες» (New York Herald Tribune, 27 Ιουλίου 1993). Στην Ευρώπη εκδηλώθηκε σαφώς μια παρόμοια τάση κατά το χρονικό διάστημα 1993-1994.

Οι περιπτώσεις αυτές σκιαγραφούν το γενικό πρόβλημα ευελιξίας των μεγάλων επιχειρήσεων σε μια περίοδο εντονότατων τεχνολογικών και οργανωτικών αναταράξεων. Ο Eliasson (1992) καθώς και άλλοι οικονομολόγοι έχουν ισχυρισθεί ότι οι μεγάλες σουηδικές και ευρωπαϊκές επιχειρήσεις συχνά αδυνατούν να αντιμετωπίσουν την ταχύτητα των αλλαγών στις τεχνολογίες.

Ωστόσο, άλλοι σουμπετεριανοί οικονομολόγοι, όπως για παράδειγμα ο Pavit (1986), έχουν ισχυρισθεί ότι ακόμα και οι πολύ μεγάλες επιχειρήσεις είναι σε θέση να μάθουν και να αλλάξουν, και ότι εξακολουθούν να διατηρούν σημαντικά πλεονεκτήματα και οικονομίες κλίμακας.

Το επιχείρημά του αυτό υποστηρίζεται από τον Simonetti (1993) ο οποίος, αναλύοντας τις μεταβολές στον κατάλογο του περιοδικού fortune με τις πλέον επιτυχημένες επιχειρήσεις, υπογραμμίζει ότι οι

περισσότερες «εξαφανίσεις» από τον κατάλογο αφορούν στην ουσία συγχωνεύσεις ή εξαγορές και ότι ελάχιστες από τις επιχειρήσεις (μόνον 3%) απέτυχαν, πραγματικά.

Υπάρχει αλληλεξάρτηση τεχνικών και θεσμικών αλλαγών. Οι αλλαγές αυτές είχαν ως αποτέλεσμα την εμφάνιση ενός νέου ύφους διοίκησης και ενός νέου τύπου οργάνωσης στο εσωτερικό των επιχειρήσεων αλλά και μεταξύ τους. Η ανάπτυξη και εξάπλωση αυτού του νέου τύπου ήταν και εξακολουθεί να είναι μια μακρόχρονη και επίπονη διαδικασία, τόσο για τις μεγάλες όσο και για τις μικρές επιχειρήσεις, αφού συνεπάγεται την εντατικοποίηση του ανταγωνισμού και την κατάργηση, τη μεταρρύθμιση πολλών από τους θεσμούς και τις πρακτικές του παρελθόντος.

Οι άνθρωποι έχουν μερικές φορές την τάση να θεωρούν ότι η απασχόληση και η παραγωγικότητα της εργασίας κινούνται σε αντίθετες κατευθύνσεις ότι, δηλαδή ένας υψηλός ρυθμός ανάπτυξης της παραγωγικότητας της εργασίας θα έπρεπε να συνδέεται με φθίνουσα απασχόληση κάτι τέτοιο είναι μερικές φορές σωστό στις περιπτώσεις κλάδων που είναι ώριμοι ή βρίσκονται σε παρακμή όπως τα μεταλλεία ή η γεωργία. Ωστόσο, από ιστορική σκοπιά, υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις ότι στην περίπτωση νέων προϊόντων και υπηρεσιών υπάρχει ένας «ενάρετος κύκλος» μεγάλης αύξησης στην παραγωγικότητα της εργασίας, που έχουν την τάση να συμβαδίζουν και να αλληλοενισχύονται.

Αυτό συνέβη για παράδειγμα, με την κλωστοϋφαντουργία κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα. Αυτό συμβαίνει επειδή η ραγδαία εξάπλωση νέων προϊόντων και διεργασιών είναι στενά συνδεδεμένη με τη μείωση του κόστους, και με υψηλές ελαστικότητες εισοδήματος και τιμών (Beveridge, W.H. 1931).

Πολλοί από τους σημερινούς φόβους για την ανεργία συνδέονται με τις τεχνολογικές αλλαγές, έχουν στενή σχέση με τις ολοένα περισσότερο διεθνείς επιπτώσεις των τεχνολογικών αλλαγών και ιδιαίτερα των αλλαγών που βασίζονται στην πληροφορική.

Μολονότι είναι σχεδόν αναμφίβολο ότι πολλά χαρακτηριστικά της δημιουργίας θέσεων εργασίας συνδέονται με την εμφάνιση και περαιτέρω εξάπλωση τεχνολογιών πληροφορικής και επικοινωνιών, εν τούτοις υπάρχουν εξίσου σοβαροί λόγοι να υποθέσουμε ότι αυτές οι νέες θέσεις εργασίας μπορεί να δημιουργούνται όλο και περισσότερο σε άλλες χώρες, πολύ μακριά από τη χώρα προέλευσης αυτών των τεχνολογιών. Ταυτόχρονα, και παράλληλα με έναν πιο παραδοσιακό και αναμενόμενο τύπο επαναχωροθέτησης ανειδίκευτων μεταποιητικών δραστηριοτήτων σε χώρους χαμηλών αμοιβών, ο ανταγωνισμός έχει οδηγήσει στην όλο και μεγαλύτερη μείωση της απασχόλησης στις δραστηριότητες αυτές στις ανεπτυγμένες χώρες του «Βορρά». Σ' αυτή τη διεθνή διαδικασία επαναχωροθέτησης του μεταποιητικού τομέα (Wood, 1994) συμβάλλει ιδιαίτερα το γεγονός ότι οι τεχνολογίες πληροφορικής και επικοινωνιών διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην επίτευξη

αυξημένης διεθνούς εμπορευσιμότητας για έναν αριθμό μέχρι πρότινος «μη εμπορεύσιμων» υπηρεσιών.

Και όμως, αυτές ακριβώς οι δραστηριότητες ήταν που, μέχρι σήμερα, αντιπροσώπευαν το μεγαλύτερο μέρος της αύξησης της απασχόλησης στις ανεπτυγμένες χώρες του ΟΟΣΑ. Κατά συνέπεια ο φόβος ραγδαίας αύξησης της ανεργίας που σχετίζεται με την περαιτέρω εξάπλωση της τεχνολογίας συνδέεται, πρωτίστως, με την εν δυνάμει εκτόπιση πολλών θέσεων εργασίας ρουτίνας του μεταποιητικού τομέα και του τομέα υπηρεσιών σε περιοχές και χώρες χαμηλού εργατικού τομέα.

Η δεκαετία του '80 και '90 δεν υπήρξε απλώς περίοδος εντυπωσιακής ανάπτυξης των σύγχρονων τεχνολογιών πληροφορικής και επικοινωνιών υπήρξε επίσης περίοδος σημαντικών διαρθρωτικών αλλαγών στην παγκόσμια οικονομία.

Η διάψευση του οράματος που υπήρχε κατά τα μέσα της δεκαετίας του '70 ότι δηλαδή μετά την πρώτη πετρελαϊκή κρίση οι οικονομίες του ΟΟΣΑ θα επέστρεφαν σύντομα σε συνθήκες πλήρους απασχόλησης (βλ. για παράδειγμα τη λεγόμενη Έκθεση Mc Cracken για τον ΟΟΣΑ, Mc Cracken Report 1977), οδήγησε τους διαμορφωτές πολιτικής στην ευρεία αποδοχή του συμπεράσματος ότι οι διάφορες πλευρές των «διαρθρωτικών αλλαγών» είχαν, και εξακολουθούν να έχουν, σημαντική επίδραση τόσο στη δομή της ανεργίας (της μακροχρόνιας ανεργίας, της ανεργίας των νέων, των ανειδίκευτων εργατών, των αποκλεισμένων εργατών, κλπ.) όσο και στην ικανότητα

των διαφόρων χωρών να δημιουργούν νέες ευκαιρίες απασχόλησης¹⁹.

Δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι οι διαμορφωτές πολιτικής συνειδητοποίησαν τη σημασία των διαρθρωτικών αλλαγών, έστω και κατά τη διάρκεια μιας περιόδου ύφεσης με σημαντική αύξηση της κυκλικής ανεργίας. Τα τελευταία 5 με 10 χρόνια μπορούν όντως και πιθανότατα είναι ορθότερο να χαρακτηρισθούν ως περίοδος διαρθρωτικών αλλαγών ιστορικής σημασίας.

Στις αλλαγές αυτές μπορούν να συμπεριληφθούν το τέλος του ψυχρού πολέμου και η κατάρρευση των πρώην σοσιαλιστικών χωρών. Η μετατόπιση του κέντρου βάρους της ανάπτυξης της παγκόσμιας αγοράς από τη βορειοατλαντική περιοχή των χωρών του ΟΟΣΑ (Ηνωμένες Πολιτείες, Ε.Ε., χώρες ΕΤΕΣ) στη λεκάνη του Ειρηνικού, γεγονός που οδήγησε στη είσοδο νέων χωρών όπως η Νότια Κορέα και το Μεξικό στο κλάμπ των ανεπτυγμένων χωρών του ΟΟΣΑ, αφήνοντας ανοικτό το ενδεχόμενο και άλλες χώρες να έχουν αυτή τη δυνατότητα στο εγγύς μέλλον, η δημιουργία περιφερειακών μπλόκ εμπορικών συναλλαγών, που είχε ως επακόλουθο την πολύ γρηγορότερη αύξηση των εμπορικών συναλλαγών στο εσωτερικό αυτών των περιοχών ολοκλήρωσης του εμπορίου (σε αντιδιαστολή προς τις συναλλαγές μεταξύ των περιοχών αυτών), η διόγκωση των άμεσων ξένων επενδύσεων σ' αυτά τα εμπορικά μπλόκ, με χαρακτηριστικό την επιδίωξη των

19 Ενημερωτικό Δελτίο ΟΚΕ: τεύχος 1ο, 1995

μεγάλων εταιρειών να σταθεροποιήσουν την παρουσία τους σε κάθε μία από αυτές τις αγορές, η αυξανόμενη εντύπωση μιας δραματικής μείωσης των φυσικών αποστάσεων - όλος ο κόσμος γίνεται ένα χωριό - είτε με όρους επικοινωνιών (με τυπικά παραδείγματα τις χρηματοοικονομικές υπηρεσίες και τις παγκόσμιες πληροφορίες) είτε με όρους μείωσης του σχετικού κόστους μετανάστευσης.

Αυτές οι διαδικασίες διαρθρωτικών αλλαγών οδήγησαν τους διαμορφωτές πολιτικής, τους οικονομολόγους και τους επιχειρηματίες, να αναπτύξουν μια πολύ καλύτερη αντίληψη για τις διεθνείς επιπτώσεις των πολιτικών τους. Πολιτικές που ίσως να φαίνονται «βιώσιμες» σ' ένα συγκεκριμένο εθνικό πλαίσιο, μπορεί να αποδεικνύονται ολοένα και λιγότερο βιώσιμες στο πλαίσιο ενός διεθνούς ή περιφερειακού εμπορικού μπλόκ. Κατά τη δεκαετία του '80, αυτό το άνοιγμα σε διαδικασίες διεθνούς ανασυγκρότησης επιταχύνθηκε πολύ²⁰.

¹⁹ Σακελαρόπουλος Θεόδωρος, *Προβληματικές επιχειρήσεις. Κράτος και κοινωνικά συμφέροντα τη δεκαετία του '80*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 1992

1.3 Η κρίση του προστατευτικού-παρεμβατικού κράτους

Της ευημερίας των πολιτών, η σύγχρονη αντίληψη για το κράτος πρόνοιας, το καθιστά υπεύθυνο για την κάλυψη των βασικών ανθρώπινων αναγκών σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο.

Ο ρόλος του δεν είναι πλέον μόνο διορθωτικός των ανισορροπιών και των ανισοτήτων που προκαλεί η αγορά, αλλά διευρύνεται. Το κράτος πρόνοιας προσανατολίζεται όχι μόνο προς την αποφυγή και την ανάληψη των βαρών, που σε προηγούμενες εποχές, είχε μόνο η οικογένεια σε συνδυασμό και με την τοπική κοινότητα (Στασινοπούλου, 1988).

Το κράτος -πρόνοιας ορίζεται ως:

α. το κράτος το οποίο παρέχει οικονομική ασφάλεια και κοινωνικές υπηρεσίες στο μεγαλύτερο ή σε ολόκληρο τον πληθυσμό της συγκεκριμένης χώρας.

β. το κράτος το οποίο φροντίζει έμπρακτα για την αναδιανομή ενός σημαντικού τμήματος του εισοδήματος.

γ. το κράτος του οποίου έχουν κατοχυρωθεί νομικά τα κοινωνικά και εργασιακά δικαιώματα.

δ. το κράτος του οποίου στόχος είναι η εξασφάλιση συνθηκών βεβαιότητας και ισότητας για το σύνολο του πληθυσμού.

ε. το κράτος το οποίο θεωρείται υπεύθυνο για την εξασφάλιση των στοιχειωδών προϋποθέσεων του «ευ ζην» των πολιτών του (kaufman, 1985).

Το κράτος - πρόνοιας θεωρείται, από ορισμένους συγγραφείς, ότι επανεγκαθιστά αναδιανεμητικές αρχές στην κοινωνία, διαμέσου των κοινωνικών υπηρεσιών, των επιδομάτων, και των μεταβιβαστικών πληρωμών (Eisenstadt, 1985).

Το προστατευτικό κράτος, που παρουσιάζεται στις αρχές της δημιουργίας του καπιταλιστικού συστήματος, δεν είναι ανεξάρτητο από το κράτος-πρόνοιας²¹.

Το κράτος-πρόνοιας ορίζεται ως η εξέλιξη του προστατευτικού κράτους (*etat-protecteur*). Η μετάβαση από το προστατευτικό κράτος στο κράτος - πρόνοιας, συνοδεύεται και από την ταυτόχρονη ενίσχυση των δυνάμεων της αγοράς. Το κράτος - πρόνοιας, υποκαθιστά την αβεβαιότητα της καθημερινής ζωής την οποία προσπαθούσε να επιλύσει η θρησκευτική πρόνοια (Rosanvallon, 1981).

Στις ερμηνείες του κράτους - πρόνοιας εμπεριέχεται και η ανάλυση που επιχειρείται από τους ερευνητές της σχολής της «Ρύθμισης». Η σχολή της «ρύθμισης» επιχειρεί να αναλύσει το κράτος πρόνοιας, θεωρώντας το, ως συστατικό μέρος της κοινωνίας. Το κράτος διαδραματίζει ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στην επίτευξη της «ρύθμισης» του καθεστώτος συσσώρευσης και του προτύπου ανάπτυξης. Σημειώνουμε, ότι η σχολή της «ρύθμισης», επιχειρεί να αποτελέσει μία εναλλακτική θεωρία της νεοκλασικής θεωρίας της γενικής ισορροπίας.

21 Castles G Fr., *The Comparative History of Public Policy*, Polity Press, 1992

Το κοινό χαρακτηριστικό των θεωρητικών αντιλήψεων είναι ότι, το κράτος - πρόνοιας ταυτίζεται με ένα γενικευμένο σύστημα παροχών, το οποίο χρηματοδοτείται από τις δημόσιες δαπάνες.

Παρατηρείται λοιπόν, ταύτιση της έννοιας του κράτους - πρόνοιας, τόσο από την νεοκλασική όσο και από την κεϋνσιανή θεωρία, με την έννοια των δημοσίων δαπανών. Αυτό προκύπτει από την αδυναμία των προαναφερόμενων θεωριών που αναλύουν το κράτος, μόνο ως οικονομικό υποκείμενο.

Το κράτος - πρόνοιας, ως μία ιδιαίτερη μορφή του κράτους, που επικράτησε σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο, είναι ένα οικονομικό υποκείμενο. Οποιαδήποτε ανάλυση της κρίσης του, δεν μπορεί παρά να αναζητήσει τα αίτιά της σε καθαρά οικονομικούς παράγοντες.

Η αποτελεσματικότητα και η αποδοτικότητα του κράτους - πρόνοιας εκτιμούνται και εκφράζονται σε «καθαρά» οικονομικά μεγέθη. Όμως, οι δημόσιες δαπάνες δεν είναι τίποτε άλλο από την μορφή έκφρασης του κράτους-πρόνοιας. Κατά συνέπεια, το κράτος-πρόνοιας, ως αφηρημένη έννοια, συγκεκριμενοποιείται μέσα από κάποια άλλη κατηγορία, αυτή των δημοσίων δαπανών.

Έτσι, από αναλυτική άποψη αποδεικνύεται λαθεμένη η ταύτιση του κράτους πρόνοιας με την μορφή έκφρασής του. Η παρατήρηση αυτή σημαίνει ότι,

από αναλυτική και μεθοδολογική άποψη, το κράτος πρόνοιας ταυτίζεται με το περιεχόμενό του²².

Εξίσου σημαντικό είναι ότι οι περισσότερες θεωρίες αναφέρονται στο κράτος πρόνοιας (ή στην κρίση του) με οικονομικούς όρους. Θεωρούν ότι η οικονομική φύση του κράτους πρόνοιας είναι αυτόνομη και κυρίαρχη, σε σχέση με την πολιτική ή την κοινωνική του φύση. Αυτό οφείλεται κύρια στη συγκρότηση της οικονομικής επιστήμης ως μόνης ικανής να ερμηνεύσει και να αναλύσει την καπιταλιστική κοινωνία. Όμως, το κράτος πρόνοιας δεν αποτελεί μόνο οικονομικό, αλλά κοινωνικό και πολιτικό υποκείμενο. Η ανάλυσή του καθιστά, από μεθοδολογική άποψη, αδύνατο τον διαχωρισμό σε οικονομική, φιλοσοφική κοινωνική ή και πολιτική έννοια.

Η σχέση της μορφής του κράτους με το στάδιο ανάπτυξης του καπιταλιστικού συστήματος είναι ιδιαίτερα σημαντική. Σε κάθε στάδιο ανάπτυξης παρατηρείται και μια συγκεκριμένη μορφή κράτους. Στη φάση της αρχικής συσσώρευσης του καπιταλισμού, το κράτος προσλαμβάνει τη μορφή του απολυταρχικού κράτους (Καράγιωργας, 1979).

Σε αυτό το στάδιο του καπιταλισμού, η κυρίαρχη τάξη προσπαθεί να επιτύχει μία πρώτη συσσώρευση του κεφαλαίου μέσω του εμπορίου. Το κράτος παρεμβαίνει έντονα ελέγχοντας άμεσα και απόλυτα το εμπόριο, προσπαθώντας με τον έλεγχο αυτό να διευκολύνει την κυρίαρχη τάξη να συσσωρεύσει

22 Dinitto D., *Social Welfare», Poetics and Third Edition Public Police*, Prentice Hall, 1992

πλούτο, με αποτέλεσμα τη μεγέθυνση του εμπορικού κεφάλαιο σε βάρος των άλλων κατηγοριών κεφαλαίου (βιομηχανικό κλπ). Έτσι, χρησιμοποιώντας τον έλεγχο του εμπορίου και ασκώντας βία στις αποικίες, το κράτος διευκολύνει την αρχική συσσώρευση κεφαλαίου.

Όταν η αρχική αυτή συσσώρευση και η δημιουργία εργατικού προλεταριάτου εξασφαλίζονται, η οργάνωση της παραγωγής περνά στην δεύτερη φάση, τη φάση του ανταγωνιστικού καπιταλισμού. Απαιτείται αναδιοργάνωση των τεχνικοοικονομικών και πολιτικών συνθηκών, οι οποίες θα επιτρέψουν στην αστική τάξη να προβεί σε ένταση των συνθηκών συσσώρευσης του κεφαλαίου. Το κράτος της περιόδου αυτής, προσλαμβάνει την μορφή φιλελεύθερου κράτους, φροντίζοντας να εξασφαλίσει συνθήκες ελευθερίας και ισότητας των συναλλαγών, στη σφαίρα της κυκλοφορίας.

Βέβαια, όσο ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής καθίσταται κυρίαρχος, αποκαλύπτεται η αντίφαση που υπάρχει στη σφαίρα παραγωγής, η οποία είναι το κύριο αίτιο της ολοένα και μεγαλύτερης παρέμβασης του κράτους. Το κράτος εξελίσσεται σε παρεμβατικό²³.

Από τα τέλη του 19ου αιώνα, αλλάζει ο τρόπος απόσπασης της υπεραξίας: Έτσι, από τη φάση της απόλυτης υπεραξίας περνάμε σ' αυτήν της σχετικής υπεραξίας, που ονομάζεται μονοπωλιακός καπιταλισμός. Το κράτος σ' αυτή την περίοδο είναι

23 Williams Fiona, *Social Policy*, Polity Press, 1990

μονοπωλιακό, παρεμβατικό, υποταγμένο στην μονοπωλιακή συγκρότηση της οικονομίας, και διέπεται από την ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας και της δημόσιας διοίκησης, έχοντας ως σκοπό την ένταση των όρων συσσώρευσης του κεφαλαίου. Η παρέμβαση του κράτους, σ' αυτή την περίοδο, θεωρείται αναγκαία για την ένταση των προϋποθέσεων συσσώρευσης του κεφαλαίου, αφού αυξάνονται οι αντιφάσεις στη διαδικασία αναπαραγωγής του κοινωνικο - οικονομικού συστήματος. Παρατηρείται λοιπόν ταύτιση του κράτους πρόνοιας με το παρεμβατικό κράτος της περιόδου του μονοπωλιακού καπιταλισμού.

Η κριτική που ασκείται στο κράτος πρόνοιας από τις μη νεοφιλελεύθερες αντιλήψεις μπορεί να διακριθεί στη μαρξιστική και μη μαρξιστική. Η μη μαρξιστική (αριστερή κεντρώα) θεωρεί ότι το κράτος πρόνοιας απέτυχε να εκπληρώσει τους κύριους σκοπούς του, που ήταν η καταπολέμηση της φτώχειας και η εγκαθίδρυση μιας πιο δίκαιης κοινωνίας (Rosanvallon, 1981).

Η μαρξιστική κριτική στο κράτος πρόνοιας υποστηρίζει ότι στόχος του κράτους αυτού είναι η διατήρηση και η αναπαραγωγή του καπιταλιστικού συστήματος. Το κράτος πρόνοιας βρίσκεται σε κρίση, η οποία προκαλεί τη διατύπωση μη ομοιογενούς κριτικής. Πράγματι, ορισμένοι θεωρητικοί υποστηρίζουν ότι «ποσοτικά» το κράτος πρόνοιας είναι πολύ περισσότερο από αυτό που η οικονομία και η κοινωνία αντέχει, ενώ άλλοι πιστεύουν ότι δεν μπόρεσε να

ανταποκριθεί στον σκοπό του, δηλ. την εγκαθίδρυση μιας δικαιότερης κοινωνίας.

Η νεοφιλελεύθερη αντίληψη επανέρχεται στη φιλοσοφική της θέση περί μείωσης του ρόλου του κράτους στην οικονομία. Θεωρεί ότι το κράτος πρόνοιας μπορεί ίσως να διαδραμάτισε κάποτε σημαντικό ρόλο, τώρα όμως δημιουργεί σοβαρά προβλήματα. Η υπέρμετρη παρουσία του στην οικονομία εμποδίζει την οικονομική ανάπτυξη, αφού διακρίνεται από υπέρμετρη αναδιανεμητική ικανότητα (Beneton, 1983). Αυτό σημαίνει ότι στον τομέα της οικονομίας μειώνεται η οριακή ροπή για εργασία και αυξάνεται το οριακό όφελος για ανάπαυση. Η υψηλή φορολογία που επιβάλλει το κράτος πρόνοιας, για να μπορεί να χρηματοδοτεί τις δραστηριότητες του, αποθαρρύνει τις επενδύσεις και την τάση για εργασία (Offe, 1974).

Το κράτος πρόνοιας χαρακτηρίζεται από αναποτελεσματικότητα λόγω της γραφειοκρατικής του δομής (Lepage, 1980). Οι πολύ υψηλοί φόροι και ο τρόπος χρησιμοποίησής τους, προκαλούν έκρηξη του πληθωρισμού, υψηλά επιτόκια αποταμίευσης και επένδυσης, χαμηλή παραγωγικότητα εργασίας, στασιμότητα στις εξαγωγές και χαμηλούς ρυθμούς ανάπτυξης (Brian Abel-Smith, 1985).

Η επεξεργασία αυτής της κριτικής κατατάσσει τις απόψεις αυτές σε δύο κατηγορίες: η πρώτη προσπαθεί να εξηγήσει ότι η ίδια η φύση του κράτους πρόνοιας δημιουργεί σοβαρά προβλήματα στην οικονομία και την ανάπτυξη. Η ιστορική εμπειρία έκρινε τις κριτικές αυτές

απόψεις που θεωρούν τη φιλελευθεροποίηση της οικονομίας ταυτόσημη με την ολοένα και μεγαλύτερη απόσυρση του κράτους. Η δεύτερη, ασκεί κριτική σε επιμέρους τομείς της κοινωνίας, στους οποίους κυριαρχεί το κράτος πρόνοιας: υγεία, κοινωνική ασφάλιση, παιδεία κλπ. Ασκώντας κριτική στον τρόπο οργάνωσης των τομέων αυτών, που ταυτίζονται με συγκεκριμένες λειτουργίες του κράτους πρόνοιας, αλλά και στο παρεχόμενο αποτέλεσμα αυτών των υπηρεσιών, αμφισβητείται η ίδια η χρησιμότητα του συγκεκριμένου κράτους.

Ξεκινώντας από τη δεύτερη κατηγορία της ανωτέρω κριτικής, επισημαίνουμε καταρχήν ότι ταυτίζονται οι επιμέρους τομείς με το κράτος πρόνοιας. Έτσι θεωρείται πως η παρεχόμενη υπηρεσία στον τομέα της υγείας, της κοινωνικής ασφάλισης, της παιδείας κλπ. δεν είναι τίποτε άλλο παρά εκδήλωση της ύπαρξης του κράτους πρόνοιας.

Η πρώτη κατηγορία προσπαθεί να ασκήσει συλλογικότερη κριτική απέναντι στο κράτος αυτό. Το ταυτίζει όμως με τις δημόσιες δαπάνες, θεωρώντας ότι είναι οικονομικά ασύμφωρες. Όμως, αυτές αποτελούν συγκεκριμένη έκφραση του κράτους πρόνοιας, το οποίο συγκεκριμενοποιείται από την κατηγορία των δημοσίων δαπανών. Για κανέναν όμως λόγο οι δημόσιες δαπάνες δεν ταυτίζονται μ' αυτό.

Το συμπέρασμα της νεοφιλελεύθερης κριτικής για την κρίση του κράτους πρόνοιας είναι πως η κρίση του είναι δημοσιονομική-οικονομική, με την έννοια ότι ο τρόπος χρηματοδότησης των δημοσίων δαπανών έχει

δημιουργήσει τεράστια οικονομικά αδιέξοδα. Οικονομική με την έννοια ότι η αποτελεσματικότητα της λειτουργίας των δημοσίων δαπανών αλλά και η ίδια η φύση του κράτους πρόνοιας παρεμποδίζουν την οικονομική ανάπτυξη.

Το κράτος πρόνοιας βρίσκει την έκφραση του στην κεϋνσιανή αντίληψη, δεδομένου ότι πρεσβεύει την συνεχή παρουσία του κράτους στην οικονομία, για την επίλυση διαρθρωτικών προβλημάτων, τα οποία οι δυνάμεις της αγοράς δεν μπορούν να επιλύσουν. Σύμφωνα με την κεϋνσιανή αντίληψη, το κράτος αυτό αντιμετωπίστηκε όχι ως βάρος για την οικονομία αλλά ως πολιτικός σταθεροποιητής, που θα μπορούσε να βοηθήσει στην αναγέννηση των δυνάμεων της οικονομικής ανάπτυξης και να εμποδίσει την οικονομική υποβάθμιση (Offe, 1984). Το κράτος - πρόνοιας, ως οικονομικός και πολιτικός ρυθμιστής, ήταν τότε το συστατικό στοιχείο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, που είναι γνωστός ως φορντικός (Delorme και Andre, 1983, και Boyer, 1986α, 1986β).

Κατά συνέπεια, το κράτος πρόνοιας θεωρείται, σύμφωνα με την κεϋνσιανή θεωρία, ως μηχανισμός πρόληψης των οικονομικών κρίσεων και ιδιαίτερα των κρίσεων υποκατανάλωσης. Η κεϋνσιανή θεωρία, ως θεωρία της ενεργούς ζήτησης, υποστηρίζει την τόνωση της ζήτησης, μέσω της αύξησης των δημοσίων

δαπανών, για την έξοδο της οικονομίας από την κρίση²⁴.

Οι μαρξιστικές αντιλήψεις περί κράτους πρόνοιας, επισημαίνουν την ταξική του φύση και το ρόλο του στην αναπαραγωγή της καπιταλιστικής κοινωνίας. Η κριτική που ασκείται από τη μαρξιστική θεωρία επικεντρώνεται στον στόχο του, που δεν είναι άλλος από την διατήρηση, αναπαραγωγή και ενίσχυση του καπιταλιστικού συστήματος. Το κράτος πρόνοιας παρεμβαίνει και ρυθμίζει την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης, συμβάλλει στην άμβλυση των αντιθέσεων που προκαλεί η ταξική ανισότητα και αντιμετωπίζει τις καταστρεπτικές συνέπειες της συμπεριφοράς του κεφαλαίου (Στασινοπούλου, 1990). Η πλειοψηφία των απόψεων που έχουν διατυπωθεί για το κράτος-πρόνοιας, θεωρεί ότι αυτό ορίζεται από την σχέση παροχές - αναπαραγωγή του καπιταλιστικού συστήματος. Μία άλλη θεώρηση του προκύπτει από το διπολικό σχήμα ανθρωπιστικές αξίες και οικονομική αποτελεσματικότητα, πρεσβεύοντας ως απαραίτητη την προώθηση των πρώτων για την επίτευξη της δεύτερης (Μαλούτας και Οικονόμου, 1988).

Από την επεξεργασία της νεοκλασικής θεωρίας προκύπτει ότι το κράτος πρόνοιας δεν αποτελεί μία άλλη έκφραση του παρεμβατικού κράτους. Αποτελεί ένα μηχανισμό που βρίσκεται έξω από την οικονομία. Είναι ουδέτερος αλλά και η αυξανόμενη παρέμβαση του

24 Hirsch, «Φορντισμός και Μεταφορντισμός: Η παρούσα κοινωνική κρίση και οι συνέπειές της» στο *Μεταφορντισμός και κοινωνική μορφή*, Επιμέλεια: Bonafed W. - Holloway J., μετάφραση Γ. Αντωνίου, Εκδόσεις Εξάντας, 1993

δημιουργεί προβλήματα στην ομαλή λειτουργία του καπιταλιστικού συστήματος. Για την κεϋνσιανή θεωρία το κράτος πρόνοιας είναι ένας μηχανισμός ουδέτερος, έξω από την κοινωνία, αλλά η παρέμβασή του καθίσταται απολύτως αναγκαία για την αναπαραγωγή του καπιταλιστικού συστήματος. Για τη μαρξιστική θεωρία, είναι ένας ταξικός μηχανισμός, με σκοπό τη συντήρηση και διαχείριση της εργατικής δύναμης, ως μέσο αναπαραγωγής του καπιταλιστικού σχηματισμού, διατηρώντας παράλληλα την κυρίαρχη ιδεολογία της εκμετάλλευσης του ανθρώπου από άνθρωπο.

Ο όρος κράτος πρόνοιας αναφέρεται στην περίοδο εξέλιξης του αστικού κράτους, η οποία χαρακτηρίζεται από τη διεύρυνση της κοινωνικής του λειτουργίας και από την έντονη αναπαραγωγική δράση στη σφαίρα της κοινωνικής αναπαραγωγής (Στασινοπούλου, 1988). Η διεύρυνση αυτή συνοδεύεται στις ευρωπαϊκές χώρες του ανεπτυγμένου καπιταλισμού από την σημαντική διόγκωση του κρατικού μηχανισμού στους αντίστοιχους τομείς. Η καθιέρωση του όρου «κράτος πρόνοιας» εκφράζει συγκεκριμένη αντίληψη για το κράτος.

Η ανάλυση της σχέσης του κράτους και της συσσώρευσης κεφαλαίου (και γενικότερα του ρόλου του κράτους στην οικονομική διαδικασία) είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα. Το κράτος είναι εσωτερικό υποκείμενο της κοινωνίας και δεν προκύπτει από τις αντιθέσεις του καπιταλιστικού συστήματος – ενυπάρχει και αποτελεί τον τρόπο ένταξης των ατόμων, μη κατόχων μέσων παραγωγής στο χώρο του «οικονομικού» (socialisation politique), ενώ η αγορά αποτελεί τον αντίστοιχο τρόπο

ένταξης στο χώρο του οικονομικού αυτών που είναι κάτοχοι μέσων παραγωγής (socialisation marchande ή socialisation économique).

Η ανάλυση του ρόλου και της φύσης του κράτους προϋποθέτουν τη χρήση των μαρξιστικών υποθέσεων περί κράτους. Για να κατανοηθεί ο τρόπος παρέμβασής του στην οικονομία και την κοινωνία απαιτείται ο μη διαχωρισμός της σφαίρας της οικονομίας από αυτήν της πολιτικής. Αυτές οι δύο σφαίρες αλληλοεπηρεάζονται και δεν είναι εντελώς αυτόνομες. Το «οικονομικό» δεν κυριαρχεί σε βάρος του «πολιτικού». Η αναπαραγωγή της κοινωνίας δεν στηρίζεται μόνο στην αναπαραγωγή των οικονομικών αλλά και των πολιτικών και κοινωνικών σχέσεων. Εξάλλου η σχέση του εργαζόμενου με τον εργοδότη του δεν είναι μόνο σχέση οικονομική, αλλά και κοινωνική και πολιτική²⁵.

Όμως, το σημείο που μας ενδιαφέρει είναι ο ορισμός των λόγων ύπαρξής του. Εάν θεωρήσουμε ότι το κράτος είναι έξω από την κοινωνία, τότε για να αιτιολογήσουμε την παρέμβασή του σε αυτήν, θα πρέπει να το ορίσουμε με βάση τις λειτουργίες του. Τότε όμως υιοθετούμε μια λειτουργιστική αντίληψη περί κράτους. Το κράτος όμως δεν είναι εξωτερικό υποκείμενο της κοινωνίας, αλλά συστατικό της στοιχείο.

Αυτό που χαρακτηρίζει την καπιταλιστική κοινωνία από τις προηγούμενες, είναι ο διαχωρισμός της

²⁵ Ρομπόλης Σάββας-Χλέτσος Μιχάλης, *Η κοινωνική πολιτική μετά την κρίση του κράτους πρόνοιας*, εκδ. Παρατηρητής, 1995

σφαίρας παραγωγής (εμπορευμάτων) από τη σφαίρα αναπαραγωγής (ατόμων και εργατικής τους δύναμης). Δημιουργείται λοιπόν το «οικονομικό» και το «μη οικονομικό» πεδίο. Η παραγωγή εμπορευμάτων συντελείται στη σφαίρα του «οικονομικού» πεδίου, ενώ η αναπαραγωγή των ατόμων και της εργατικής τους δύναμης πραγματοποιείται μέσα στην οικογένεια (Lautier, Tortajada, 1978), βασικό στοιχείο του «μη οικονομικού» πεδίου. Εάν ήταν πράγματι έτσι, τότε δεν θα ήταν δυνατό να εξηγηθεί η σχέση που αυτό αναπτύσσει με το «οικονομικό».

Το άτομο αγοράζει από την αγορά ή από το κράτος τα απαραίτητα για τη βιολογική του αναπαραγωγή προϊόντα, που καταναλώνει μέσα στην οικογένεια, με την χρήση οικιακής εργασίας (Chietsow, 1986). Δηλαδή η αναπαραγωγή του ατόμου και της εργατικής του δύναμης δεν σημαίνει ότι θα εισέλθει αυτόματα και στο χώρο της παραγωγής. Το άτομο εξαναγκάζεται από το κράτος να εισέλθει στον εμπορευματικό χώρο και να διαθέσει την εργατική του δύναμη. Ο οικονομικός εξαναγκασμός, που Μάρξ έχει ιδιαίτερα υπογραμμίσει, δεν επαρκεί για να ερμηνεύσει τη διαδικασία μισθωτοποίησης των ατόμων. Υπάρχει και ο πολιτικός εξαναγκασμός: το κράτος οδηγεί τα άτομα από το πεδίο του μη οικονομικού στο πεδίο του οικονομικού. Το κράτος εντάσσει στην εμπορευματική κοινωνία ως μισθωτούς τα άτομα που δεν διαθέτουν κεφάλαιο. Αντίθετα, οι κάτοχοι του κεφαλαίου εντάσσονται μέσω της ανταλλαγής. Το κράτος δεν αναπαράγει μόνο την εργασιακή σχέση, τη σχέση της μισθωτής εργασίας

όπως υποστηρίζει ο Hirsh (1975), αλλά μορφοποιεί και συγκροτεί αυτή τη σχέση. Όπως το κράτος φροντίζει για την αναπαραγωγή των ατόμων που δεν κατέχουν μέσα παραγωγής, έτσι συγκρατεί και αναπαράγει την τάξη των κατόχων κεφαλαίου. Δημιουργεί τις απαραίτητες προϋποθέσεις για αυτή την αναπαραγωγή. Κατά συνέπεια, το κράτος δεν είναι μόνο ο φύλακας της διατήρησης των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, αλλά τις διαμορφώνει στις περιπτώσεις που δεν έχουν αυτές οι σχέσεις συγκροτηθεί²⁶. Από την άποψη αυτή, οι δημόσιες δαπάνες θα πρέπει να αναλυθούν ως δαπάνες που πραγματοποιεί το κράτος για να επιτύχει αυτούς τους σκοπούς. Όμως, η παρέμβαση του κράτους δεν συντελείται μόνο στην οικονομία. Κατά συνέπεια οι δαπάνες του κράτους δεν είναι μόνο οικονομικές (δηλ. δαπάνες που έχουν ως στόχο την εκπλήρωση οικονομικών σκοπών). Είναι δαπάνες που αποσκοπούν:

α. να δημιουργήσουν κατάλληλες συνθήκες αξιοποίησης του κεφαλαίου.

β. στην ιδεολογική ενσωμάτωση του ατόμου στο οικονομικό και κοινωνικό σύστημα.

γ. στην αναγκαστική ενσωμάτωση, λόγω της χρήσης των κατασταλτικών μηχανισμών, του ατόμου στο σύστημα.

Η αναπαραγωγή των σχέσεων του «οικονομικού» πεδίου στηρίζεται στην ύπαρξη του κράτους. Με άλλα λόγια, η μορφή του κράτους εκφράζει και τον

²⁶ Λαμπρινίδης Μ., *Υφεση, πληθωρισμός και οικονομική πολιτική: Μαρξιστικές ερμηνείες*, εκδ. Σάκκουλα 1985

συγκεκριμένο τρόπο αναπαραγωγής της σχέσης ανάμεσα στο «οικονομικό» και το «μη οικονομικό».

Το κράτος - πρόνοιας ήταν η συγκεκριμένη μορφή οργάνωσης του «κοινωνικού» (δηλαδή της αναπαραγωγής της σχέσης ανάμεσα στο «οικονομικό» και στο μη «οικονομικό») όπως αυτή διαμορφώθηκε στις αρχές του αιώνα (Ewald, 1986). Αποτελεί μία παρέμβαση στο χώρο της παραγωγής και της αναπαραγωγής σε μακροεπίπεδο. Το κράτος συμμετείχε άμεσα στη δημιουργία των κατάλληλων συνθηκών για τη συνέχιση της συσσώρευσης του κεφαλαίου και της αναπαραγωγής των ατόμων, καθώς και των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Η άμεση και ενεργή συμμετοχή του κράτους στην καπιταλιστική διαδικασία ήταν το αποτέλεσμα των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών συνθηκών της εποχής.

Σήμερα, ενώ ο ρόλος του κράτους στην καπιταλιστική ανάπτυξη παραμένει ο ίδιος, έχουν αλλάξει οι μορφές παρέμβασής του. Ο συγκεκριμένος τρόπος οργάνωσης της σχέσης ανάμεσα στην παραγωγή και την αναπαραγωγή είναι διαφορετικός από αυτόν που επικρατούσε στις αρχές του αιώνα. Η αναπαραγωγή της κοινωνίας πραγματοποιείται και σε μικροεπίπεδο. Ο καθένας είναι πλέον υπεύθυνος για τον εαυτό του. Η ευθύνη της κοινωνίας απέναντι στα άτομα, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί την περίοδο ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας, σταδιακά ελαχιστοποιείται. Το «ιδιωτικό» ενισχύεται σε βάρος του «δημοσίου». Σήμερα, η νέα μορφή παρέμβασης του κράτους είναι η συγκρότηση και η «ρύθμιση» της

νέας σχέσης ανάμεσα στο χώρο της παραγωγής και της αναπαραγωγής. Η διαφοροποίηση της σημερινής μορφής παρέμβασης του κράτους από αυτήν της περιόδου του κράτους πρόνοιας έγκειται στο ότι οι οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες διαφοροποιήθηκαν. Έτσι, επηρέασαν με τη σειρά τους και τον συγκεκριμένο τρόπο οργάνωσης του κοινωνικού. Η πολιτική μείωσης των δημοσίων δαπανών και της επέκτασης των ιδιωτικοποιήσεων, η πλήρης απελευθέρωση της αγοράς εργασίας και η επέκταση της ιδιωτικής κερδοσκοπικής ασφάλισης σε βάρος της κοινωνικής ασφάλισης, εντάσσονται στα πλαίσια της επικράτησης της νέας ασφάλισης σε βάρος της κοινωνικής, στα πλαίσια της επικράτησης της νέας αντίληψης για την οργάνωση του κοινωνικού.

Κατά συνέπεια, ιδιαίτερα σημαντικό στην κατανόηση της σημερινής πραγματικότητας δεν είναι η τάση για απόσυρση του κράτους από τη σφαίρα της οικονομίας και η ενίσχυση της αγοράς, αλλά το πώς αυτό παρεμβαίνει στη διαδικασία μετασχηματισμού και στη διαμόρφωση νέας αντίληψης περί οργάνωσης του κοινωνικού.

Το κράτος και η αγορά εκφράζουν τη διαρκή σχέση ανάμεσα στην παραγωγή και την αναπαραγωγή, καθώς και τον τρόπο που η μία συσχετίζεται με την άλλη, ώστε να εξασφαλίζεται η απρόσκοπτη συνέχιση της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Τα ερωτήματα του τύπου «κράτος ή αγορά;» παραβλέπουν την πραγματική φύση και το ρόλο του κράτους στη διαδικασία της καπιταλιστικής ανάπτυξης.

Το κράτος - πρόνοιας αποτελεί συγκεκριμένη μορφή κράτους, σε δεδομένη χρονική περίοδο. Εκφράζει τον τρόπο οργάνωσης του κοινωνικού στις αρχές του αιώνα μας. Η εμφάνιση του κράτους πρόνοιας στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες τοποθετείται χρονολογικά σ' αυτή την περίοδο. Η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από την έντονη συνύπαρξη καπιταλιστικών και προκαπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Συγκεκριμένα, παρατηρούμε τη διαδικασία γέννησης των καπιταλιστικών σχέσεων και την πάλη τους για την επικράτηση απέναντι στις προκαπιταλιστικές σχέσεις: πρόκειται για την περίοδο έναρξης της Βιομηχανικής Επανάστασης. Γεννιέται το νέο αλλά και το δυναμικό στοιχείο αυτής της κοινωνίας, ο άνθρωπος, που χρησιμοποιεί τις πνευματικές και σωματικές του ικανότητες με σκοπό την παραγωγή έργου. Ο νέος κινητήριος μοχλός της κοινωνίας είναι η εργασία. Η αξία της «μητέρας γης» υποχωρεί μπροστά στην αξία της «δημιουργίας» της εργασίας. Η εγκαθίδρυση όμως των προϋποθέσεων για την ανάπτυξη της εργασίας δεν είναι εύκολη. Απαιτείται να εξασφαλιστεί η είσοδος αλλά και η σταθεροποίηση του ατόμου στο καθεστώς της μισθωτής εργασίας και στη λογική των νόμων της αγοράς. Αυτό όμως προϋποθέτει την ύπαρξη της αγοράς, πράγμα όχι αυτονόητο. Η φεουδαρχική κοινωνία συγκρούεται έντονα με την νέα κοινωνία.

Η οργάνωση της νέας κοινωνίας στηρίζεται καταρχήν στη θεμελίωση των συστατικών της μερών. Παράλληλα, καθίσταται απαραίτητη η δημιουργία

κανόνων που θα διέπουν τις νέες αναπτυσσόμενες σχέσεις ανάμεσα στα άτομα. Ποιος παράγοντας όμως μπορεί να εδραιώσει τη νέα κοινωνία και να δημιουργήσει τους κανόνες που θα τη διέπουν; Η απάντηση είναι ότι μόνο το κράτος μπορεί να επιτύχει τους παραπάνω σκοπούς. Αυτό δημιουργεί τα σύνορα στα οποία θα οικοδομηθεί η κοινωνία της αγοράς, οργανώνει την αγορά και θεσμοποιεί τις συναλλαγές (Rosanvallon, 1979). Αυτό μάχεται ενάντια στη φτώχεια και την εξαθλίωση που έχει δημιουργήσει η βιομηχανική επανάσταση (Mugard, 1989). Ταυτόχρονα με την πολιτική περιορισμού και εξαφάνισης της φτώχειας, συντελείται ο βίαιος μετασχηματισμός του αγροτικού τομέα. Οι αγρότες αποσπώνται βίαια από τη γη τους και οδηγούνται ως βιομηχανικό προλεταριάτο στα εργοστάσια. Η βιομηχανική επανάσταση δημιουργεί ανάγκη εργατικών χεριών, που πρέπει οπωσδήποτε να εξασφαλιστούν. Το κράτος αναλαμβάνει όχι μόνο να εξασφαλίσει αλλά και να μπορέσει να σταθεροποιήσει τη ροή του εργατικού δυναμικού από την ύπαιθρο προς τα βιομηχανικά κέντρα των πόλεων. Η αντίσταση της παλαιάς κοινωνίας είναι ιδιαίτερα σημαντική. Η προκαλούμενη από την βιομηχανική επανάσταση προλεταριοποίηση του πληθυσμού συνοδεύεται από την αύξηση της φτώχειας. Το κράτος προσπαθεί να καταπολεμήσει αυτό το φαινόμενο, αλλά και να βοηθήσει την εκκολλαπτόμενη νέα βιομηχανική κοινωνία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η Μεγ. Βρετανία, όπου οι περίφημοι «Poor Laws» και τα «Workhouses»

είναι η απάντηση απέναντι στο αυξανόμενο πρόβλημα της προλεταριοποίησης και της περιθωριοποίησης (Polyani, 1944).

Η ρύθμιση πλέον της κοινωνίας εκτός από οικονομική είναι πολιτική και επιτυγχάνεται μέσα από το κράτος. Το κράτος πρόνοιας αποτελεί τον νέο τρόπο άσκησης της εξουσίας, την ενσάρκωση του «Bio-rounoir». Με την ύπαρξη του κράτους πρόνοιας άσκηση της εξουσίας είναι καθαρά πολιτική, αφού έχει ως σκοπό όχι την προστασία των μεμονωμένων ατόμων, αλλά την πρόληψη (Ewald, 1986).

Στις αρχές του αιώνα μας, παρατηρούμε ότι εκτός από τη βιομηχανική επανάσταση (που προκαλεί τεράστιες αλλαγές στον οικονομικό και κοινωνικό-πολιτικό τομέα), τροποποιούνται τα συστατικά μέρη που αποτελούν το «κοινωνικό» αλλά και ο τρόπος οργάνωσής του. Ο τρόπος οργάνωσης του «κοινωνικού» πρέπει να επιχειρείται από μια δύναμη η οποία να μην ταυτίζεται ούτε με τους κατόχους του κεφαλαίου ούτε με τους εργαζομένους. Η ρύθμιση της κοινωνίας είναι πλέον πολιτική. Αυτή η δύναμη, μέσω της οποίας συντελείται η ρύθμιση της κοινωνίας, είναι το κράτος πρόνοιας. Τα κυριότερα συστατικά στοιχεία του τρόπου οργάνωσης του «κοινωνικού» είναι η μισθωτή εργασία, η θέση του ατόμου στην εργασία και την κοινωνία, καθώς και η συσσώρευση κεφαλαίου. Η κατανόηση του ρόλου του κράτους πρόνοιας προϋποθέτει την ανάλυση της σχέσης του κράτους αυτού και των συστατικών στοιχείων οργάνωσης του κοινωνικού.

Η θεώρηση του κράτους πρόνοιας ως οικονομικού υποκειμένου σύμφωνα με τις αρχές της νεοκλασικής και της κεϋνσιανής θεωρίας δεν μας επιτρέπει να κατανοήσουμε σε βάθος την έννοια του συγκεκριμένου κράτους²⁷. Το κράτος πρόνοιας, κατά τη γνώμη μας, δεν είναι μόνο οικονομικό υποκείμενο. Ο ρόλος του εντοπίζεται στη διαδικασία συσσώρευσης και αναπαραγωγής του κεφαλαίου, καθώς και στην αναπαραγωγή των ατόμων ως μη κατόχων μέσω παραγωγής.

Το κράτος πρόνοιας, ως συγκεκριμένη μορφή κράτους, δεν ταυτίζεται με τα υποκείμενα της κοινωνίας, ώστε να μπορεί να συνδράμει στη φυσική τους αναπαραγωγή και στην αναπαραγωγή των μεταξύ τους σχέσεων. Όσο όμως ο βαθμός ανάπτυξης της καπιταλιστικής κοινωνίας αυξάνεται, τόσο γίνονται πολυπλοκότερες και περισσότερο αλληλοεξαρτώμενες οι σχέσεις μεταξύ των υποκειμένων. Έτσι, καθίσταται περισσότερο δυσχερής η αναπαραγωγή της καπιταλιστικής κοινωνίας.

Τι είναι όμως στην πραγματικότητα το κράτος πρόνοιας; Καταρχήν δεν μπορεί να ταυτιστεί με το σύνολο των κοινωνικών παροχών, που αποτελούν μία από τις λειτουργίες του. Η κατανόηση της έννοιας του κράτους πρόνοιας οδηγεί στη διερεύνηση, όπως ήδη έχουμε αναφέρει, της σχέσης που υπάρχει ανάμεσα στο κράτος πρόνοιας και τη μισθωτή εργασία, τη συσσώρευση του κεφαλαίου, την κοινωνία και το τέλος

27 Ostrom Elinor, *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*, Cambridge University Press, 1990

ανάμεσα στο κράτος πρόνοιας και το πολιτικό καθεστώς.

Με τον όρο «άλλους τύπους κρατών» εννοούμε κυρίως το απολυταρχικό κράτος που υπήρχε στη φάση της αρχικής συσσώρευσης, το φιλελεύθερο κράτος που υπήρχε στη δεύτερη φάση του καπιταλισμού (ανταγωνιστικός καπιταλισμός) και το κράτος πρόνοιας που εμφανίζεται κυρίως στη φάση του μονοπωλιακού καπιταλισμού. Παρατηρούμε λοιπόν ότι, ανάλογα με τη συγκεκριμένη φάση ανάπτυξης του καπιταλισμού, το κράτος εμφανίζεται κάτω από μία συγκεκριμένη μορφή. Εδώ όμως θα πρέπει να σημειώσουμε ότι το κράτος, από τη στιγμή που δεν είναι μόνο μία παθητική αντιγραφή της συγκεκριμένης διαδικασίας, αλλά αποτελεί ενεργό στοιχείο της καπιταλιστικής διαδικασίας, η σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα σ' αυτό και τη διαδικασία ανάπτυξης είναι αμφίδρομη. Έτσι, το κράτος πρόνοιας αποτελεί την ολοκληρωμένη μορφή οργάνωσης του «κοινωνικού», ιδιαίτερα μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Κατά συνέπεια, αν θεωρήσουμε, από μεθοδολογική άποψη, το κράτος πρόνοιας μόνο ως οικονομικό υποκείμενο, τότε αδυνατούμε να κατανοήσουμε την πραγματική διάσταση όλων των προαναφερθέντων παραγόντων που οδήγησαν στη συγκρότησή του. Τα αίτια της δομικής κρίσης του κράτους πρόνοιας απαιτείται να αναζητηθούν στη δομή των στοιχείων, που συγκροτούν σε μεγάλο βαθμό αυτό καθαυτό το κράτος πρόνοιας, το οποίο, ως συγκεκριμένη μορφή οργάνωσης του κοινωνικού, δεν είναι απλώς υπερ-υποκείμενο της

κοινωνίας, αλλά αποτελεί συγκεκριμένο τρόπο αναπαραγωγής του κεφαλαίου και της κοινωνίας στο σύνολό της, στηριζόμενο σε συγκεκριμένη φιλοσοφική αντίληψη για τις σχέσεις ανάμεσα στα άτομα και την κοινωνία.

Σήμερα όμως, η φιλοσοφική αυτή αντίληψη για τις σχέσεις των ατόμων με την κοινωνία αλλάζει. Η κοινωνία δεν θεωρείται αποκλειστικά υπεύθυνη απέναντι στο άτομο. Προβλήματα όπως η ανεργία, η ασθένεια, η οικονομική εξαθλίωση θεωρείται ότι προκαλούνται, ως ένα βαθμό, από τη στάση των ατόμων απέναντι στην ίδια τους τη ζωή. Έτσι μειώνονται οι κοινωνικές παροχές και καταβάλλεται προσπάθεια αποκρατικοποίησης της αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης.

Κατά συνέπεια, τα στοιχεία που συγκροτούσαν το κράτος πρόνοιας είναι σε κρίση. Βέβαια, η κρίση αυτή αποτελεί κρίση του τρόπου οργάνωσης του «κοινωνικού».

1.3.1 Οι αποκρατικοποιήσεις και οι επιπτώσεις τους

Το κράτος πρόνοιας αποτελεί, όπως έχει αναφερθεί, συγκεκριμένη κοινωνικοπολιτική και οικονομική διαδικασία, όπου σήμερα η συσσώρευση του κεφαλαίου, ο ρόλος της μισθωτής εργασίας και η θέση του ατόμου στην κοινωνία, αποκτούν διαφορετική βαρύτητα σε σχέση με προηγούμενες περιόδους.

Συγκεκριμένα, το πρώτο συστατικό στοιχείο του «κοινωνικού» που διαφοροποιείται στην περίοδο γέννησης και ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας είναι η σχέση κράτους και μισθωτής εργασίας. Εφόσον αυτή αποτελεί το κυρίαρχο γνώρισμα που διαφοροποιεί τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής από τους προηγούμενους, αλλάζει και η σχέση του κράτους απέναντί της. Η πολιτική του κράτους έχει ως στόχο την εξάπλωση του θεσμού της μισθωτής εργασίας. Η ανάπτυξη του κράτους-πρόνοιας στηρίζεται στην επέκταση του καθεστώτος της μισθωτής εργασίας, αλλά και η αύξηση του αριθμού των μισθωτών προϋποθέτει την ύπαρξή του. Το κράτος-πρόνοιας για να αναπτυχθεί πρέπει να βασιστεί σε μία ενιαία και ομοιογενή κοινωνική κατηγορία, που δεν είναι άλλη από αυτή των μισθωτών, οι οποίοι όμως χρειάζονται κάποια κοινωνική και οικονομική εξασφάλιση που τους την προσφέρει μόνο μία συνιστώσα έξω από αυτούς. Και αυτή είναι το κράτος. Απαιτείται όμως να υπάρξει αλλαγή σε νομικό και ιδεολογικό επίπεδο, με απώτερο στόχο τη στήριξη και εξάπλωση της παραπάνω σχέσης. Για να δεχτεί όμως ο αγρότης ή ο τεχνίτης να ενταχθεί

σ' αυτή τη σχέση, θα πρέπει το κράτος να του προσφέρει μία σειρά υπηρεσιών. Έτσι, τίθενται οι βάσεις για την κοινωνική ασφάλιση, τη σταθεροποίηση των μισθών, για μια σειρά άλλων οικονομικών βοηθημάτων, και για την επέκταση της κατανάλωσης σε όλο τον πληθυσμό. Με τον όρο «επέκταση της κατανάλωσης σε όλο τον πληθυσμό» εννοούμε σειρά οικονομικών μέτρων (δάνεια, θεσμός δόσεων κλπ.) που έχουν ως σκοπό να βοηθήσουν τις ασθενέστερες οικονομικά κοινωνικές ομάδες, τους χαμηλόμισθους, να αποκτήσουν πρόσβαση στα λεγόμενα διαρκή καταναλωτικά αγαθά. Οι πολιτικές αυτές σημαίνουν και παρέμβαση του κράτους στη διαδικασία συσσώρευσης κεφαλαίου, με αποκλειστικό σκοπό την αποφυγή οικονομικών κρίσεων, τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας και γενικότερα την ομαλή αναπαραγωγή του καπιταλιστικού σχηματισμού.

Ταυτόχρονα αλλάζει και η σχέση που αναπτύσσει ο πολίτης με την κοινωνία. Καταρχήν το κράτος απευθύνεται απευθείας στην κοινωνία, θεωρώντας τήν αναπαραγωγή της ως αποκλειστικό του καθήκον. Η θέση των ατόμων ως προς την κοινωνία έχει αλλάξει. Τα άτομα έρχονται σε επαφή μεταξύ τους διαμέσου αυτής. Το κοινωνικό συμβόλαιο αντιμετωπίζεται ως συμπύκνωση των συμβολαίων μεταξύ των ατόμων και της κοινωνίας, η οποία παρουσιάζεται ως πρωταρχική και όχι ως προϊόν δυναμικής συνύπαρξης ατόμων (Lautier, 1987).

Τέλος, αλλάζει και η ευθύνη που έχει η κοινωνία απέναντι στα άτομα, καθώς μετατρέπεται σε θεσμό με

υποχρεώσεις απέναντί τους (Ewald, 1986). Έτσι αναπτύσσεται ένα σύστημα ασφαλίσεων και κοινωνικής περίθαλψης που έχει τη βάση του ακριβώς στην αντίληψη της κοινωνία για την ευθύνη της στα άτομα-πολίτες. Βέβαια, οι εξελίξεις αυτές προϋποθέτουν την ομοιογένεια της κοινωνίας, η οποία αποτελεί σημαντικό γνώρισμα της εποχής που αναπτύσσεται το κράτος πρόνοιας. Σήμερα, όπως θα διαπιστώσουμε, αυτό το γνώρισμα δεν αποτελεί χαρακτηριστικό της εποχής μας. Ολοένα και περισσότερα άτομα ζουν έξω από την κοινωνία. Μετανάστες, νέοι, κοινωνικές και άλλες μειονότητες κινούνται και ζουν στο περιθώριο. Αυτό σημαίνει ότι ζουν κάτω από συνθήκες διαβίωσης διαφορετικές των άλλων κοινωνικών κατηγοριών. Δεν έχουν στέγη και σταθερή απασχόληση, και γενικότερα η φυσική τους αναπαραγωγή δεν στηρίζεται στο καθεστώς της μισθωτής εργασίας και στα αποδεκτά από την κοινωνία μέσα και επίπεδα.

Η αντίληψη αυτή για τη σχέση κοινωνίας και πολιτών μεταφράζεται με τη διαδικασία της αυξανόμενης κρατικοποίησης της αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης. Αυτό αποτελούσε ένα εξίσου σημαντικό χαρακτηριστικό της εποχής ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας. Σήμερα παρατηρείται αύξηση της ιδιωτικοποίησης της αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης. Η αναπαραγωγή του ατόμου, ως βιολογική ύπαρξη, συντελείται κατά ένα μέρος από την αγορά και κατά ένα μέρος από το κράτος. Βέβαια η αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης, η οποία προϋποθέτει την αναπαραγωγή του ατόμου, συντελείται κυρίως στα

πλαίσια της οικογένειας. Στις μέρες μας παρατηρείται περισσότερο η συνύπαρξη του «ιδιωτικού με το κρατικό», παρά η πλήρης επικράτηση της ιδιωτικής κερδοσκοπικής σφαίρας.

Τέλος, αλλάζει και η σχέση ανάμεσα στο πολιτικό καθεστώς και τα άτομα. Η ανάπτυξη των κοινωνικών θεσμών δεν θα μπορούσε να συντελεστεί εάν δεν συνοδεύονταν από παράλληλη ανάπτυξη των δημοκρατικών διαδικασιών²⁸.

Η ιδέα της ομοιογενούς κοινωνίας είναι άτοπη, αν το μεγαλύτερο μέρος ή έστω και ένα μικρό της, βρίσκεται έξω από την κοινωνία. Το καινούριο καταναλωτικό πρότυπο που προωθείται είναι δυνατό να επιτευχθεί μόνο εάν υπάρξει η κοινωνική αποδοχή από την πλευρά των ατόμων. Βέβαια, δεν υποστηρίζεται ότι τα άτομα είναι παθητικοί δέκτες του οικονομικού και κοινωνικού γίγνεσθαι. Αντίθετα, θεωρούμε ότι η κοινωνική πάλη και δυναμική προκάλεσε, σ' ένα πολύ μεγάλο βαθμό, τις συντελούμενες οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις.

Η ταυτόχρονη εμφάνιση πληθωρισμού και ανεργίας, φαινομένων ασυμβίβαστων σύμφωνα με την κυρίαρχη κεϋνσιανή θεώρηση, προκάλεσε την εμφάνιση σημαντικών θεωρητικών επανατοποθετήσεων που οδήγησαν στην εγκατάλειψη της θεωρίας του Κέυνς και στην εγκατάλειψη των πολιτικών που

28 Πετρινωτή -Κώνστα Ξ., *Κράτος και εργασιακές σχέσεις. Η πολιτική οικονομία των εργασιακών σχέσεων*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1996

βασίζονται σ' αυτήν²⁹. Μια πρώτη απάντηση των οικονομολόγων στα φαινόμενα της δεκαετίας του 1970 ήταν ότι οι μισθοί ήταν πολύ υψηλοί. Η υπερβολική διαχρονική αύξηση των μισθών, σε συνδυασμό με την αύξηση των δαπανών του κράτους για κοινωνικές υπηρεσίες και παροχές σε χρήμα προς τους μισθωτούς (επιδόματα, συντάξεις κλπ.), οδήγησαν στην αύξηση του κόστους του συντελεστή «εργασία». Η υπερβολική και σταθερή αύξηση των μισθών και των κοινωνικών κρατικών δαπανών συμπίεζε το επίπεδο του κέρδους και μείωνε το ποσοστό επενδύσεων, δρώντας ανασχετικά στη διαδικασία τεχνολογικού εκσυγχρονισμού των οικονομιών και στους ρυθμούς μεγέθυνσης.

Η κρίση της δεκαετίας του 1970, συνεπώς, όταν δεν αποδόθηκε σε παράγοντες εξωγενείς και τυχαίους, όπως οι δύο πετρελαϊκές κρίσεις, θεωρήθηκε ότι οφείλεται στην αυξημένη διαπραγματευτική δύναμη των εργατικών ενώσεων και της μισθωτής εργασίας. Οι εργατικές ενώσεις μπορούσαν να επιβάλλουν οιονεί μονοπωλιακές τιμές για τον συντελεστή εργασία, παρά την εμφάνιση της ανεργίας, ενώ τα κοινωνικά αιτήματα οδηγούσαν στη διεύρυνση των κοινωνικών κρατικών δαπανών, στην αύξηση των δημόσιων ελλειμμάτων και στην αύξηση του δημόσιου δανεισμού και των επιτοκίων³⁰.

29 Keynes J. M., *Η γενική θεωρία της απασχολήσεως, του τόκου και χρήματος*, μτφρ. Δ. Δελιβάνη, εκδ. Παπαζήση, χ.χ.

30 Frank J., *The New Keynesian Economics: Unemployment, search and contracting*, Wheatshaeaf Books, 1986

Η ερμηνεία αυτή της οικονομικής κρίσης έχει αποκληθεί ως «ερμηνεία της οικονομικής οπισθοδρόμησης εξαιτίας της έλλειψης κεφαλαίου» που οδηγεί στη λογιστική αντιπαράθεση κατανάλωσης-επένδυσης σε ένα παίγνιο μηδενικού αθροίσματος. Αυτό που κερδίζει η κατανάλωση είναι απώλεια για την επένδυση και τον εκσυγχρονισμό της οικονομίας.

Η πρόταση αυτή αποτέλεσε τον πυρήνα των «οικονομικών της προσφοράς» (supply-side economics) και της εκδοχής του νεοφιλελευθερισμού που ακολούθησε ο Reagan. Στην ουσία, το αίτημα για την ανακατανομή μεταξύ επενδύσεων και κατανάλωσης ήταν ένα αίτημα για την ανακατανομή μεταξύ κερδών και μισθών, δηλαδή ένα πολιτικό και οικονομικό πρόγραμμα ενίσχυσης της κερδοφορίας του κεφαλαίου με τη συμπίεση του εργατικού κόστους. Όπως εύστοχα παρατηρούν οι Bowles-Gordon-Weisskopf, «η λύση (για τα οικονομικά της προσφοράς) είναι σαφής: ας δώσουμε περισσότερα χρήματα στους πλούσιους, ώστε να μπορέσουν να επενδύσουν και να επεκτείνουν τις παραγωγικές δυνατότητες του έθνους». Τα αίτια της κρίσης οφείλονταν, συνεπώς, σε κατανομή του εισοδήματος που δεν ευνοούσε τις επενδύσεις, και η λύση δεν ήταν παρά μια αναδιανομή του εισοδήματος που θα αύξανε τις ανισότητες.

Η πρακτική εφαρμογή αυτής της πολιτικής περιλάμβανε την αναδιάταξη των προτεραιοτήτων της οικονομικής πολιτικής. Ο στόχος της πλήρους απασχόλησης εγκαταλείφθηκε, και η καταπολέμηση του πληθωρισμού και η μείωση των ελλειμμάτων του

δημοσίου θεωρήθηκαν στόχοι άμεσης προτεραιότητας. Η ανεργία, από στόχος της οικονομικής πολιτικής μετατράπηκε σε μέσο επίτευξης των νέων προτεραιοτήτων³¹. Η απόσυρση του κράτους από τις πολιτικές μείωσης του ποσοστού ανεργίας ή, εναλλακτικά, από τις πολιτικές εξασφάλισης της πλήρους απασχόλησης θεμελιώθηκε στη θεωρία του «φυσικού ποσοστού ανεργίας» του M. Friedman και της σχολής του Σικάγο. Η θεωρία αυτή υποστήριζε ότι, αν στην αγορά εργασίας τα μεγέθη διαμορφώνονται βάσει ατομικών αποφάσεων που υπακούουν σε ορθολογικούς κανόνες συμπεριφοράς και αν οι μισθωτοί και οι επιχειρήσεις λαμβάνουν υπόψη τους την πρόσφατη εμπειρία για την προσφορά και ζήτηση εργασίας, τότε υπάρχει ένα μέγεθος ανεργίας που είναι ασυμπίεστο, με την έννοια ότι κάθε πολιτική που θα στόχευε στον περιορισμό του θα οδηγούσε, μακροχρονίως τουλάχιστον, σε αύξηση του πληθωρισμού. Αυτό το ποσοστό ανεργίας ήταν το φυσικό, το οποίο προσδιορίζεται από δομικούς παράγοντες που μένουν ασαφείς στη θεώρηση του Friedman (αν και υπονοείται ότι οι παράγοντες αυτοί αντανακλούν την ύπαρξη θεσμικών δυσλειτουργιών στην απρόσκοπτη λειτουργία της αγοράς εργασίας). Είναι γεγονός ότι στην πράξη, ως φυσικό ποσοστό ανεργίας θεωρήθηκε το εκάστοτε διαμορφούμενο ποσοστό ανεργίας, πρακτική που δείχνει την κυκλικότητα της επιχειρηματολογίας, η οποία όμως δεν επηρέασε σημαντικά την υιοθέτηση της

31 Freeman Chris & Luc Soete, *Work for all or Mass Unemployment? Computerised Technical Change into the 21st Century*, εκδ. Θεμέλιο, 1994

έννοιας και την συνακόλουθη εγκατάλειψη των πολιτικών μακροοικονομικής ρύθμισης του επιπέδου πλήρους απασχόλησης³².

Αν κάνουμε αυτή την αναδρομή στις αντιλήψεις των οικονομολόγων των αρχών της δεκαετίας του 1970 (όταν ακόμη υπήρχαν ενδείξεις της επερχόμενης κρίσης, αλλά όχι πλήρης εκδήλωσή της), είναι γιατί στη θεώρηση του φυσικού ποσοστού ανεργίας ενυπάρχει το αίτημα της απορρύθμισης της αγοράς εργασίας ως λύση των σχετικών προβλημάτων.

Την ίδια περίοδο διαμορφώνεται μια άλλη θεωρητική προσέγγιση, η οποία αποσκοπούσε στην ερμηνεία της ανεργίας παρά στην αιτιολόγηση της αδυναμίας των πολιτικών καταπολέμησής της. Η θεωρία αυτή, που συνδέθηκε με τον E. S. Phelps, αντιμετώπιζε την ανεργία ως ηθελημένη, προκύπτουσα από τις ελεύθερες επιλογές των ατόμων που προτιμούσαν να παραμείνουν άνεργοι μεγιστοποιώντας μια διαχρονική συνάρτηση υποκειμενικής χρησιμότητας. Ο χρόνος παραμονής στην κατάσταση της ανεργίας εξαρτάται, σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, από το ύψος του μισθού επιφύλαξης, το οποίο συνδέεται θετικά με το ποσοστό αναπλήρωσης και αρνητικά με τη διάρκεια της ανεργίας. Η ανεργία, συνεπώς, θεωρήθηκε, ως μορφή ατομικής επένδυσης, αναγκαία συνθήκη για την αύξηση της ατομικής και κοινωνικής ευημερίας. Από την πλευρά αυτή, η

32 Petit P., *Technology and employment the main issues*, OECD Conference on Technology, Innovation Policy and Employment, Ελσίνκι 7-9 Οκτωβρίου, OECD, Παρίσι 1993

εμφάνιση της ανεργίας στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1970 αντιμετωπίστηκε ως θετικό γεγονός. Η εκδήλωση, λοιπόν, της κρίσης στη δεκαετία του 1970, βρήκε έτοιμο το έδαφος για θεωρητική ερμηνεία της πολιτικής αδυναμίας να (ή της πολιτικής επιλογής να μην) καταπολεμηθεί η ανεργία.

Με την ταχεία αύξηση του ποσοστού ανεργίας από το τέλος της δεκαετίας του 1980, νέες θεωρίες προτάθηκαν για την ερμηνεία του όγκου και της διάρκειας της ανεργίας. Μπορούμε να διακρίνουμε τρεις σημαντικές ομάδες θεωριών: των αποτελεσματικών μισθών (efficiency wage), τις θεωρίες insiders-outsiders και των άρρητων συμβολαίων (implicit contracts). Κοινό χαρακτηριστικό και των τριών είναι η προσπάθεια να ερμηνευτεί η σχετική σταθερότητα του μισθού σε περιόδους υψηλής ανεργίας, δηλ. η έλλειψη προσαρμοστικότητας προς τα κάτω της αμοιβής της εργασίας. Κοινό χαρακτηριστικό των θεωριών αυτών είναι ότι ερμηνεύουν την ελλιπή προσαρμοστικότητα του μισθού και την εμφάνιση της ακούσιας ανεργίας ως αποτέλεσμα της ανισορροπίας στην αγορά εργασίας εξαιτίας της ελλιπούς αυτής προσαρμοστικότητας ή ακαμψίας του μισθού ως αποτέλεσμα ορθολογικών επιλογών των μισθωτών, των επιχειρήσεων ή αμφοτέρων χωρίς να προσφεύγουν στην ύπαρξη θεσμοθετημένων ακαμψιών και στο ρόλο του θεσμικού πλαισίου³³.

33 Bowles S., Gordon D.M. and Weisskopf T.E., *Beyond the Wasteland: A Democratic Alternative to Economic Decline*, Verso, 1984

Κατά συνέπεια, ακόμα και στην περίπτωση μιας απόλυτης θεσμικής απορρύθμισης της αγοράς εργασίας, οι επιλογές των επιχειρήσεων και των εργαζομένων δημιουργούν εγγενείς ακαμψίες, που δημιουργούν ανισορροπία στην αγορά εργασίας και ενισχύουν την εμφάνιση της ακούσιας ανεργίας. Στην περίπτωση αυτή, η κρατική πολιτική δεν μπορεί να βελτιώσει τη λειτουργία της αγοράς εργασίας με περαιτέρω απορρύθμιση, αλλά με μέτρα άμεσης ενίσχυσης της απασχόλησης, προσανατολισμένα σε ειδικά τμήματα των ανέργων και με την αύξηση της συνολικής ζήτησης μέσω της μακροοικονομικής ρύθμισης.

Μια άλλη τάση ερμηνείας της μαζικής ανεργίας που είχε κυριαρχήσει στις αντιλήψεις των κυβερνήσεων, των κρατικών υπηρεσιών και των διεθνών οργανισμών (στο τέλος της δεκαετίας του 1980 και των αρχών του 1990) ήταν εκείνη που υποστήριζε ότι η μαζική ανεργία οφείλεται στη δυσαρμονία μεταξύ των εργασιακών προσόντων των ανέργων και των προσόντων που αναζητούν οι επιχειρήσεις να έχουν οι εργαζόμενοι σ' αυτές. Τα αίτια της ανεργίας, επομένως, είναι διαρθρωτικά και οφείλονται στην ελλιπή προσαρμοστικότητα των ποιοτικών χαρακτηριστικών της προσφερόμενης εργασίας. Οι εκπρόσωποι αυτής της άποψης επισημαίνουν την αύξηση της προσφοράς εργασίας ομάδων του πληθυσμού με χαμηλά εργασιακά προσόντα: νέοι που εισέρχονται για πρώτη φορά στην αγορά εργασίας χωρίς τυπικά προσόντα και χωρίς εργασιακή εμπειρία

ή με τυπικά προσόντα που έχουν διαμορφωθεί από ένα πεπαλαιωμένο και απροσάρμοστο εκπαιδευτικό σύστημα, έγγαμες γυναίκες που επανακάμπτουν στην αγορά εργασίας με εργασιακές δεξιότητες που έχουν απαξιωθεί, ανειδίκευτοι μετανάστες³⁴.

Τέλος, μια ομάδα ερευνητών υποστηρίζει ότι η υψηλή ανεργία οφείλεται στις τεχνολογικές καινοτομίες που εισάγονται με ταχείς ρυθμούς και σε μαζική κλίμακα στο τελευταίο τέταρτο του 20^{ου} αιώνα. Πρόκειται για την 3^η Τεχνολογική Επανάσταση, η οποία μαζικά και μονίμως υποκαθιστά την ανθρώπινη εργασία με ηλεκτρονικές μηχανές, χωρίς να δημιουργεί δυνατότητες δημιουργίας νέων θέσεων εργασίας σε άλλους τομείς, αφού όλοι οι κλάδοι της παραγωγής υπόκεινται στον ίδιο τεχνολογικό μετασχηματισμό³⁵.

Ορισμένοι εκπρόσωποι αυτής της θεώρησης της ανεργίας συναντούν στο πολιτικό προκείμενο τους εκπροσώπους των θεωριών της διαρθρωτικής ανεργίας που οφείλεται στην έλλειψη αντιστοιχίας εργασιακών προσόντων - εργασιακών απαιτήσεων των θέσεων απασχόλησης. Πρόκειται για τους υποστηρικτές μιας αντίληψης της ανεργίας που δημιουργείται από την τεχνολογική καινοτομία, αλλά με ρυθμούς λιγότερο εντατικούς που επιτρέπουν την προσαρμογή, με υστερήσεις και τριβές, του εργατικού δυναμικού στις νέες απαιτήσεις των θέσεων εργασίας που

34 ΟΟΣΑ, *Employment/Unemployment Study Interim Report by the Secretary General*, Παρίσι 1993

35 Κεφαλάς Αστέριος, *Η επιχείρηση στον 21ο αιώνα*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999

δημιουργούνται σταδιακά. Εδώ ως αιτία της διαρθρωτικής ανεργίας προσδιορίζεται η πλευρά της ζήτησης και όχι της προσφοράς.

Αυτές οι θεωρητικές αναζητήσεις θα μας απασχολήσουν και στα επόμενα τμήματα της παρούσας μελέτης. Θα πρέπει να σημειωθεί όμως πως οι ανωτέρω θεωρίες - ερμηνείες της ανεργίας, πλην εκείνων που αναφέρονται στην τεχνολογική ανεργία, αντιμετωπίζουν την ανεργία ως σύνηθες φαινόμενο της αγοράς εργασίας. Με την έννοια αυτή, δεν μπορούν να ερμηνεύσουν με πειστικότητα τη μαζικότητα και τη διάρκεια του φαινομένου.

Αν σήμερα το πρόβλημα της ανεργίας εμφανίζεται ως το σημαντικότερο πρόβλημα που αντιμετωπίζουν πολυπληθείς ομάδες του πληθυσμού, πρέπει να γίνει αντιληπτό ότι το πρόβλημα αυτό είναι σχετικά πρόσφατο. Η ανεργία γίνεται σημαντική στο βαθμό που η εξασφάλιση μιας θέσης μισθωτής απασχόλησης αποτελεί τη μόνη ή τη σημαντική δυνατότητα αυτών των ομάδων να αποκτήσουν τους αναγκαίους πόρους (εισοδήματα) που επιτρέπουν την επιβίωση, από την στιγμή που η εξασφάλιση εισοδήματος με τη μορφή του μισθού γίνεται κρίσιμη παράμετρος της βιολογικής και κοινωνικής αναπαραγωγής των εργαζομένων. Το κοινωνικό πρόβλημα της ανεργίας, συνεπώς, αποτελεί την απτή πλευρά της αδυναμίας του συστήματος της αγοράς εργασίας να επιτελέσει τη λειτουργία της

βιολογικής και κοινωνικής αναπαραγωγής των εργαζομένων³⁶.

Με άλλα λόγια, η ανεργία προϋποθέτει μια οικονομία στην οποία η αγορά εργασίας διαδραματίζει τον κύριο ρόλο καταμερισμού των εργαζομένων σε παραγωγικές ενασχολήσεις. Από μια στενά οικονομική άποψη, αυτό μπορούμε να το εκφράσουμε με την πρόταση ότι η ανεργία αποτελεί φαινόμενο των κοινωνιών στις οποίες έχει επέλθει ο διαχωρισμός των άμεσων παραγωγών από τα μέσα παραγωγής. Η εμφάνιση του ελεύθερου εργαζόμενου και της αγοράς εργασίας όμως, δεν είναι μια απλή οικονομική διεργασία, ούτε έχει απλώς οικονομικές συνέπειες. Η "ελευθερία" του μισθωτού εργαζόμενου δηλώνεται διπλά: ο εργαζόμενος είναι ελεύθερος γιατί έχει στερηθεί την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής που τον έδεναν με τον τόπο, την τεχνική, την παράδοση κατά την παραγωγική του προσπάθεια.³⁷ Πρόκειται για έναν αρνητικό ορισμό της ελευθερίας, μια ελευθερία που προκύπτει από τη στέρηση. Από την άλλη πλευρά, ο εργαζόμενος καθίσταται ελεύθερος από μια λιγότερο οικονομική άποψη: της απελευθέρωσής του από τους προσωπικούς του δεσμούς που τον συνέδεαν με τον φεουδάρχη, την συντεχνιακή ή την αγροτική κοινότητα, την οικογένεια στην ειδική προκαπιταλιστική της

36 Πετράκης Παναγιώτης, Επιχειρηματικότητα και ανάπτυξη, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1996

37 Coriat Benjamin, Ο εργάτης και το χρονόμετρο, μτφρ. Γιώργος Δαγιάντης, εκδ. Κομμούνα, Αθήνα 1995

μορφή. Μέσα στο πλέγμα των προκαπιταλιστικών δεσμεύσεων, στη δέσμευση των προσωπικών του εξαρτήσεων, ο άμεσος παραγωγός επιχειρούσε, με περισσότερη ή λιγότερη επιτυχία, τη βιολογική και κοινωνική του αναπαραγωγή. Κατεύθυνε τα μέσα παραγωγής προς συγκεκριμένους παραγωγικούς σκοπούς και τα χρησιμοποιούσε στο σαφές και αυστηρό περίγραμμα που του έθεταν οι προσωπικές εξαρτήσεις του. Τόσο η σχέση του με τα μέσα παραγωγής, όσο και οι προσωπικές δεσμεύσεις αποτυπώνονταν σε ένα σύνολο ιδεολογικών καταναγκασμών που κωδικοποιούσε την παράδοση. Από την άλλη πλευρά, η αποχή από την εργασία οφειλόταν είτε στη φύση και σε παράγοντες που σχετίζονταν με τον ρυθμιστικό ρόλο των φυσικών φαινομένων επί της παραγωγικής προσπάθειας, είτε στη σωματική και ψυχική του υγεία. Η αποχή από την εργασία περιγραφόταν με όρους διαφορετικούς, με λέξεις που υποδήλωναν την καθοριστική επίδραση των φυσικών παραγόντων και τη «θεική» βούληση. Σε ένα τέτοιο κοινωνικό και παραγωγικό πλαίσιο, η έννοια της «ανεργίας» είναι ακατανόητη. Η διπλή αυτή ελευθερία είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση των αλληλεξαρτήσεων μεταξύ των παραγωγών, οι οποίες γίνονται κατανοητές ως οικονομικοί καταναγκασμοί που επιβάλλει η απρόσωπη λειτουργία της αγοράς. Η επέκταση της μισθωτής εργασίας δημιούργησε την εξάρτηση της κατανάλωσης από την αγορά, καθώς υπονόμεισε τις ποικίλες μορφές οικονομιών αυτάρκειας, οδήγησε στην επαγγελματοποίηση και την εξειδίκευση των

παραγωγικών δραστηριοτήτων. Αποτέλεσμα αυτής της εξάρτησης στην προσωπική και παραγωγική κατανάλωση είναι η αυξανόμενη ευπάθεια της παραγωγής στις κλαδικές διακυμάνσεις και η μεταφορά των προβλημάτων ενός κλάδου σε μεγάλο αριθμό κλάδων ή και στην οικονομία συνολικά. Παράλληλα, η απελευθέρωση του παραγωγού από τα μέσα παραγωγής επέβαλε τον διαχωρισμό του χώρου, σε χώρο εργασίας και σε οικιακό χώρο, έναν διαχωρισμό που επιτείνει τη διάρρηξη ορισμένων προσωπικών δεσμεύσεων και επαναπροσδιορίζει άλλες, καθώς οριοθετεί την οικιακή εργασία από την επαγγελματική απασχόληση. Αναφερόμαστε, κυρίως, στην κατά φύλο κατανομή της εργασίας. Ο διαχωρισμός του χώρου επιφέρει μια αυστηρότερη οριοθέτηση του χρόνου. Ο διαχωρισμός της ημέρας σε «ώρες εργασίας» και σε «ώρες διαθέσιμες» που γίνεται με το ωράριο εργασίας δηλώνει με μεγαλύτερη σαφήνεια τον χωροχρονικό διαχωρισμό της μισθωτής απασχόλησης από τις λοιπές ενασχολήσεις³⁸.

Είναι σαφές ότι πολλές από τις «εξω-επαγγελματικές» ενασχολήσεις δεν αφιερώνονται σε δραστηριότητεςσχόλης. Αντίθετα, κατευθύνονται στην παραγωγή υλικών αγαθών και υπηρεσιών που καταναλώνονται από τον εργαζόμενο και την οικογένειά του. Το κριτήριο οριοθέτησης του χρόνου και του χώρου βασίζεται στην επικράτηση των προτύπων παραγωγής και κατανάλωσης που μεσολαβούνται από

38 Ρομπόλης Σάββας, *Οικονομία και εργασία*, εκδ. Καμπύλη, Αθήνα 2002

τη σχέση μισθωτής απασχόλησης, σχέση που από τη φύση της αφορά τη διευθέτηση του χρόνου που διαθέτει ο εργαζόμενος στην παραγωγική διαδικασία. Η επικράτηση της μισθωτής απασχόλησης οδηγεί σε συρρίκνωση της κοινωνικής σημασίας της παραγωγής και της κατανάλωσης – μια συρρίκνωση που εκφράζεται στον τρόπο αντίληψης των πραγμάτων και αποτυπώνεται στη γλώσσα: Ως παραγωγή θεωρείται το συνδεδεμένο με δραστηριότητα που έχει ως στόχο την εγγρήματη ανταλλαγή, ενώ ως κατανάλωση γίνεται αντιληπτή η απόλαυση αξιών χρήσης που η απόκτησή τους έχει μεσολαβηθεί από την ανταλλαγή. Η ίδια αυτή συρρίκνωση αφορά και την έννοια της «εργασίας»: Η «εργασία» μετατρέπεται σε «απασχόληση» που ισοδυναμεί προς τη «μισθωτή εργασία» ή τουλάχιστον την εργασία έναντι χρηματικής αμοιβής.

Οι παρατηρήσεις αυτές αφορούν τα δομικά του συστήματος μισθωτής απασχόλησης. Τα χαρακτηριστικά αυτά φαίνεται να επικρατούν στις σύγχρονες κοινωνίες, αν και όχι σε όλες, ούτε σε όλες τις περιόδους. Ωστόσο έχουν γίνει αποδεκτά ως τυπικά χαρακτηριστικά, με αποτέλεσμα οι εμφανιζόμενες διαφορές να λογίζονται ως αποκλίσεις, ή σε ορισμένες περιπτώσεις, να μη γίνονται κατανοητές. Η ανεργία αποτελεί χαρακτηριστική κατάσταση που είτε αντιμετωπίζεται ως απόκλιση είτε αποτελεί γεγονός ακατανόητο.

Η κατάσταση της ανεργίας είναι εκείνη που θέτει σε δοκιμασία, που μοιάζει να ακυρώνει τη διχοτόμηση

του χώρου και του χρόνου, αλλά μόνο για να αφήσει ένα «κενό στη ζωή του εργαζομένου».

Αν ο χρόνος και ο χώρος του εργαζομένου, εξαιτίας της μισθωτής απασχόλησης, εμφανίζεται διχοτομημένος, η ιστορική έρευνα των διαδικασιών συγκρότησης της μισθωτής εργασίας δείχνει ότι αυτή η διχοτόμηση γενικεύεται μόλις στο τέλος του 19^{ου} αιώνα. Μέχρι το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα στην Μ. Βρετανία, τη χώρα που παρουσίασε πρώτη το μεγαλύτερο ποσοστό μισθωτής απασχόλησης, ο μισθωτός δεν ήταν αυστηρά συνδεδεμένος με ένα επάγγελμα ή μια επιχείρηση ή έναν κλάδο επιχειρήσεων.

Αυτό που χαρακτηρίζει το πρότυπο απασχόλησης των μισθωτών είναι ο πολυεπαγγελματισμός και η έλλειψη κανονικότητας της εργασιακής του ένταξης.

Όπως επισημαίνει ο K. Kumar «η ποικιλία που χαρακτηρίζει το πρότυπο εργασίας στον 18^ο αιώνα επέτρεπε διαφορετικές αναλογίες και διαφορετικές σχέσεις μεταξύ της εργασίας και τηςσχόλης, της μισθωτής απασχόλησης και των λοιπών δραστηριοτήτων εξασφάλισης των προς ζειν αναγκών, απ' ότι ήταν δυνατόν αργότερα... Η εργασία ρυθμιζόταν από τα καθήκοντα (task), παρά από το χρόνο. Περίοδοι εντατικής δουλειάς εναλλάσσονταν με μεγάλες περιόδους αναδουλειάς, η καλοκαιρινή περίοδος διειτίθετο για εργασίες στη γεωργία και στην κτηνοτροφία, σε αντίθεση προς τις βιοτεχνικές εργασίες που γίνονταν τον υπόλοιπο χρόνο. Η βασική έννοια είναι αυτή της έλλειψης

κανονικότητας: (έλλειψη κανονικότητας) στο χρόνο, στην προσπάθεια, στην πληρωμή των μισθών από τους εργοδότες». Σε όμοια συμπεράσματα καταλήγουν και έρευνες για την Γαλλία και τις ΗΠΑ.

Στη διχοτόμηση του χρόνου και του χώρου των νεότερων εποχών αντιστοιχούσε ένα «συνεχές» ή μια πληθωριστική ασυνέχεια με τα άτομα να ασχολούνται με δύο ή περισσότερες εργασίες, ανάλογα με την εποχή του χρόνου, ή να αναλαμβάνουν καθήκοντα στην οικογένεια.

Σε μια τέτοια οικονομία, τα προβλήματα της ανεργίας ήταν περιθωριακά. Ο άνεργος δεν ήταν παρά ένας ακόμη «φτωχός» σε μια κοινωνία γενικευμένης πενίας και ανασφάλειας, και το μόνο πρόβλημα που αντιμετώπιζαν οι σύγχρονοί του ήταν η ταξινόμησή του στην κατηγορία αυτών που «άξιζαν την φιλανθρωπική βοήθεια» η σε εκείνη όσων δεν άξιζαν να βοηθήσουν και κατέληγαν στα ιδρύματα και τις φυλακές («the deserving and the undeserving poors» των Αγγλικών Νόμων για τους Πτωχούς).

Η ανεργία αφορούσε μικρές κατηγορίες εργαζομένων σε κλάδους που είχαν πετύχει μια πρώιμη συγκέντρωση μεγάλου αριθμού εργαζομένων σε λίγες επιχειρήσεις και για μεγάλο χρονικό διάστημα. Αυτές ήταν οι ομάδες που υπέκειντο στις έντονες διακυμάνσεις της οικονομικής δραστηριότητας και εμφάνιζαν ευπάθεια στην ανεργία: Δεν είναι τυχαίο ότι αποτελούν και τις ομάδες που αναπτύσσεται το συνδικαλιστικό κίνημα ούτε είναι άνευ σημασίας ότι τα πρώτα ιστορικά στατιστικά στοιχεία για την ανεργία

αναφέρονται στην ανεργία μεταξύ των συνδικαλιστικών εργαζομένων. Άλλωστε, ένας από τους σημαντικότερους λόγους συνδικαλιστικής κινητοποίησης ήταν (αν εξαιρέσουμε τις κινήσεις κατά της χρήσης των μηχανών) η δημιουργία εργατικών ταμείων αλληλοβοήθειας για τις περιόδους που η οικονομική δραστηριότητα μειωνόταν, παρασύροντας τους μισθούς και το επίπεδο απασχόλησης. Οι προσπάθειες αυτές εντείνονται στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου}, αλλάζοντας το χαρακτήρα του συνδικαλιστικού κινήματος: Από το συνδικαλισμό των τεχνιτών, που αντιδρά στην εκμηχάνιση της παραγωγικής διαδικασίας, γιατί χάνει τον έλεγχο της, μεταβαίνουμε στο συνδικαλισμό του μεγάλου αριθμού ημιειδικευμένων εργατών: Τα συνδικάτα από επαγγελματικά γίνονται εργοστασιακά.

Την ίδια περίοδο η μισθωτή απασχόληση αποκτά τα τυπικά χαρακτηριστικά της, η εργασία γίνεται κανονική, καθώς η συγκέντρωση της παραγωγής, το μεγάλο εργοστάσιο, η μεγαλύτερη εκμηχάνιση και η επιστημονική οργάνωση της εργασιακής διαδικασίας (ο τεύλορισμός) συγκεντρώνουν μεγάλο αριθμό μισθωτών σε ενιαίους χώρους εργασίας, επιτρέπουν τη βιομηχανική παραγωγή με την απασχόληση ημιειδικευμένης και ανειδίκευτης εργασίας, απαιτούν την πρόσδεση του εργαζομένου με τη δουλειά και την επιχείρηση. Η αγορά εργασίας αναλαμβάνει ουσιαστικά τον κυρίαρχο ρόλο της ως μηχανισμός κατανομής της κοινωνικής εργασίας και αναπαραγωγής της εργασίας σε μορφή μισθωτής απασχόλησης. Είναι σε αυτήν την

περίοδο που η ανεργία αναδεικνύεται σε κοινωνικό πρόβλημα, για πρώτη φορά διακριτό από τη φτώχεια. Για πρώτη φορά, απασχολεί στη δεκαετία του 1920 τη θεωρητική οικονομική σκέψη, εκατό χρόνια μετά τον Ρικάρντο και τη διατύπωση μιας πρώιμης αντίληψης «τεχνολογικής» ανεργίας, αλλά και μετά τον Μάρξ και την θεωρία του εφεδρικού στρατού της εργασίας. Όπως επισημαίνει και ο Ashton (op.cit,σελ.29), στην αρχή του αιώνα ο Booth (που είχε κάνει μια από τις πρώτες διεξοδικές έρευνες για τις συνθήκες ζωής των φτωχών του Λονδίνου στην δεκαετία του 1880) υποστήριζε ότι οι άνεργοι είναι μια ομάδα ανικάνων (C. Booth, *Life and Labour of the People in London*, vol. 1, 1902, σελ. 149-52). Επτά χρόνια αργότερα, ο τίτλος του βιβλίου του Beveridge (*Unemployment A Problem of Industry*) σηματοδοτούσε την μεταστροφή στις αντιλήψεις³⁹.

Η ανάγκη συνεχούς βελτίωσης των εργασιακών δεξιοτήτων προκαλείται από τους αυξανόμενους ρυθμούς εισαγωγής τεχνολογικών και οργανωτικών καινοτομιών. Κατά συνέπεια, οι επιχειρήσεις έχουν ανάγκη από ένα εργατικό δυναμικό που θα εξελίσει τις εργασιακές δεξιότητες που διαθέτει κατ' αντιστοιχία προς τις μεταβολές των τεχνικών απαιτήσεων της παραγωγής. Από την άλλη πλευρά, ορισμένες μορφές ενδοεπιχειρησιακής κατάρτισης φαίνεται να ενέχουν περισσότερο το χαρακτήρα χειρονομιών καλής θέλησης και υπόμνησης του ενδιαφέροντος της επιχείρησης προς τους εργαζομένους, παρά την ουσιαστική

39 Ρικάρντο Ντ., *Αρχαί πολιτικής οικονομίας και φορολογίας*, μετ. Ν. Κωνσταντινίδη, εκδ. Γκοβόστη, 1938, ανατύπωση 1990

βελτίωση ή επαναπροσδιορισμό των εργασιακών δεξιοτήτων. Για τους εργαζόμενους, η θετική αντίληψη της εκπαίδευσης και κατάρτισης, όταν αυτή γίνεται στο εσωτερικό της επιχείρησης, εμπεριέχει επίσης συμβολικές διαστάσεις και επενδύσεις ψυχολογικού χαρακτήρα. Αφενός, για τους ήδη εργαζομένους, η συμμετοχή σε προγράμματα κατάρτισης προκαλεί την αίσθηση της ασφάλειας της απασχόλησης και μπορεί να λειτουργήσει ως κίνητρο αυξημένης προσπάθειας στην εργασία. Αφετέρου, οι άνεργοι που συμμετέχουν σε προγράμματα απασχόλησης-κατάρτισης, συνήθως επιδοτούμενα, θεωρούν τη συμμετοχή τους ως ευκαιρία μόνιμης πρόσληψης και εξασφάλισης μιας θέσης εργασίας.

Η συναίνεση που εμφανίζεται στην ανάπτυξη προγραμμάτων τεχνικής και επαγγελματικής κατάρτισης δεν πρέπει να θεωρηθεί μόνιμη και δεδομένη.

Πρώτον, η κατάρτιση του προσωπικού δημιουργεί αναμονές εργασιακής αναβάθμισης, είτε με ατομική προαγωγή είτε με ουσιώδη βελτίωση των συνθηκών εργασίας, και μεγαλύτερη συμμετοχή των εργαζομένων στον προσδιορισμό και στην επίλυση προβλημάτων. Αν η διεύθυνση της επιχείρησης δεν είναι έτοιμη να ανταποκριθεί προς μια τέτοια κατεύθυνση, το αποτέλεσμα επί του εργασιακού ήθους των εργαζομένων θα είναι αντίθετο από το αναμενόμενο, ενώ και η σημασία της παρεχόμενης κατάρτισης σταδιακά θα υποβαθμιστεί.

Δεύτερον, το κόστος της κατάρτισης στη μικρή επιχείρηση είναι αναλογικά πολύ μεγαλύτερο από αυτό στη μεγάλη. Έτσι η κατάρτιση στη μικρή επιχείρηση βασίζεται σε παραδοσιακές μεθόδους μαθητείας, γεγονός που αυξάνει το ποσοστό ανακύκλωσης της μικρής επιχείρησης με περαιτέρω αύξηση του κόστους προσλήψεων ή αντιθέτως, την υποχρεώνει σε αμυντική πολιτική διατήρησης του προσωπικού χωρίς ανανέωση (ακαμψία απασχόλησης). Το πρόβλημα έγκειται στη μεγαλύτερη εξάρτηση της μικρής επιχείρησης από δεξιότητες ειδικές γι' αυτήν. Η αδυναμία δημιουργίας θεσμικού πλαισίου τεχνικής κατάρτισης κατάλληλου να αντιμετωπίσει επαρκώς τις ειδικές ανάγκες των μικρών επιχειρήσεων επιτείνει την παραδοσιακότητα των τεχνικών παραγωγής και των οργανωτικών δομών.

Τρίτον, η ύπαρξη συναινετικών προϋποθέσεων δεν αποκλείει την εμφάνιση τριβών για το περιεχόμενο της κατάρτισης. Τα συνδικάτα, σε χώρες με συστήματα πιστοποίησης των εργασιακών δεξιοτήτων, επιδιώκουν τα προγράμματα κατάρτισης να διαμορφώνονται με περιεχόμενο που να επιτρέπει στους εργαζόμενους να πιστοποιήσουν την επαγγελματική τους επάρκεια με αναφορά κάποια αναγνωρισμένη ειδικότητα. Μια τέτοια κατάσταση έχει ήδη αναφερθεί ανωτέρω για τη Γερμανία. Τέταρτον, η παρεχόμενη κατάρτιση, όταν δεν στοχεύει στην κατάληψη ή διατήρηση μιας θέσης εργασίας, έχει πολλαπλά αρνητικά αποτελέσματα. Αφενός έχει αρνητικές επιπτώσεις σε όρους ιδιωτικού και κοινωνικού ισοζυγίου κόστους - οφέλους, αφετέρου έχει διαπιστωθεί διολίσθηση από τους στόχους των

προγραμμάτων σε χώρες όπως η Σουηδία και μετατόπιση του περιεχομένου της τεχνικής κατάρτισης σε οιονεί ασφαλιστική κάλυψη από την ανεργία. Τέλος πρέπει να σημειωθεί ότι η εκτεταμένη προσφυγή σε προγράμματα ενδοεπιχειρησιακής κατάρτισης προσωπικού – το οποίο πρόκειται να απολυθεί ή που εργάζεται σε επιχείρηση που κλείνει με σκοπό την επιμήκυνση του χρόνου εργασίας και χωρίς να γίνεται ρητά ανακοινώσιμη η αδυναμία διατήρησης της απασχόλησης στην επιχείρηση – δημιουργεί φαινόμενα εγκλωβισμού του προσωπικού.

Στην Ελλάδα, μια τέτοια κατάσταση δημιουργήθηκε σε σειρά προβληματικών επιχειρήσεων με την εφαρμογή εικονικών, σε μεγάλο ποσοστό, προγραμμάτων ενδοεπιχειρησιακής κατάρτισης⁴⁰.

Κατά τον Ρίφκιν,⁴¹ σήμερα δρα περισσότερο από κάθε άλλη εποχή ο «σιδερένιος νόμος» της τεχνολογικής επανάστασης, σύμφωνα με τον οποίο η αλλαγή της τεχνολογικής βάσης της κοινωνίας ως σύνολο καταστρέφει περισσότερες θέσεις από όσες δημιουργεί.

Κατά τον συγγραφέα, οι μόνοι μισθωτοί εργαζόμενοι οι οποίοι έχουν ένα σχετικά σίγουρο μέλλον είναι οι «αναλυτές συμβόλων», δηλαδή όλοι όσοι έχουν υψηλή ειδικευση και επαρκείς γνώσεις, οι

40 Γετίμης Π., Δεδουσόπουλος Α., Βαρελίδης Ν., *Αναπτυξιακό Πρόγραμμα Λαυρίου*, ΟΑΕΔ και Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1994

41 Rifkin, J., *The End of Work: The Decline of the Global Labor Force and the Dawn of the Post-market Era*, Putnam's, ό.π. Νέα Υόρκη 1995

οποίοι έχουν αποκτήσει την κατάλληλη εκπαίδευση που τους καθιστά ικανούς να εξασφαλίζουν τη ροή των πληροφοριών και να τη διευθύνουν – εργασία απαραίτητη στη συνολική λειτουργία του οικονομικού και πολιτικού συστήματος.

Το πέρασμα στον επόμενο αιώνα, εάν η ανθρωπότητα δεν θέλει να βυθιστεί στη βαρβαρότητα, θα απαιτήσει δύο σημαντικές μεταρρυθμίσεις, κατά τον Τ. Ρίφκιν:

α) η αυξανόμενη παραγωγικότητα θα πρέπει να δοθεί με τη μορφή υψηλότερων αμοιβών σε μικρότερους χρόνους εργασίας στους εργαζόμενους και

β) να δαπανηθούν μεγάλα κονδύλια για τον κοινωνικό τομέα εργασίας. Ο συγγραφέας ναι μεν δεν επιχειρεί να αξιολογήσει πόσο είναι δυνατό, στα πλαίσια του σημερινού συστήματος, να γίνει κάτι τέτοιο κατορθωτό, και αν αυτό απαιτεί ή όχι κοινωνική διαπάλη, και με ποιους στόχους, όμως τάσσεται σαφώς υπέρ των ενεργών κοινωνικών πολιτικών απασχόλησης, επιλέγοντας, αντί της κοινωνικής μέριμνας, την κοινωνική αμοιβή για εργασία στον τρίτο τομέα – στον οποίο θα υπάρχει φροντίδα για τις ανάγκες και τις ελπίδες των εκατομμυρίων ανθρώπων που η σύγχρονη καπιταλιστική οργάνωση της οικονομίας θα τους αφήνει απέξω, λησμονημένους στο περιθώριο.

Ο τρίτος τομέας θα είναι, κατά τον Ρίφκιν, αυτός όπου θα γεννηθεί ο νέος πολιτισμός της μετά-την-αγορά-εποχής, της εργασίας στις «κοινοτικές υπηρεσίες της οικονομίας» με τη βοήθεια του εθνικού κράτους,

του οποίου ο ρόλος συνεχώς μειώνεται. Ο τρίτος τομέας θεωρείται ως ο χώρος όπου οι φτωχότεροι θα αποκτούν δικαιώματα πάνω στα οφέλη που φέρνουν οι τεχνολογικές επαναστάσεις. Αρκεί να μεταμορφωθεί ο πολιτισμός του ανθρώπου και να πάψει η αγορά να θεωρείται το κέντρο των πάντων, αξιών και πολιτισμού της σύγχρονης εποχής.

Ο τομέας του «μη κέρδους» είναι ένας τομέας που μπορεί να προσφέρει όλο και περισσότερες δυνατότητες εργασίας για τους πολίτες, οι οποίοι βλέπουν την αγορά και το δημόσιο να εξασφαλίζουν όλο και λιγότερες θέσεις εργασίας. Τομέας που χαρακτηρίζεται από το γεγονός ότι απαιτεί εργασιακές δραστηριότητες μεστές σε κοινωνικό περιεχόμενο και νόημα.

Η τρίτη βιομηχανική επανάσταση δεν είναι πλέον ένα θεωρητικό φαινόμενο, όπως την εποχή που άρχισαν οι συζητήσεις στην Αριστερά για τη θέση της Επιστημολογίας και της επιστημονικοτεχνικής επανάστασης. Είναι ένα θέμα άμεσης πρακτικής σημασίας με ορατές επιπτώσεις στην καθημερινότητα των πολιτών. Σ' αυτά τα πλαίσια, ο Τ. Ρίφκιν προτείνει να αντιμετωπίσουμε την ανεργία όχι ως επανάληψη ενός παραδοσιακού φαινομένου σε περιόδους κρίσης και δυσπραγίας του συστήματος ή όξυνσης του διεθνούς ανταγωνισμού, όπως κάνουν σήμερα οι περισσότεροι αναλυτές, αλλά ως φαινόμενο που συνδέεται άμεσα με την αυτοματοποίηση, εξαιτίας της

οποίας θα πραγματοποιείται στο μέλλον η οικονομική ανάκαμψη «δίχως εργασία». ⁴²

Σύμφωνα με τη θέση του Ρίφκιν, διαπιστώνει κανείς ότι παλαιότερα η εισαγωγή νέας τεχνολογίας σε κάποιον τομέα της οικονομίας, ή και σε ολόκληρους κλάδους, είχε μεν σαν αποτέλεσμα την κατάργηση θέσεων εργασίας στους «υπάρχοντες κλάδους της οικονομίας», αλλά ταυτόχρονα εξασφαλιζόταν η δημιουργία νέων θέσεων σε νεοεμφανιζόμενους τομείς. Σήμερα, αντίθετα, ο μόνος νεοεμφανιζόμενος τομέας είναι των γνώσεων, ο οποίος δεν δημιουργεί νέες θέσεων. Ο Ρίφκιν, παραθέτοντας ένα απόσπασμα από τον Σκέριτ, διατυπώνει τη θέση του λέγοντας πως σήμερα «μπορούμε να δούμε παρά πολλούς τρόπους καταστροφής εργασιών, αλλά είναι αδύνατο να εντοπίσουμε σημεία που μπορούν να αναδημιουργηθούν νέες».

Στη διατύπωση των θέσεων του, ο Ρίφκιν αφαιρείται σ' ένα βαθμό από την κοινωνική διαπάλη για την κατανομή των ωρών εργασίας και του εισοδήματος που προκύπτει από αυτήν. Σύμφωνα με τη δική μας γνώμη και τις μεθοδολογικές αρχές, ο καπιταλισμός είναι ένα σύστημα που αναπτύσσεται βάσει των αρχών της συνεχούς διαφοροποίησης μέσω των ίδιων των αναγκών που δημιουργεί. Κατά συνέπεια, οι νέες τεχνολογίες, οι διαφοροποιήσεις στον καταμερισμό εργασίας, καθώς και η κοινωνική διαπάλη θα δημιουργήσουν πιθανά νέα πλαίσια απασχόλησης,

42 Rifkin, J., *The End of Work: The Decline of the Global Labor Force and the Dawn of the Post-market Era*, Putnam's, Νέα Υόρκη 1995

όπως με τη μείωση των ωρών εργασίας, τη δημιουργία νέων κλάδων που θα στηρίζονται και θα διαδίδουν τις νέες τεχνολογίες. Είναι δηλαδή δυνατό να υπάρχουν στο μέλλον σημαντικές αλλαγές, που δεν μπορούμε να φανταστούμε σήμερα, όσον αφορά το σύνολο της οργάνωσης και εξειδίκευση της εργασίας και, κατά συνέπεια, δεν μπορεί κανείς να αποκλείει νέες, απρόβλεπτες για μας και τον Ρίφκιν, καταστάσεις.

Θα μπορούσε κανείς να σημειώσει ότι η λύση της δημιουργίας ενός νέου «τρίτου» κοινωνικού τομέα εργασίας και ότι στο μέλλον δεν θα χρειάζονται πλέον εργάτες είναι υπερβολικές, αφού απολυτοποιούν κάποιες τάσεις και δεν συμβάλλουν στη συγκέντρωση των απαραίτητων δυνάμεων, προκειμένου να υπάρξουν άμεσες λύσεις ανακούφισης του κόσμου της εργασίας από την αυξανόμενη ανεργία. Όμως, ο Ρίφκιν δεν πιστεύει ότι υπάρχει μακρόχρονη λύση σε πλαίσια που γνωρίσαμε και διεκδικήσαμε στο παρελθόν. Θεωρεί ότι ο άνθρωπος χρειάζεται ως προσωπικότητα να εργάζεται, όχι όμως απαραίτητα σε πλαίσια που μας είναι ήδη γνωστά.

Και το κυριότερο, με αφορμή το πρόβλημα της ανεργίας, της εγκληματικότητας, των κερδών και της απασχόλησης, ο Ρίφκιν εκτιμά, στη γραμμή της ριζοσπαστικής παράδοσης, ότι η τεχνολογία εμπεριέχει δύο δρόμους, 1) της απελευθέρωσης του ανθρώπου από τα δεινά της εργασίας κάτω από την καθοδήγηση του μεγάλου κεφαλαίου και 2) το δρόμο της «βαρβαρότητας». Και συνεχίζει ότι το πρόβλημα απασχόληση-ανεργία δεν απορρέει απλώς από την

ποιότητα εργασίας του ενός ή του άλλου εργαζόμενου. Ότι η εξασφάλιση μιας θέσης εργασίας δεν εξαρτάται, πλέον, από την ικανότητα, το ταλέντο, τις γνώσεις και τη δημιουργικότητα εκείνου που εργάζεται (ιδιαίτερα όταν απασχολείται σε μια επιχείρηση ή σε έναν κλάδο σε κρίση). Μάλιστα, σε αντίθεση με το παρελθόν, εφόσον ένας εργαζόμενος βρεθεί, χωρίς προσωπική ευθύνη, εκτός παραγωγικής διαδικασίας, θα χάσει σύντομα τη δυνατότητα επιστροφής στη σφαίρα απασχόλησης, τουλάχιστον με τους προηγούμενους όρους εργασίας του⁴³.

Οι διαπιστώσεις που γίνονται στον εργασιακό τομέα έχουν μεγάλη κοινωνική και πολιτική σημασία. Όποιος δέχεται, όπως ο Τ. Ρίφκιν, ότι το πρόβλημα της ανεργίας συνδέεται με τον τρόπο ανάπτυξης του συστήματος και την αξιοποίηση απ' αυτό των δυνατοτήτων της νέας τεχνολογίας προς όφελος των λίγων και όχι του κοινωνικού συνόλου, θα απορρίπτει και τις νεοφιλελεύθερες συνταγές (π.χ. δεν φταίει η ανεργία, αλλά ο άνεργος για το ότι δεν έχει απασχόληση, ή το πρόβλημα με το κοινωνικό κράτος δεν είναι ότι ο ακολουθούμενος τύπος ανάπτυξης εξαναγκάζει όλο και περισσότερους πολίτες να καταφεύγουν στις κοινωνικές υπηρεσίες που αυτό παρέχει, αλλά «η ατομική τους κατάχρησή τους»). Η πείρα έχει δείξει ότι η ανάπτυξη που στηρίζεται στο νεοφιλελεύθερο μοντέλο μπορεί είτε να οδηγήσει στη δημιουργία χαμηλόμισθων, κακής ποιότητας,

43 Rifkin, J., *The End of Work: The Decline of the Global Labor Force and the Dawn of the Post-market Era*, Putnam's, ό.π., Νέα Υόρκη 1995

εργασιακών θέσεων, που συνοδεύεται από την κατάργηση σημαντικού τμήματος των κατακτημένων κοινωνικών παροχών, είτε στην απώλεια ήδη υπάρχουσών θέσεων εργασίας.

Ο καθηγητής του MIT Λ. Θάρρου⁴⁴ εξηγεί τις αιτίες για την εμφάνιση μεγαλύτερης ανεργίας στην Ε.Ο.Κ. απ' αυτήν των Η.Π.Α. Σύμφωνα με τις αναλύσεις του, οι υπάρχουσες κοινωνικές κατακτήσεις επιβαρύνουν το κόστος των απολύσεων στην Ε.Ε. αναφορικά με τις Η.Π.Α., επειδή οι απολύσεις δεν ήταν εύκολα πραγματοποιήσιμες στη Δυτική Ευρώπη.

Ο Λ. Θάρρου υπολογίζει ότι το 1993 οι μισθοί στις Η.Π.Α. βρέθηκαν στο επίπεδο του 1972, παρά την τεράστια αύξηση της παραγωγικότητας και των κερδών των επιχειρήσεων στο ίδιο διάστημα. Πρόκειται για ένα φαινόμενο πρωτόγνωρο στη σύγχρονη ιστορία. Έτσι, στα μέσα της δεκαετίας του '90 οι καταβαλλόμενοι μισθοί στη Δυτική Ευρώπη ήταν υψηλότεροι εκείνων στις Η.Π.Α., όπου βρίσκονται σε κάθοδο. Και συνεχίζει λέγοντας πως οι επιχειρήσεις οι οποίες στη Δυτική Ευρώπη δεν μπορούσαν να απολύσουν τους «σχετικά καλοπληρωμένους μισθωτούς», δεν προχώρησαν σε νέες προσλήψεις, δεν δημιούργησαν επαρκείς νέες θέσεις εργασίας. Αντίθετα στις Η.Π.Α., οι επιχειρήσεις που έδιναν τον τόνο στην αγορά προχώρησαν σε μαζικές απολύσεις, ενώ, δημιούργησαν νέες θέσεις, οι οποίες, μαζί με τις παλαιότερες, αθροιστικά, κόστιζαν λιγότερο. Την ίδια χρονική περίοδο, που άρχισαν να

44 Thurow L., *The Future of Capitalism. How Today's Economic Fores Shape Tomorrow's World*, Morrow, N. Υόρκη 1996

πέφτουν οι πραγματικοί μισθοί στις Η.Π.Α., άρχισε και η μεγάλη άνοδος της ανεργίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, που τον Μάρτιο του 1995 ήταν διπλάσια των Η.Π.Α. Ο μεγάλος αυτός αριθμός ανεργίας συνδέεται, σύμφωνα με τον Λ. Θάρου, με την περιοριστική νομισματικοοικονομική πολιτική που ακολουθήθηκε στην Ευρώπη και είχε ως αποτέλεσμα να μη δημιουργηθεί αθροιστικά καμιά νέα θέση εργασίας στην περίοδο 1973-93, ενώ στις Η.Π.Α. δημιουργήθηκαν 33 εκατομμύρια νέες θέσεις εργασίας, με χαμηλό μισθό και περιορισμένη κοινωνική ασφάλιση.

Ως ευρωπαϊκό μοντέλο ορίζεται ένα σύνολο κανόνων, σχέσεων και δικαιωμάτων που συνδέονται με τη «δημοκρατία και τα προσωπικά δικαιώματα, την ελευθερία συλλογικών διαπραγματεύσεων, την οικονομία της αγοράς, την ισότητα ευκαιριών για όλους, την κοινωνική ασφάλεια και αλληλεγγύη». Πρόκειται για μοντέλο που οι υποστηρικτές του το θεωρούν ως τη δημιουργία ενός νέου καπιταλισμού, που θα αναζητήσει τη σωστή ισορροπία ανάμεσα στο ιαπωνικό μοντέλο, που είναι υπερβολικά «κολεκτιβιστικό», και το αμερικάνικο, που είναι υπερβολικά «εξατομικευμένο», και θα στηρίζεται στην «κοινωνική προστασία υψηλού επιπέδου» που θα προκύπτει από τον κεντρικό ρόλο των δημοσίων υπηρεσιών, τη θέση των κοινωνικών εταίρων σε συνδυασμό με τις συλλογικές διαπραγματεύσεις μέσω των πιο διαφορετικών συστημάτων συμμετοχής, και θα πραγματώνεται μέσα από συμβιβασμούς ανάμεσα «στις δυνάμεις της αγοράς και το δημοκρατικό

κράτος». Επίσης, θα «ανταποκρίνεται στην ανάγκη του να είναι οι άνθρωποι το επίκεντρο της αναπτυξιακής διαδικασίας».⁴⁵

Πρέπει να βρεθούν δρόμοι, ώστε να εξασφαλιστούν οι παραγωγικές επενδύσεις που θα δημιουργήσουν καινούριες θέσεις εργασίας.⁴⁶ Υπάρχει το διατυπωμένο επιχείρημα ότι θα εμφανιστούν νέες τεχνολογίες, προϊόντα και υπηρεσίες που δεν μπορούμε να διανοηθούμε, οι οποίες θα ανοίξουν το δρόμο για νέες επιχειρήσεις, καθώς και ευκαιρίες για εκατομμύρια εργαζομένους. Οι επικριτές επισημαίνουν ότι οποιαδήποτε καινούρια προϊόντα κι αν παραχθούν στο μέλλον, θα χρειάζονται πιθανότατα πολύ λιγότερα εργατικά χέρια για τη συναρμολόγηση, την παραγωγή και την παράδοσή τους, που σημαίνει ότι δεν θα προστεθούν πολλοί στους καταλόγους των μισθοδοτούμενων. Ακόμη κι αν εμφανιζόταν σήμερα κάποιο προϊόν ικανό να διακινηθεί στην παγκόσμια αγορά (κάτι ανάλογο με το ραδιόφωνο ή την τηλεόραση), η παραγωγή του θα ήταν μάλλον αυτοματοποιημένη και θα απαιτούσε ελάχιστους εργάτες.

Με παρόμοιο τρόπο, πολλοί παρατηρητές αναρωτιούνται πώς θα μπορέσει ένα διογκούμενο υποαπασχολούμενο και άνεργο παγκόσμιο ανθρώπινο δυναμικό, περιθωριοποιημένο από τις τεχνολογίες της

45 Για τον παγκόσμιο ανταγωνισμό στις σημερινές συνθήκες, βλ. Λ. Θάρου, *Ο Επερχόμενος Οικονομικός Πόλεμος μεταξύ Ευρώπης, Αμερικής και Ιαπωνίας*, Αθήνα 1995

46 James, P., Veit, W. Wright, Z., *Work of the Future*, Allen and Unwin, 1997

Τρίτης Βιομηχανικής Επανάστασης, να αγοράζει όλα τα προϊόντα και τις υπηρεσίες που θα παράγουν τα νέα αυτοματοποιημένα συστήματα. Ενώ οι υποστηρικτές διατείνονται ότι η χαλάρωση των εμπορικών φραγμών και η δημιουργία νέων παγκόσμιων αγορών θα αποτελέσουν ερέθισμα για την καταναλωτική ζήτηση,⁴⁷ οι επικριτές ισχυρίζονται ότι η κατακόρυφη αύξηση της παραγωγικότητας θα βρεθεί αντιμέτωπη με μια φθίνουσα καταναλωτική ζήτηση σε όλο τον κόσμο, καθώς ολοένα περισσότεροι εργαζόμενοι θα χάνουν τις δουλειές τους, κατά συνέπεια και την αγοραστική τους δύναμη, εξαιτίας της τεχνολογίας.

Η μεσαία τάξη (η φωνή της λογικής και της μετριοπάθειας στην πολιτική ζωή των βιομηχανικών εθνών) βλέπει ότι πλήττεται σε όλα τα σημεία από την τεχνολογική μεταβολή, τις μειωμένες αποδοχές, τις απώλειες εργασιών. Έτσι έχουν αρχίσει να αναζητούν γρήγορες λύσεις, για να μπορέσουν να γλιτώσουν από τις δυνάμεις της αγοράς και τις τεχνολογικές αλλαγές που καταστρέφουν τον αλλοτινό τρόπο της ζωής τους. Σε όλα σχεδόν τα βιομηχανικά έθνη, ο φόβος ενός αβέβαιου αύριο σπρώχνει ολοένα και πιο πολλούς στα περιθώρια της κοινωνίας, όπου αποζητούν άσυλο σε ακραία πολιτικά και θρησκευτικά κινήματα που τους υπόσχονται αποκατάσταση της δημόσιας τάξης κι επάνοδο στις εργασίες τους.

Τα ανερχόμενα ποσοστά της παγκόσμιας ανεργίας και η διευρυνόμενη πόλωση μεταξύ πλουσίων και

47 Ribound Frank, *Army of Invalidis*, Wordlink, Μάιος/Ιούνιος 1994

φτωχών δημιουργούν τις συνθήκες του κοινωνικού χάους, ενός ανοιχτού ταξικού πολέμου σε κλίμακα πρωτόγνωρη για την εποχή μας. Η εγκληματικότητα, η βία και οι χαμηλής εντάσεως πόλεμοι φουντώνουν και θα συνεχίσουν να φουντώνουν με ταχύτερους ρυθμούς. Μια νέα μορφή βαρβαρότητας μας περιμένει έξω από τα τείχη του σύγχρονου κόσμου. Πέρα από τα ήσυχα προάστια και τους αστικούς θύλακες, υπάρχουν εκατομμύρια άποροι και απελπισμένοι. Εξοργισμένοι, απέλπιδες και γεμάτοι αγωνία, караδοκούν οι επίδοξοι ιστοπεδωτές, οι μάζες που οι εκκλήσεις τους για δικαιοσύνη δεν εισακούστηκαν. Οι αριθμοί τους συνεχίζουν να μεγαλώνουν, καθώς βρίσκονται ξαφνικά κλειδωμένοι έξω από τις πύλες του νέου παγκόσμιου χωριού υψηλής τεχνολογίας.

Ωστόσο, οι ηγέτες μάς μιλούν για εργασίες κι εγκληματικότητα, τα δυο καυτά προβλήματα της εποχής μας, σαν να μην έχουν καμιά σχέση μεταξύ τους, αρνούμενοι να αναγνωρίσουν τους συνδετικούς ιστούς που πυκνώνουν ανάμεσα στην εκτόπιση των εργαζομένων από την τεχνολογία, την απώλεια εργασιών, και τη δημιουργία μιας τάξης παρανόμων, για τους οποίους το έγκλημα αποτελεί το ύστατο μέσο εξασφάλισης ενός κομματιού από την ολοένα και μικρότερη οικονομική πίττα.⁴⁸

Οι υποστηρικτές της υψηλής τεχνολογίας κατηγορούν τους επικριτές της ότι προσπαθούν να εμποδίσουν την πρόοδο και ασχολούνται με απλοϊκές

48 Stalker Peter, *Workers without frontiers*, ILO, Geneva 2003

νεολουδιστικές φαντασιώσεις. Οι πολέμιοι της τεχνολογίας ισχυρίζονται πως οι υπέρμαχοί της ενδιαφέρονται περισσότερο για τα κέρδη παρά για τους ανθρώπους και πως στην προσπάθειά τους να επιτύχουν γρήγορα οφέλη στον τομέα της παραγωγικότητας δεν προσέχουν το φοβερό τίμημα που πληρώνουν εκατομμύρια εργαζόμενοι για την έλευση της αυτοματοποίησης.

Στις Ηνωμένες Πολιτείες, ορισμένοι φιλελεύθεροι πολιτικοί ζητούν ένα New Deal, μαζικά προγράμματα δημοσίων έργων, παροχή βοήθειας σε πόλεις, μεταρρύθμιση της κοινωνικής πρόνοιας. Οι περισσότεροι πολιτικοί παρατηρητές, ωστόσο, όπως οι πιο πολλοί ψηφοφόροι, δεν είναι διατεθειμένοι να ξαναδώσουν στο κράτος το ρόλο του εργοδότη για περιπτώσεις έσχατης ανάγκης, επειδή φοβούνται ότι θα αυξηθούν σε σημαντικό βαθμό τα ελλείμματα του ισοζυγίου πληρωμών και το εθνικό χρέος. Οι συντηρητικές δυνάμεις υποστηρίζουν ότι όσο λιγότερο παρεμβαίνει το κράτος στην αγορά, τόσο πιο πολύ θα επιταχυνθεί η διαδικασία της διεθνοποίησης και της αυτοματοποίησης, με αποτέλεσμα μια μεγαλύτερη οικονομική πίτα που όλοι θα μπορούν να μοιραστούν. Αντιμέτωποι με τόσες συγκρουόμενες και αντιφατικές ιδέες για το τι θα πρέπει να γίνει, οι ηγέτες μας συνεχίζουν την πορεία τους με μερικές εποικοδομητικές υποδείξεις για το πώς μπορεί να μειωθεί η ανεργία, να δημιουργηθούν δουλειές, να

περιοριστεί η εγκληματικότητα και να εξομαλυνθεί η μετάβαση στην εποχή της υψηλής τεχνολογίας⁴⁹.

Για ένα μόνο πράγμα είμαστε βέβαιοι: Μπαίνουμε σε μια νέα περίοδο της ιστορίας, όπου οι μηχανές θα αντικαθιστούν όλο και περισσότερο την ανθρώπινη εργασία στην παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών. Αν και είναι δύσκολο να προβλέψουμε ακριβείς χρόνους, ακολουθούμε μια σταθερή πορεία προς ένα αυτοματοποιημένο μέλλον και θα φτάσουμε κατά πάσα πιθανότητα, σε μια εποχή σχεδόν χωρίς καθόλου εργαζομένους, τουλάχιστον στη βιομηχανία, τις πρώτες δεκαετίες του επόμενου αιώνα.⁵⁰

Ο τομέας παροχής υπηρεσιών, αν και οι διεργασίες αυτοματοποίησης σ' αυτόν συντελούνται με βραδύτερους ρυθμούς, θα είναι πιθανότητα πλήρως αυτοματοποιημένος στα μέσα του επόμενου αιώνα. Ο νεοεμφανιζόμενος τομέας γνώσεων θα μπορέσει να απορροφήσει ένα μικρό ποσοστό των ανέργων, αλλά όχι αρκετό για να μειώσει αισθητά την αυξανόμενη ανεργία.

Εκατοντάδες εκατομμύρια εργαζόμενοι θα περάσουν μόνιμα σε μια κατάσταση αδράνειας λόγω των δίδυμων δυνάμεων της διεθνοποίησης και της αυτοματοποίησης. Άλλοι, που θα έχουν μια δουλειά ακόμη, θα εργάζονται λιγότερες ώρες για να μπορούν να κατανέμονται δικαιότερα οι υπάρχουσες θέσεις

49 Layard, R.- Philpott, J., *Stopping Unemployment*, The Employment Institute, Λονδίνο 1991

50 Βουτυράς Σταύρος, *Η νέα εργατική τάξη συμβολή εις την θεμελίωσιν της συγχρόνου κοινωνικής πολιτικής*, Αθήνα 1971

εργασίας και να προσφέρουν αρκετή αγοραστική δύναμη για την απορρόφηση της αυξημένης παραγωγής. Καθώς οι μηχανές θα υποκαθιστούν όλο και περισσότερους εργαζόμενους στις επόμενες δεκαετίες, η εργασία εκατομμυρίων ατόμων θα απελευθερωθεί από την οικονομική διαδικασία και την έλξη της αγοράς. Η αχρησιμοποίητη ανθρώπινη εργασία θα αποτελέσει την κεντρική πραγματικότητα της ερχόμενης περιόδου και το πρόβλημα θα πρέπει να αντιμετωπιστεί από όλα τα έθνη, αν θέλουμε να αντέξει ο πολιτισμός μας στα πλήγματα της Τρίτης Βιομηχανικής Επανάστασης. Εάν οι ικανότητες, η ενέργεια και η επινοητικότητα των εκατοντάδων ανδρών και γυναικών δεν στραφούν σε εποικοδομητικές δραστηριότητες, ο πολιτισμός μάλλον θα συνεχίσει να ερειπώνεται, ώσπου να καταλήξει σε μια κατάσταση ανομίας και ανέχειας, από την οποία ίσως να μην είναι εύκολη η επιστροφή. Γι' αυτό το λόγο, η εξεύρεση μιας εναλλακτικής λύσης, αντί της επίσημης εργασίας στην αγορά, αποτελεί και τη σημαντικότερη αποστολή όλων των εθνών του πλανήτη μας⁵¹.

Αντίθετα με την οικονομία της αγοράς (που βασίζεται αποκλειστικά στην «παραγωγικότητα» και, κατά συνέπεια, προτιμά την αντικατάσταση της ανθρώπινης εργασίας από μηχανές), η κοινωνική οικονομία έχει στο κέντρο της τις ανθρώπινες σχέσεις, αισθήματα οικειότητας, τη συντροφικότητα, αδελφικούς

51 Kennedy Paul, *Preparing for the Twenty-first Century*, Random House, Νέα Υόρκη 1993

δεσμούς και φροντίδα – ιδιότητες που δεν μπορούν να υπεισέλθουν οι μηχανές. Η κοινωνική οικονομία υποχρεωτικά θα αποτελέσει το άσυλο στο οποίο θα καταφύγουν τα θύματα της Τρίτης Βιομηχανικής Επανάστασης για να βρουν νέο νόημα και σκοπό στη ζωή τους, αφού η αξία της εργασίας τους στην επίσημη αγορά θα έχει καταστεί οριακή ή ανύπαρκτη.

Μπαίνουμε σε μια νέα εποχή παγκόσμιων αγορών και αυτοματοποιημένης παραγωγής. Ο δρόμος που οδηγεί σε μια οικονομία σχεδόν χωρίς καθόλου εργαζόμενους είναι ορατός. Το αν ο δρόμος αυτός θα καταλήξει σε έναν τόπο ηρεμίας και σιγουριάς ή σε μια σκοτεινή άβυσσο θα εξαρτηθεί από το πόσο καλά θα προετοιμαστεί ο πολιτισμός μας για τη μετά την αγορά εποχή που θα ακολουθήσει την Τρίτη Βιομηχανική Επανάσταση. Το τέλος της εργασίας θα μπορούσε επίσης να σημάνει την αρχή μιας μεγάλης κοινωνικής μεταμόρφωσης, μιας αναγέννησης του ανθρώπινου πνεύματος. Το μέλλον βρίσκεται στα χέρια μας.

Ο ρόλος του κράτους στο πεδίο της κοινωνικής οργάνωσης, η συμμετοχή του στη σφαίρα της οικονομίας και της κοινωνικής ρύθμισης είναι αντικείμενο πολλών θεωρητικών προσεγγίσεων. Η κοινωνική πολιτική υπήρξε πολλές φορές αντικείμενο αυτής της θεωρητικής συζήτησης είτε ως επίκεντρο των εκατέρωθεν επιχειρημάτων είτε ως στοιχείο του βαθμού συμμετοχής του κράτους στην παραγωγική διαδικασία ή τους μηχανισμούς κοινωνικής αναπαραγωγής. Τα διαφορετικά συστήματα κοινωνικής πολιτικής, κάτω από τις ιδιαίτερες κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές

συνθήκες που διαμορφώθηκαν, χαρακτηρίζονται από διαφορετικές ερμηνείες της κοινωνικής πραγματικότητας. Οι φιλελεύθερες ιδέες, ο μαρξισμός και η σοσιαλδημοκρατία όρισαν το πλαίσιο των στόχων αλλά και των μέσων που μετήλθε το κράτος πρόνοιας.

Οι ιδέες του φιλελεύθερου χώρου αποτέλεσαν συχνά το θεμελιώδες ιδεολογικό υπόβαθρο της πολιτικής πολεμικής του κράτους πρόνοιας, τόσο στο πλαίσιο την κεντρικής ιδέας περιορισμού της ανάμειξης του κράτους στη δημόσια σφαίρα και την οικονομία, αλλά και σε ειδικότερα ζητήματα, σχετικά με τις επιπτώσεις που έχουν οι κοινωνικές πολιτικές στην ελευθερία του ατόμου, την παραγωγικότητα κλπ. Η κεντρική παρατήρηση που κάνουν οι στοχαστές του φιλελεύθερου χώρου είναι ότι το κράτος οφείλει να παρέχει, μέσω του νόμου και της κυβέρνησης, το πλαίσιο εντός του οποίου τα άτομα επιδιώκουν τους στόχους τους. Η άποψη αυτή, που διατυπώνεται από έναν από τους σημαντικότερους εκπροσώπους της Νέας Δεξιάς, τον Χάγιεκ, ουσιαστικά περιλαμβάνει την αποδοχή της ανισότητας ως κατάστασης όχι μοναχά αποδεκτής αλλά και θεμιτής (Hayek, 1960). Ο Χάγιεκ δεν ασχολήθηκε επισταμένως με την κοινωνική πολιτική, και μόνο στοιχεία των ιδεών του βρίσκουμε στα έργα του. Ωστόσο, σ' αυτά διατυπώνεται η κοινή στους υποστηρικτές των φιλελεύθερων ιδεών απόρριψη της επιδίωξης για κοινωνική ισότητα.

Η ιδέα της ισότητας θεωρείται καταστροφική για την πρόοδο και την ανάπτυξη της κοινωνίας και της οικονομίας. Απαραίτητη είναι, ωστόσο, η προστασία

όσων υποφέρουν από τη φτώχεια (poverty), η οποία είναι δυνατό να επηρεάσει τις συνθήκες ζωής του συνόλου (Friedman, 1962). Το τελευταίο επισημαίνεται από τον Φρίντμαν, που εντοπίζει την ανάγκη προστασίας του κοινωνικού συνόλου από την απειλή της φτώχειας και ταυτόχρονα θέτει το πολιτικό υπόβαθρο της εξασφάλισης του ελάχιστου εισοδήματος και της δημιουργίας ενός δικτύου ασφάλειας (safety net).

Ευρύτερα η φιλελεύθερη κριτική επικεντρώθηκε στο ηθικό επίπεδο, στον περιορισμό της ελευθερίας του ατόμου από το κοινωνικό κράτος, στην πατερναλιστική του παρέμβαση στις κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις και στην εξάρτηση των χρηστών από τις παροχές, καθώς και στην ενίσχυση της σκηνής των χρηστών. Ακόμα υποστηρίχθηκε ότι το κράτος πρόνοιας απαιτεί εκτεταμένο δημόσιο τομέα και γραφειοκρατία, και κατ' επέκταση διόγκωση του κράτους. Επιπλέον το κοινωνικό κράτος δεν κατόρθωσε να επιτελέσει τους σκοπούς του, άρα αποδείχθηκε αναποτελεσματικό. Αποδεκτές είναι οι πολιτικές που αποτρέπουν τον κίνδυνο της φτώχειας και της εξαθλίωσης. Εκτός του κράτους, σημαντικό ρόλο στην παροχή υπηρεσιών μπορεί να παίζει η εκκλησία, φιλανθρωπικές οργανώσεις, η οικογένεια.

Στο ακριβώς διαμετρικά αντίθετο σημείο του ιδεολογικού φάσματος βρίσκονται οι ρίζες ενός άλλου ρεύματος κριτικής. Ο Μαρξισμός αποτελεί την αφετηρία μιας οξείας κριτικής στο κοινωνικό κράτος και τη λειτουργία του κατά τη μεταπολεμική περίοδο.

Αντικείμενο της κριτικής γίνονται κυρίως οι στόχοι αλλά και τα μέσα για την επίτευξή τους, αφού οι πολιτικές αυτές επιδιώκουν την εξασφάλιση της επιβίωσης και της αναπαραγωγής των δεδομένων σχέσεων παραγωγής, στο πλαίσιο πάντοτε του αστικού κράτους. Βέβαια δεν απορρίπτεται συνολικά το κράτος πρόνοιας, και αναγνωρίζεται το γεγονός ότι μέρος του είναι προϊόν εργατικών αγώνων. Το τελευταίο βέβαια δεν αναιρεί το γεγονός ότι το πλαίσιο του κράτους πρόνοιας δημιουργήθηκε με στόχο την αντιμετώπιση των προβλημάτων που γεννά η καπιταλιστική συσσώρευση. Επιπλέον μέρος των παροχών έχει ως στόχο την κάλυψη των δομικών αναγκών του καπιταλιστικού συστήματος (π.χ. υγεία, εκπαίδευση).

Μια μείζονος σημασίας παρατήρηση για τη φύση και το ρόλο των συστημάτων κοινωνικής πολιτικής είναι ταυτόσημη με αυτή της φιλελεύθερης κριτικής και αφορά την αποτελεσματικότητά τους. Επισημαίνεται ότι τελικά τα συστήματα, παρά τους εξαγγελθέντες στόχους τους, δεν προώθησαν την κοινωνική ισότητα παρά ενίσχυσαν τη θέση των μεσαίων στρωμάτων (Gough, 1979. Squires, 1990).

Ωστόσο, υπερασπίζονται τα συστήματα κοινωνικής πολιτικής από τη νεοφιλελεύθερη έμπνευσης κριτική, για την ευθύνη τους σχετικά με την οικονομική κρίση (O' Connor, 1973. Gough, 1979). Επισημαίνουν δε ότι ουσιαστικά τα συστήματα των κρατών πρόνοιας έχουν μια εσωτερική αντίφαση, εφόσον είναι προϊόντα του αστικού κράτους, ενώ ταυτόχρονα παρέχουν τους μηχανισμούς ενίσχυσης της ανατροπής τους. Η

αντίφαση αυτή είναι στοιχείο της ασταθούς φύσης του καπιταλισμού και αποτελεί δικλείδα ασφαλείας του συστήματος (Offe, 1974, σ.54. 1982, σ. 11).

Οι θεωρητικοί που υποστήριξαν ένθερμα τη λειτουργία των κρατών πρόνοιας, και κυρίως την αναδιανεμητική του λειτουργία, είναι όσοι ανήκουν στο χώρο της σοσιαλδημοκρατίας. Αυτοί αντιμετώπισαν το κράτος ως θετική δύναμη που μπορεί να λειτουργήσει στην κατεύθυνση προώθησης της κοινωνικής ισότητας και της αναδιανομής του συνολικού προϊόντος μιας οικονομίας, με λογική ισότητας των μελών της. Σε αντίθεση με τους φιλελεύθερους, θεώρησαν ότι η λειτουργία του κράτους πρόνοιας διαφοροποιείται και περιλαμβάνει τόσο την επιδίωξη μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας όσο και την ενίσχυση του καπιταλιστικού συστήματος με την αποτελεσματική αντιμετώπιση των αστοχιών του. (Harrington, 1976. Galbraith, 1988).

Στον πυρήνα αυτής της θεώρησης για το κράτος πρόνοιας βρίσκεται η ανάληψη από το κράτος θεμελιώδους ευθύνης εξασφάλισης παροχών προς τα στρώματα του πληθυσμού που κινδυνεύουν από την εξαθλίωση. Το ζήτημα της ισότητας είναι η κεντρική επιδίωξη του κράτους πρόνοιας. Ωστόσο, ο προσδιορισμός του περιεχομένου της έννοιας είναι από μόνη της μια επίπονη διαδικασία, που οφείλει να εξασφαλίζει πέρα από την πολιτική ισότητα την ισότητα στις ευκαιρίες ανεξάρτητα από τα χαρακτηριστικά εκκίνησης του ατόμου (Tawney, 1951. Crosland, 1956).

Το θεσμικό αναδιανεμητικό πρότυπο βρίσκεται στον αντίποδα του υπολειμματικού, ενώ η θεωρητική

του βάση βρίσκεται στο χώρο της σοσιαλδημοκρατίας. Οι παροχές του αφορούν όλα τα μέλη της κοινωνίας και ο ρόλος του είναι αναδιανεμητικός του συνολικού προϊόντος της αγοράς. Στηρίζεται στη φορολόγηση των εισοδημάτων με περιορισμό των άμεσων εισφορών. Η «οικουμενικότητα» των παροχών έχει στόχο την διανομή του συνολικού κέρδους σε περισσότερους και τη βελτίωση των συνθηκών όλων, με προτεραιότητα όσους ανήκουν στα χαμηλά εισοδηματικά στρώματα. Η οικουμενικότητα απαλλάσσει τον χρήστη από τον κίνδυνο του στιγματισμού από τη χρήση των υπηρεσιών και απειλή απομάκρυνσης από το σύστημα (Titmuss, 1976, σ. 129). Η αγορά δεν είναι το μέσο για τη βελτίωση της ζωής των ανθρώπων, το κράτος αναλαμβάνει με τους μηχανισμούς του την επίτευξη της κοινωνικής ισότητας.

Όπως είναι αναμενόμενο, τα πρότυπα αυτά εκφράζουν κεντρικές προθέσεις και δεν εφαρμόζονται αυτούσια. Η φάση της πρακτικής εφαρμογής περιλαμβάνει σειρά διαφοροποιήσεων και παραλλαγών, που διαμορφώνουν ξεχωριστές περιπτώσεις. Η ουσία των παραπάνω είναι ο εντοπισμός και ο χαρακτηρισμός των μηχανισμών της κοινωνικής πολιτικής που τελικά αποκαλύπτει και τους στόχους της. Συμβατικά ωστόσο μπορούμε να εντοπίσουμε ότι το φιλελεύθερο πρότυπο εφαρμόστηκε στις Η.Π.Α., το βιομηχανικό με κάποιες παραλλαγές στη Μ. Βρετανία, ενώ το θεσμικό αναδιανεμητικό στις Σκανδιναβικές χώρες.

Μια σημαντική προσπάθεια ταξινόμησης γύρω από την οποία εξελίχθηκε μεγάλο μέρος της συγκριτικής ανάλυσης του κράτους πρόνοιας τα τελευταία χρόνια είναι αυτή του Esping-Andersen, ο οποίος διέκρινε τρία είδη-κατηγορίες συστημάτων κοινωνικής πολιτικής (Esping- Andersen, 1990, σ.31-32. 1989, σ.25-26). Τα συμπεράσματά του δεν διαφέρουν κατά πολύ αυτών του Titmuss, και επισημαίνει ότι η οργανική σχέση του κράτους με την οικονομία καθιστά το σύνολο των κοινωνικών πολιτικών στοιχείο προσδιορισμού του ρόλου του πρώτου στη σφαίρα της οικονομίας (Esping - Andersen, 1990, σ.2).

Η πρώτη κατηγορία είναι το Φιλελεύθερο (liberal) κράτος πρόνοιας που εφαρμόστηκε κυρίως στη Βόρεια Αμερική και την Αυστραλία. Οι παροχές δίνονται κατόπιν ελέγχου των συνθηκών ζωής και των μέσων που έχει το άτομο να καλύψει τις ανάγκες του (Orloff, 1988). Οι παροχές του συστήματος είναι περιορισμένες και η χρήση του αφορά σε μεγάλο βαθμό την εργατική τάξη. Στόχος του συστήματος είναι η αποτροπή χρήσης του και η κάλυψη των αναγκών από την ελεύθερη αγορά. Το σύστημα αυτό τονίζει τη διαφοροποίηση των χρηστών από όσους έχουν τη δυνατότητα να απευθυνθούν στην αγορά για να προμηθευτούν τις υπηρεσίες που έχουν ανάγκη.

Το δεύτερο πρότυπο συστήματος κράτους πρόνοιας αφορά τις χώρες της Κεντρικής Ευρώπης και έχει ως πυρήνα την κορπορατιστική διαχείριση. Στο Συντηρητικό-Κορπορατιστικό (conservative-corporatist) πρότυπο δεν είναι κυρίαρχη η αγορά, ωστόσο

χαρακτηριστική είναι η μερική έστω εμπορευματοποίηση των κοινωνικών παροχών. Ταυτόχρονα, με τη δράση του κράτους, το άτομο θα πρέπει να αναζητά την κάλυψη των αναγκών του από θεσμούς όπως η εκκλησία ή η οικογένεια παράλληλα με τη λειτουργία της ελεύθερης αγοράς. Η συντηρητική αναπαραγωγή της κοινωνικής δομής είναι εκ των βασικών στόχων του κράτους πρόνοιας κορπορατιστικού τύπου. Η εφαρμογή του προτύπου αυτού διαφέρει σημαντικά με τη βάση, τη διαδικασία και τους μηχανισμούς των κορπορατιστικών διευθετήσεων και την κατανομή της ισχύος στα συμμετέχοντα μέρη. Χαρακτηριστικό παράδειγμα οι διαφοροποιήσεις της Γερμανικής με την Ιρλανδική περίπτωση αναφορικά με τον ισχυρό ρόλο της εκκλησίας στη δεύτερη (Cochrane- Clarke, 1993, σ.15).

Το τρίτο πρότυπο, γνωστό και ως Σοσιαλδημοκρατικό (social-democratic) κράτος πρόνοιας, εφαρμόστηκε στις χώρες της Σκανδιναβικής και αντλεί την πολιτική του νομιμοποίηση απευθείας από τη σοσιαλδημοκρατική πολιτική παράδοση (Korpi, 1980). Οι υπηρεσίες που προσφέρει είναι καθολικού τύπου και ο στόχος του είναι η προώθηση της κοινωνικής ισότητας. Στηρίζεται στην πλήρη απασχόληση, η εξασφάλιση της οποίας είναι σε μεγάλο βαθμό ευθύνη του κράτους. Η ποιότητα των παροχών είναι υψηλή και ανταγωνιστική αυτών που μπορούν να προσφέρονται στην ελεύθερη αγορά. Το πρότυπο αυτό ενισχύει την ελευθερία του ατόμου από την οικογένεια, την εκκλησία, σε αντίθεση με το κορπορατιστικό,

συναντάται μάλιστα με το φιλελεύθερο στην ενίσχυση της ατομικής ελευθερίας.

Το κεντρικό σημείο της ανάλυσης του Esping-Andersen εντοπίζεται στο βαθμό εμπορευματοποίησης των παροχών. Από την πλήρη τους ένταξη στην ελεύθερη αγορά και τη διαμόρφωση των τιμών από την ίδια (φιλελεύθερο πρότυπο) ως την εξασφάλιση τους σε όλους από τους μηχανισμούς της κρατικής παρέμβασης (σοσιαλδημοκρατία). Οι διαφορετικοί τύποι οργάνωσης των συστημάτων κοινωνικής πολιτικής⁵² εκφράζουν ταυτόχρονα και διαφορετική οργάνωση των κοινωνικών και πολιτικών δικαιωμάτων, κυρίως του τρόπου με τον οποίο αυτά εκφράζονται στην αρένα των διεκδικήσεων για αναδιανομή, διατήρηση ή αναπροσαρμογή των συστημάτων κλπ. (Taylor-Gooby, 1991).

Διαφορετικές προσεγγίσεις και παραλλαγές της ταξινόμησης του Esping-Andersen υπάρχουν αρκετές, οι περισσότερες ωστόσο αναπτύχθηκαν είτε στη βάση του παραπάνω διαχωρισμού, είτε σε αντιδιαστολή και αντιπαράθεση με αυτόν. Έναν ενδιαφέροντα διαχωρισμό κάνουν οι Korpi-Palme. Υιοθετώντας το σοσιαλδημοκρατικό πρότυπο των Σκανδιναβικών χωρών (εκτός Δανίας), το οποίο ονομάζουν «περιεκτικό» (encompassing), ως πρώτη κατηγορία (οι παροχές του οποίου συνδέονται εν μέρει με το εισόδημα) διακρίνουν ακόμα τρεις κατηγορίες. Η δεύτερη είναι αυτή της Βασικής Ασφάλειας (basic

52 Goodin R., Headley B., Muffels R., Dirven H., *The Real Worlds of Welfare Capitalism*, Cambridge, University Press, 1999

security), όπου η κάλυψη είναι καθολική και οι παροχές κοινές για όλους ανεξάρτητα από το εισόδημα (Κεντρική Ευρώπη). Η τέταρτη κατηγορία είναι η Εξειδικευμένη σε Στόχους (targeted), όπου για τη συμμετοχή στο σύστημα απαιτείται να αποδεικνύεται η ανάγκη αρωγής, ενώ οι παροχές βρίσκονται στο ελάχιστο δυνατό επίπεδο (Αυστραλία) (Korpi-Palme, 1994).

Ακόμα, η ταξινόμηση των Castles-Mitchell διαχωρίζει το σύστημα κοινωνικού κράτους της Αυστραλίας και της Ν. Ζηλανδίας προσθέτοντας ένα ακόμη πρότυπο συστήματος στην ταξινόμηση του Esping-Andersen⁵³. Το τέταρτο πρότυπο είναι το Ριζοσπαστικό (radical), με το οποίο τονίζεται ο πολιτικός ρόλος κινήσεων και ενώσεων πολιτών με στόχο την κανονιστική ρύθμιση ζητημάτων για την προώθηση της ισότητας, προτού μεσολαβήσει το σύστημα του κοινωνικού κράτους (Castles- Mitchell, 1994).

Έντονη κριτική δέχτηκε η ταξινόμηση του Esping-Andersen και από τη φεμινιστική σκοπιά, εξαιτίας της παράβλεψης της ταξινόμησής του στοιχείων διαφοροποίησης των συστημάτων και των παροχών τους με βάση το φύλο. Αμφισβητήθηκε η μεθοδολογία με την οποία κατέληξε στο συγκεκριμένο αποτέλεσμα και προτάθηκαν άλλες παραλλαγές {Anttonen-Sipila, 1996. Sainsbury, (eds.) 1992}.

53 Svallfors S., *Worlds of Welfare and Attitudes to Redistribution: A Comparison of eight Western Nations*, European Sociological Review, Oxford University Press, 1977

Με μια επιπλέον κατηγορία (που μάλιστα περιλαμβάνει και την ελληνική περίπτωση) είναι η ταξινόμηση του Leibfried. Παρότι η ελληνική περίπτωση δεν γίνεται, στις περισσότερες των συγκριτικών αναλύσεων και κατηγοριοποιήσεων, αντικείμενο ιδιαίτερων αναφορών στη συγκεκριμένη ταξινόμηση, ωστόσο, μαζί με την Ισπανία, την Πορτογαλία και λιγότερο την Ιταλία και τη Γαλλία (Leibfried, 1991, σ.141), αποτελούν τη Λατινική Περιφέρεια (Latin Rim). Στην ταξινόμηση αυτή διατηρούνται τα χαρακτηριστικά του σοσιαλδημοκρατικού προτύπου της Σκανδιναβικής, ενώ την ταξινόμηση συμπληρώνουν το πρότυπο του Μπίσμαρκ για τη Γερμανία και την Αυστραλία και το Αγγλοσαξονικό για τη Μ. Βρετανία, τις ΗΠΑ και την Αυστραλία, (Leibfried, 1991, σ.140). Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό αυτής κατηγορίας είναι η καθυστέρηση ανάπτυξης συστημάτων κοινωνικής πολιτικής και η επικράτηση ενός μεικτού σχήματος υπολειμματικού τύπου με χαρακτηριστικά κορπορατιστικής λειτουργίας.

Την πρόσθεση ενός τετάρτου προτύπου συστήματος κοινωνικής πολιτικής στην ταξινόμηση του Esping-Andersen (που επίσης αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον εφόσον αφορά και την ελληνική περίπτωση) είναι αυτό που προτείνεται από τον Ferrera. Τα κεντρικά χαρακτηριστικά δεν διαφέρουν ιδιαίτερα από τα αντίστοιχα της τυπολογίας του Liebfried, η οποία κατά τον Ferrera είναι ατελής. Ωστόσο σε ένα αφαιρετικό επίπεδο διακρίνονται κοινές παρατηρήσεις, όπως η έντονη κορπορατιστική διαπραγμάτευση και η ακόλουθη διαμόρφωση

ευνοούμενων ομάδων και σχέσεων πελατειακού χαρακτήρα (Ferrera, 1996, σ.17). Οι πελατειακές σχέσεις και η ύπαρξη ομάδων (κοινωνικών ή επαγγελματικών) που εξασφαλίζουν προνομιακή πρόσβαση στο σύστημα του κοινωνικού κράτους είναι τα χαρακτηριστικά στα οποία επηρεάζουν και τον ευρύτερο κοινωνικό και πολιτικό ρόλο του κράτους στη δημόσια και την οικονομική σφαίρα, και τελικά τη συμμετοχή του στην κοινωνική ρύθμιση και αναπαραγωγή⁵⁴.

Επιπλέον, μια τυπολογία των συστημάτων κοινωνικής πολιτικής, που επίσης αφορά την ελληνική περίπτωση, είναι αυτή που προτείνεται από τον Bonoli, βασίζεται αρχικά στη διχοτόμηση των συστημάτων σε αυτά που βασίζονται είτε στο πρότυπο του Beveridge είτε στο Bismark, (Bonoli, 1997). Στη συνέχεια κάθε μία από τις δύο κατηγορίες τέμνεται σε δύο ομάδες με βάση το ποσοστό των δαπανών για το σύστημα κοινωνικής πολιτικής επί του Α.Ε.Π. Με αυτόν τον τρόπο έχουμε τέσσερα συστήματα, τέσσερις ομάδες κρατών, σε μία από τις οποίες εντάσσεται και το ελληνικό σύστημα. Πρώτα το βρετανικό σύστημα, που συνδυάζει χαμηλές ανταποδοτικές εισφορές των φορολογουμένων (Beveridge) με χαμηλό ποσοστό κοινωνικών δαπανών. Το σύστημα των σκανδιναβικών χωρών (Nordic), με χαμηλό ποσοστό ανταποδοτικότητας του συστήματος (όπως το βρετανικό) αλλά υψηλό ποσοστό κοινωνικών δαπανών

54 Katrougalos, G., *The South European Welfare Model: The Greece Welfare State*, in Search of Identity, Journal of European Social Policy, 1996

σε σχέση με το Α.Ε.Π. Το σύστημα της ηπειρωτικής Ευρώπης (Continental), που συνδέει τις παροχές των συστημάτων με τις εισφορές των χρηστών (Bismark), και συνοδεύεται από τις υψηλές κοινωνικές δαπάνες, ενώ τέλος υπάρχει και το σύστημα των χωρών της Νότιας Ευρώπης (το ελληνικό σύστημα συμπεριλαμβάνεται σε αυτά) με ανταποδοτικές εισφορές και χαμηλό ποσοστό κοινωνικών δαπανών.

Η ταξινόμηση των συστημάτων των κρατών πρόνοιας αποτελεί το κεντρικό εργαλείο των συγκριτικών προσεγγίσεων του φαινομένου αλλά ταυτόχρονα συνιστά την αφετηρία για τη διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο τα συστήματα αυτά βίωσαν την κρίση στο οικονομικό επίπεδο αρχικά, και στο πολιτικό στη συνέχεια. Επιπλέον οι ταξινομήσεις οριοθετούν τις βάσεις των συστημάτων, ορίζοντας σε κάποιο βαθμό και τη μελλοντική τους πορεία.

Το περιβάλλον της «Κεϋνσιανής Συναίνεσης», η συμφωνία μεταξύ των αντίρροπων συμφερόντων, ανταγωνιστικών κοινωνικών δυνάμεων, στο πλαίσιο του ίδιου κοινωνικού σχηματισμού έχασε την ισχύ της και απορρίφθηκε σε μεγάλο βαθμό ως πολιτική επιλογή. Η ορθολογικότητα της επιλογής της κρατικής παρέμβασης στην οικονομία αμφισβητήθηκε ως προς την αποτελεσματικότητά της (Habermas, 1973/1975) και το νεοφιλελεύθερο πρότυπο με τον περιορισμό της κρατικής παρέμβασης και την επιλογή των «αυτόματων» απαντήσεων που δίνει η αγορά έγινε κυρίαρχη πολιτική επιλογή (Βούλγαρης, 1994, σ.25). Το περιβάλλον εντός του οποίου αναπτύχθηκε το

κοινωνικό κράτος έπαψε να ισχύει και σημαντικό μέρος των δυνάμεων που το συντηρούσαν περιορίστηκε.

Τα συστήματα κοινωνικής πολιτικής ολοκλήρωσαν τη «χρυσή» εποχή τους στη δεκαετία του '70 και κυρίως με την οικονομική κρίση του 1973. Έκτοτε, και τουλάχιστον για μια εικοσαετία, προσπάθησαν να ανταποκριθούν στις αυξημένες απαιτήσεις με συνταγές που δεν θα οδηγούσαν σε νέα περίοδο ευημερίας της κοινωνικής πολιτικής. Έτσι τα συστήματα, τουλάχιστον στην Ευρώπη, ενώ σταδιακά περιορίζουν τις παροχές τους και ενσωματώνουν ολοένα περισσότερο τη λογική των περικοπών και της μείωσης του κόστους, δεν προχωρούν σε ριζικές, δομικές αλλαγές (Pierson, 1994 και 1996, σ.148). Την περασμένη δεκαετία, η κρίση, σε συνδυασμό με ένα νέο πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον που διαμορφώθηκε (χαρακτηριστικά του οποίου ήδη αναφέρθηκαν), ή και εξαιτίας αυτού, οδήγησε στην ανάγκη της διατύπωσης μιας νέας πρότασης για την κοινωνική πολιτική.

Αρχικά οι λύσεις που επελέγησαν για την έξοδο από την κρίση του '70 βασίστηκαν στα υπάρχοντα χαρακτηριστικά των συστημάτων και προσπάθησαν να διατηρήσουν προνόμια και στόχους σε μια εποχή όπου τα δεδομένα θα μεταβάλλονταν δραματικά. Οι βασικοί άξονες στους οποίους επιχειρήθηκαν οι προσαρμογές ήταν τα υπάρχοντα κυρίαρχα πρότυπα κοινωνικού κράτους στον ευρωπαϊκό χώρο (Esping, Andersen, 1994). Την ίδια στιγμή τα συστήματα κοινωνικής πολιτικής θα έπρεπε να αντιμετωπίσουν τις αυξανόμενες ανάγκες που προέκυπταν από μια σειρά

αντικειμενικών δυσκολιών επιπλέον της οικονομικής κρίσης⁵⁵. Αυτές σχετίζονταν κυρίως με τις πιέσεις που δέχονταν τα συστήματα εξαιτίας της διαφοροποίησης της δημογραφικής πυραμίδας, της γήρανσης του πληθυσμού στην Ευρώπη και της συνεπαγόμενης αύξησης του κόστους τόσο του συστήματος των συντάξεων όσο και της νοσοκομειακής περίθαλψης. (Ε.Ε.,1993,Σ.24- Ο.Ο.Σ.Α., 1988). Ταυτόχρονα η περίοδος οικονομικής κάμψης, σε συνδυασμό με τη διεύρυνση της εφαρμογής των τεχνολογικών επιτευγμάτων στην παραγωγή, πίεζαν το χώρο της εργασίας και αύξαναν τα ποσοστά της ανεργίας και κατά συνέπεια ελάττωναν τις εισροές των συστημάτων. Επιπλέον η μαζική είσοδος του γυναικείου πληθυσμού στην αγορά εργασίας περιόριζε τη ζήτηση εργατικού δυναμικού, ενώ την ίδια στιγμή δημιουργούσε πίεση για νέες υπηρεσίες και νέες μορφές προστασίας. Ακόμα η διαφοροποίηση της μορφής της οικογένειας (π.χ. μονογονεϊκές) ενέτεινε τις πιέσεις για πληρέστερη κάλυψη των αναγκών που προέκυψαν και μάλιστα από τα προϋπάρχοντα συστήματα.

Το Σκανδιναβικό πρότυπο χρησιμοποίησε την επιλογή της ανάπτυξης του δημοσίου τομέα (λύση που εφαρμόστηκε με διαφορετικούς στόχους εκτεταμένα και στη χώρα μας) με στόχο την άνοδο της απασχόλησης. Τα κράτη της Κεντρικής Ευρώπης επέλεξαν τη μείωση του εργατικού κόστους, ούτως ώστε να ενισχύουν την επιχειρηματικότητα, τις επενδύσεις και τελικά την

55 Α. Λυμπεράκη και Α. Μουρίκης, *Η αθόρυβη επανάσταση: Νέες μορφές οργάνωσης της παραγωγής και της εργασίας*, Gutenberg, 1996

απασχόληση, βασίστηκαν δηλαδή στην ενίσχυση από τον ιδιωτικό χώρο. Τέλος η νέο-φιλελεύθερη επιλογή, με κεντρικές χώρες τις Η.Π.Α. και τη Βρετανία, επέβαλε την απορρύθμιση της αγοράς εργασίας, τον περαιτέρω περιορισμό του κράτους στο πεδίο της ρύθμισης των αγορών, οι οποίες θα έβρισκαν αυτόματα τη «φυσική» τους ισορροπία⁵⁶.

Οι επιλογές που ακολούθησαν οι σκανδιναβικές χώρες διατήρησαν στον πυρήνα τους τις αρχές του κοινωνικού κράτους της ισότητας των πολιτών, που επιτυγχάνεται με αναδιανομή του συνολικού εισοδήματος. Αιχμή της πολιτικής αυτής υπήρξε η προσπάθεια συνδυασμού της ανάπτυξης με πλήρη απασχόληση. Στόχος του κοινωνικού κράτους είναι η ελαχιστοποίηση του εξαρτώμενου πληθυσμού από την ανάγκη, σε ένα κοινωνικό πλαίσιο με τις ελάχιστες ανισότητες. Ωστόσο, η αδυναμία του ιδιωτικού κεφαλαίου να απορροφήσει τη συνολική ζήτηση εργασίας οδήγησε στην επιλογή επέκτασης του δημοσίου τομέα ως μέσου επίτευξης της πλήρους απασχόλησης. Παρόμοια συστήματα εξασφαλίζουν την αναπαραγωγή τους όταν συνδυάζονται με υψηλή παραγωγικότητα. Όταν όμως αυτή κάμπτεται, το σύστημα οδηγείται σε κρίση. Το κόστος του κοινωνικού κράτους αυξάνει και η κρίση αναπαράγεται και πολλαπλασιάζεται. Η πρώτη επιλογή είναι η ελαχιστοποίηση του κόστους του κοινωνικού κράτους και η ελαστικοποίηση της αγοράς εργασίας, χωρίς και

56 ΟΟΣΑ, *Employment /Unemployment Study, Interim Report by the Secretary General*, Παρίσι 1993

αυτό να συνιστά την απόλυτη λύση (Atkinson, Mogensen, 1993). Η εξέλιξη των προσπαθειών των χωρών του σκανδιναβικού προτύπου ώστε το σύστημα να εξασφαλίσει τη βιωσιμότητά του περιέλαβε περικοπή παροχών, στενότερη σύνδεση των εισφορών κατά την περίοδο της εργασίας, αύξηση των συνταξιοδοτικών ορίων κ.ά. Το σύστημα απομακρύνθηκε από τις αρχές της ισότητας, έγινε λιγότερο αναδιανεμητικό (Costa, Esping, Andersen, ό.π.) και έχασε μέρος του θεσμικού του χαρακτήρα προς ένα περισσότερο υπολειμματικό πρότυπο.

Τα κράτη της Κεντρικής Ευρώπης, με την εξίσου μακρά παράδοση στην κοινωνική προστασία, είχαν να αντιμετωπίσουν την απειλή της ανεργίας, τις αυξημένες ανάγκες που αυτή συνεπαγόταν, και ταυτόχρονα τη μείωση των εισροών στο σύστημα. Η κεντρική επιλογή ήταν η αναδιάταξη της σύνθεσης της εργατικής δύναμης, και κατ' επέκταση της αγοράς εργασίας. Κεντρικοί στόχοι ήταν η αύξηση της παραγωγικότητας και η βελτίωση της ανταγωνιστικότητας με άμεση επίπτωση στη βελτίωση της επιχειρηματικότητας και των νέων επενδύσεων. Η απορρύθμιση της αγοράς εργασίας με εφαρμογή περισσοτέρων ευέλικτων μορφών και ο στόχος της μείωσης του κόστους εργασίας επιλέγηκαν ώστε να αυξηθεί η απασχόληση, και ταυτόχρονα να μειωθεί το κόστος συντήρησης του κοινωνικού κράτους.⁵⁷ Το μεγαλύτερο μέρος του κόστους αναμόρφωσης το καλύπτει η εργατική δύναμη,

57 Lister Margorie, *European Union- Development Policy*, PALGRAVE, 1998

τουλάχιστον στο βαθμό που χάνει σημαντικό τμήμα της διαπραγματευτικής ισχύος της και εγκαταλείπεται το πρότυπο της κορπορατιστικής διαμεσολάβησης (Ψημίτης, 1999).

Η κεντρική επιλογή για την αναμόρφωση των συστημάτων των νεοφιλελεύθερων κρατών υπήρξε η «εκλογίκευση» των συστημάτων με όρους αγοράς, η αποδοχή της ανισότητας ως συστατικού μέρους του καπιταλιστικού οικοδομήματος. Η απόρριψη της συνολικής κάλυψης του πληθυσμού και η στόχευση του συστήματος προς όσους δεν έχουν αντικειμενικά τη δυνατότητα να ανταποκριθούν στις ανάγκες τους, με ταυτόχρονη αποδυνάμωση των βασικών δικαιωμάτων θεωρήθηκε η βέλτιστη λύση (Costa, Esping, Andersen,ό.π.). Τα κράτη που ακολούθησαν την επιλογή υιοθέτησης της κοινωνικής προστασίας υπολειμματικού τύπου παραχώρησαν ταυτόχρονα στον ιδιωτικό τομέα σημαντικό μέρος των κοινωνικών υπηρεσιών.

Οι επιλογές για έξοδο από την κρίση εντοπίζονται στην ανατροπή του «μείγματος» των εισροών στα συστήματα κοινωνικής πολιτικής. Πρώτα η επιλογή της ελάττωσης των επιπέδων προστασίας και τη μετάθεση της ευθύνης σε μεγάλο βαθμό στα ίδια τα άτομα και στους όρους συμμετοχής τους στην αγορά εργασίας. Ο ρόλος της ατομικής ευθύνης είναι κεντρικός και μάλιστα βρίσκεται στον πυρήνα της προσέγγισης. Αυτό ωστόσο που δεν εξηγείται επαρκώς είναι το εύρος των δυνατοτήτων της ατομικής ενέργειας σε ένα περιβάλλον που ο συσχετισμός δυνάμεων είναι σαφώς

εις βάρος της ατομικής δράσης. Το σχέδιο αυτό συνοδεύτηκε από την επένδυση στο ανθρώπινο δυναμικό της οικονομίας με ενίσχυση των γνώσεων και των δεξιοτήτων του. Στο επίκεντρο αυτής της επιλογής βρίσκεται μια λογική «οικονομικής πολιτικής» που στοχεύει στη μείωση της κρατικής συμμετοχής στα συστήματα κοινωνικής πολιτικής και στην απόρριψη του ρόλου του κράτους ως παράγοντα προώθησης της κοινωνικής ισότητας⁵⁸ (Simpson and Walker, 1993, «Επιτροπή Κοινωνικής Δικαιοσύνης», 1994).

Επιπλέον τονίστηκε ο ρόλος της οικογένειας ως χώρος κάλυψης κοινωνικών αναγκών που καλύπτονταν από τις κρατικές παροχές. Η επιλογή αφορά στην ενίσχυση της αλληλεγγύης μεταξύ των γενεών. Ωστόσο στον πυρήνα της εντοπίζεται μια εξαιρετικά αισιόδοξη προσέγγιση των δυνατοτήτων των σύγχρονων μορφών οικογένειας και ευρύτερα των οικογενειακών σχέσεων.

Για τον «εμπλουτισμό» του «μείγματος» των συστημάτων της κοινωνικής πολιτικής προτάθηκαν αρκετά σχήματα, στον πυρήνα των οποίων εντοπίζεται μια νεοφιλελεύθερη χροιά, εφόσον αυτά συνοδεύονται από την ουσιαστική αλλοίωση του ρόλου των παραδοσιακών συστημάτων κοινωνικής πολιτικής. Εντοπίζουμε και εδώ την προώθηση της ατομικής ευθύνης για την κάλυψη των αναγκών που το κράτος συνήθιζε να αντιμετωπίζει με ταυτόχρονη προώθηση του ρόλου της οικογένειας. Το ίδιο το άτομο οφείλει να φροντίζει για την κάλυψη των μελλοντικών του

58 Joseph A., *The Theory of Economic Development*, Oxford University Press, N. York 1990

αναγκών (π.χ. ιδιωτική ασφάλιση). Επιπλέον η αναβάθμιση του ρόλου του εθελοντικού τομέα ανήκει στις προτάσεις του εν λόγω κλίματος όπως και ενεργός ανάμειξη των οργανώσεων και επιχειρήσεων στο σύστημα κοινωνικής πολιτικής. Επιπλέον διατυπώθηκε η πρόταση (εφαρμόστηκε κυρίως στη Βρετανία) η οργάνωση των μηχανισμών παροχών ως «οιονεί-αγορά» (quasi-market) σε μια προσπάθεια ενίσχυσης της αποτελεσματικότητας σε συνδυασμό με τη μείωση του κόστους.

Πολιτικές πρακτικές (όπως το «ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα») αφορούν την ανάληψη από την πλευρά του κράτους της ευθύνης της συνοχής, έστω και σε ελάχιστο επίπεδο. (Little, 1996- Paris, 1995) Βέβαια μοναχά η παροχή αυτή δεν αρκεί να χαρακτηρίσει ένα σύστημα κοινωνικής παροχής και να προσδιορίσει το ρόλο του κράτους⁵⁹. Τα στοιχεία προκύπτουν από λεπτομερέστερη ανάλυση των μηχανισμών παροχής του και το ευρύτερο κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται.

Καταληκτικά, τα ζητήματα γύρω από τη μορφή και τον κοινωνικό ρόλο, τους στόχους και τα μέσα που επιστρατεύονται από τα συστήματα κοινωνικής πολιτικής δεν εξαντλούνται σε όσα αναφέρθηκαν παραπάνω. Οι εσωτερικές διαφοροποιήσεις των προσεγγίσεων διαμορφώνουν ένα περιβάλλον αρκετά ασαφές με θέσεις που δεν είναι απαραίτητο να ταξινομούνται αμετάκλητα στη μια ή την άλλη θεώρηση.

59 Τζεκίνης Χρ., Κουτρούκη Θ., *Απασχόληση και εργασιακές σχέσεις στη δίνη του 21ου αιώνα*, Επιθεώρηση εργασιακών σχέσεων, 1998

Ακόμα περισσότερο υπάρχουν ζητήματα που μοιραία διατρέχουν όλες τις προσεγγίσεις, επιτείνοντας την αοριστία των ορίων. Ζητήματα όπως η οικολογία και η αειφόρος ανάπτυξη συνδέονται με τα συστήματα κοινωνικής πολιτικής και απαιτούν απαντήσεις. Επίσης ζητήματα σχετικά με το ποιοι είναι οι εν δυνάμει δικαιούχοι, που παραπέμπουν άμεσα στους όρους συμμετοχής των ατόμων στην κοινωνία των πολιτών και τα δικαιώματα που συνεπάγεται αυτή η συμμετοχή. Η συζήτηση που αφορά τα πολιτικά δικαιώματα (όπως περιφραστικά μπορούμε να δώσουμε το νόημα της έννοιας citizenship) βρίσκεται στο επίκεντρο του προβληματισμού σχετικά με το κοινωνικό κράτος, ιδιαίτερα όταν κεντρικό στοιχείο του διαλόγου είναι η ακούσια συμμετοχή του ατόμου στο σύνολο και η ατομική ευθύνη απέναντι στο σύνολο.

Η επιλογή της διερεύνησης της κρατικής συμμετοχής (όπως εκφράστηκε από τις επιλογές του Σκανδιναβικού προτύπου) δεν ανταποκρίθηκε τόσο στις αντικειμενικές συνθήκες (δημογραφικό, απαιτήσεις) όσο και στη διεθνή οικονομική αλλά και πολιτική συγκυρία (OECD, 1994α, σ. 52). Ουσιαστικά δεν πρόκειται για προσαρμογή, αλλά για επέκταση του ήδη υπάρχοντος προτύπου, όπως είδαμε παραπάνω.

Είναι φανερό ότι οι λύσεις που επελέγησαν ως έξοδοι από την κρίση συνδέονται με τις πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές παραδόσεις των ήδη υπάρχοντων συστημάτων. Η κορύφωση της κρίσης του κοινωνικού κράτους τη δεκαετία του '90 οδήγησε σε συνολική απορρύθμιση των συστημάτων και σε

επανατοποθέτηση `στα ζητήματα κοινωνικής πολιτικής. Η διατήρηση, από την άλλη πλευρά, του κοινωνικού κράτους και η επιβάρυνση από το ολοένα διευρυνόμενο κόστος του συνδέθηκε με την απώλεια πολλών θέσεων εργασίας και την άνοδο της ανεργίας στο χώρο της Ευρώπης. Το πολιτικό ζήτημα της διατήρησης των κοινωνικών παροχών και της λειτουργίας των συστημάτων κοινωνικής πολιτικής στον ευρωπαϊκό χώρο παραμένει κυρίαρχο και οι προτάσεις και λύσεις ανήκουν στην αρένα της πολιτικής αντιπαράθεσης (Rhodes-Ferrera, 2000) και ως τέτοιες κρίνονται.

Οι συνεχείς μετασχηματισμοί στο ευρύτερο περιβάλλον (και κυρίως η ενδυνάμωση υπερεθνικών θεσμών) έχει τροφοδοτήσει μια έντονη συζήτηση για το ρόλο των τοπικών εξουσιών και την εμβέλεια της δράσης τους.

Ο ρόλος του κράτους στο πεδίο της κοινωνικής οργάνωσης, η συμμετοχή του στη σφαίρα της οικονομίας και της κοινωνικής ρύθμισης είναι αντικείμενο πολλών θεωρητικών προσεγγίσεων. Η κοινωνική πολιτική υπήρξε πολλές φορές αντικείμενο αυτής της θεωρητικής συζήτησης είτε ως επίκεντρο των εκατέρωθεν επιχειρημάτων είτε ως στοιχείο του βαθμού συμμετοχής του κράτους στην παραγωγική διαδικασία ή στους μηχανισμούς κοινωνικής αναπαραγωγής. Τα διαφορετικά συστήματα κοινωνικής πολιτικής, κάτω από τις ιδιαίτερες κοινωνικές πολιτικές και οικονομικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν, χαρακτηρίστηκαν και χαρακτηρίζονται από διαφορετικές ερμηνείες της κοινωνικής πραγματικότητας. Οι φιλελεύθερες ιδέες, ο

μαρξισμός και η σοσιαλδημοκρατία κατά κύριο λόγο προσδιόρισαν το πλαίσιο των στόχων που όρισε το κράτος πρόνοιας⁶⁰.

Οι ιδέες του φιλελεύθερου χώρου αποτέλεσαν συχνά το θεμελιώδες ιδεολογικό υπόβαθρο της πολεμικής του κράτους πρόνοιας στο πλαίσιο της κεντρικής ιδέας περιορισμού της ανάμειξης του κράτους στη δημόσια σφαίρα και την οικονομία αλλά και σε ειδικότερα ζητήματα σχετικά με τις επιπτώσεις που έχουν οι κοινωνικές πολιτικές στην ελευθερία του ατόμου, την παραγωγικότητα κλπ. Η κεντρική παρατήρηση που κάνουν οι στοχαστές του φιλελεύθερου χώρου είναι ότι το κράτος οφείλει να παρέχει, μέσω του νόμου και της κυβέρνησης, το πλαίσιο εντός του οποίου τα άτομα επιδιώκουν τους στόχους τους.

Η αμφισβήτηση της ισχύος του κράτους πηγάζει από το κυρίαρχο πρότυπο οργάνωσης των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων, όπως αυτές υπαγορεύονται από το φιλελεύθερο μοντέλο ανάπτυξης. Η παρέμβαση στην εσωτερική πολιτική των κρατών από υπέρ-εθνικά μορφώματα εξουσίας απειλεί την αυτονομία και την κυριαρχία του, την ίδια στιγμή που εμφανίζονται διευρυμένης μορφής δράσεις, που υπερβαίνουν τα εθνικά σύνορα. Παρά ταύτα το κράτος παραμένει σημαντικός πόλος εξουσίας και, παρότι η μορφή και οι λειτουργίες του προσαρμόζονται στα σύγχρονα

60 Freeman C., Soete L., *Work for all or Mars Unemployment Computerised Technical change into the 21st Century*, Pinter Pub. 1994

δεδομένα, ο πυρήνας της ύπαρξής του παραμένει σημαντικά αναλλοίωτος.

Η αυτοδιοίκηση αποκτά ολοένα και περισσότερα ερείσματα στη δομή της εξουσίας και διευρύνει το πεδίο της δραστηριότητάς της. Η τοπική κοινωνία δεν λειτουργεί αποκομμένη από το συνεχώς αυξανόμενο σε όγκο. Αντίθετα, λειτουργεί ως δίαυλος επικοινωνίας του «τοπικού» με τον ευρύτερο χώρο. Η ενίσχυση του λόγου της αυτοδιοίκησης δεν λειτουργεί στην κατεύθυνση του «θρυμματισμού» της κοινωνίας παρά στην ευκρινέστερη διατύπωση της βούλησης των τοπικών κοινοτήτων.

Ωστόσο, η σύγχρονη διαδικασία συσσώρευσης συνδέεται με τη σχετική διαφοροποίηση του ρόλου του παράγοντα «εργασία», δηλαδή τη μείωση της σημασίας της και απώλεια της ισχύος της. Η ιδεολογική βάση του κοινωνικού κράτους «κεϋνσιανού τύπου», που βασίστηκε σε μια ευρεία συναίνεση των παραγωγικών δυνάμεων, έχει σταδιακά απολέσει τα ερείσματά της και έχει σε αυτό συντελέσει η διαφορετική οργάνωση της εργασίας στη σύγχρονη παραγωγική διαδικασία (Bonafeld-Holloway, 1991, σ.14). Το σύγχρονο πρότυπο συσσώρευσης και οι αντικειμενικές συνθήκες που αυτό συνεπάγεται έχουν οδηγήσει σε ήττα (ή τουλάχιστον σε αδυναμία) τον παράγοντα εργασία και σε απώλεια της διαπραγματευτικής τους ισχύος. Συνέπεια αυτής της πραγματικότητας είναι ο περιορισμός των δαπανών για τα συστήματα κοινωνικής πολιτικής (Ρομπόλης-Χλέτσος, 1995, σ.147).

Η αδυναμία της αγοράς να ρυθμίσει αποτελεσματικά τις κοινωνικές σχέσεις, με τρόπο ώστε να μην απειλείται η κοινωνική συνοχή, υποχρεώνει στην αναζήτηση τρόπων και μέσων που στοχεύουν στην εξομάλυνση των εντάσεων που η ίδια γεννά. Χωρίς να αποκτά απαραίτητα εργαλειακό χαρακτήρα, η κοινωνική πολιτική μπορεί να λειτουργεί στο πλαίσιο της οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων με χαρακτήρα αναδιανεμητικό. Στόχος των συστημάτων κοινωνικής πολιτικής δεν είναι βέβαια η επίτευξη της πλήρους ισότητας, αφού η ύπαρξη της ανισότητας είναι δεδομένο χαρακτηριστικό των κοινωνικών σχηματισμών, τουλάχιστον στο πλαίσιο της φιλελεύθερης οικονομίας. Η διαδικασία της αναδιανομής δεν έχει αντικειμενικό στόχο την κάλυψη όλων των παραγόντων που καθιστούν τους ανθρώπους άνισους μεταξύ τους. Η αδυναμία της αγοράς για ολοκληρωτική απορρύθμιση οδηγεί στην υιοθέτηση των συστημάτων κοινωνικής πολιτικής με τελικό στόχο την ισχυροποίηση της λογικής της αγοράς (Τσουκαλάς, 1998, σ.314, 320).

Επιδίωξη των συστημάτων κοινωνικής πολιτικής είναι να βελτιώσουν τους όρους συμμετοχής των ατόμων στο κοινωνικό γίγνεσθαι και να εξασφαλίσουν τη δυνατότητα συμμετοχής σε αυτό όσων, εξαιτίας αντικειμενικών δυσχερειών, αδυνατούν να διεκδικήσουν με ίσους όρους τη συμμετοχή τους. Σε αυτό το πλαίσιο, η αναδιανεμητική διαδικασία δεν περιορίζεται απαραίτητα στην αναδιανομή εισοδήματος. Αξίζει ωστόσο να επισημανθεί ότι ο χαρακτήρας και η ένταση

των σχετικών μηχανισμών, και ο βαθμός «εσωτερίκευσης»-αποδοχής του χαρακτηριστικού της ανισότητας στα συστήματα είναι τα στοιχεία που καθορίζουν τον τρόπο λειτουργίας των συστημάτων αλλά και τους τελικούς στόχους. Το κράτος οφείλει να στέκεται αρωγός, εκπληρώνοντας σειρά δικαιωμάτων των πολιτών που συνδέονται με μια σύγχρονη αντίληψη για δυναμική κοινωνική πολιτική. Η αντίληψη αυτή βρίσκεται στον πυρήνα της σκέψης ενός ισχυρού ρεύματος εντός της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας, που συνδέει την παροχή με την ενεργό συμμετοχή⁶¹. Τα δικαιώματα των πολιτών, μέρος των οποίων είναι και το κοινωνικό κράτος, συνδέεται άρρηκτα με την αποδοχή, από την πλευρά του πολίτη, ενός πλέγματος υποχρεώσεων και ενός πλαισίου συμπεριφοράς (Domd-Mikosz,1998). Η ενεργός συμμετοχή στην κοινωνία βασίζεται στην επιλογή του ατόμου για συνδρομή στο σύνολο, για ενεργό συμμετοχή όσων επιθυμούν να απολαμβάνουν ταυτόχρονα τις παροχές του κοινωνικού κράτους (Blair,1996 / Giddens,1994).

Ωστόσο, η μεταφορά του προσανατολισμού των συστημάτων από την, ανεξαρτήτως βαθμού, αναδιανεμητική τους λειτουργία προς την προώθηση των μέσων για την οργάνωση της ατομικής στρατηγικής ζωής είναι δυνατό να προκαλέσει ένα κενό στη λειτουργία των συστημάτων απειλώντας με αποκλεισμό ένα μέρος των χρηστών του.

61 Πετρινωτή Ξ, Κουκουλές Γ., *Προς μία νέα αντίληψη του χρόνου εργασίας*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1998

Η αυστηρότητα της σύνδεσης της ενέργειας με την πρόσβαση στις παροχές του κοινωνικού κράτους βρίσκεται ωστόσο κοντά στην νεοφιλελεύθερη αντίληψη για το κοινωνικό κράτος. Η καταδίκη της παθητικότητας σε κατάσταση ανάγκης είναι σήμερα αποδεκτή από τους περισσότερους θεωρητικούς, ξεκινά όμως από τη συντηρητική αντίληψη της ευθύνης του ίδιου του ατόμου για την κατάσταση ανάγκης που βρίσκεται, στην οποία ωστόσο, μπορεί να οδηγείται από πληθώρα παραγόντων, χωρίς βέβαια να παραβλέπεται η προθυμία του να αναλάβει πρωτοβουλίες εξόδου (πολύ περισσότερο όταν το κράτος πρόνοιας του παρέχει αυτή τη δυνατότητα) (Mead 1986-Thatcher,1987).

Τόσο ο κυρίαρχος λόγος της σοσιαλδημοκρατίας όπως πολύ περισσότερο αυτός των νεοφιλελεύθερων θέσεων δεν κατορθώνουν να δώσουν πειστικές απαντήσεις σχετικά με το περιεχόμενο ενός σύγχρονου και δυναμικού προτύπου κοινωνικής πολιτικής.

1.4 Επιπτώσεις των νέων δεδομένων στην απασχόληση στην Ελλάδα

Στατιστικά στοιχεία, απόδειξη και τεκμηρίωση της θεωρητικής ανάλυσης στον αστικό τομέα σε επίπεδο αυτοαπασχόλησης για μια δεκαετία

Το ύψος της απασχόλησης διαμορφώνεται από τον αριθμό των ανέργων που βρίσκουν εργασία, από τον αριθμό των αέργων που επίσης βρίσκουν εργασία, και από τον αριθμό των ήδη απασχολουμένων, κατά το προηγούμενο έτος, που διατήρησαν την απασχόλησή τους (στην ίδια ή σε άλλη θέση εργασίας). Να σημειωθεί πως περισσότεροι από το 95% των απασχολουμένων, κατά την περίοδο 1993-2000, συνέχισαν να εργάζονται, ενώ οι υπόλοιποι μετακινούνταν και διαμόρφωναν ροές από και προς την κατάσταση της απασχόλησης, οι οποίες προέρχονται ή κατευθύνονται προς την κατάσταση της ανεργίας (μη ενεργός πληθυσμός).

Το πλέγμα των ροών του πληθυσμού εργάσιμης ηλικίας προς την αγορά εργασίας είναι εξαιρετικά σύνθετο. Πρώτον, γιατί οι ροές αυτές δεν είναι ελεύθερες. Οι εσωτερικές αγορές εργασίας αποτελούν «αδιάβροχα» στεγανά (έκφραση του Κ. Τσουκαλά, 1986) που δεν επιτρέπουν είσοδο νέων εργαζομένων παρά μόνο στις χαμηλές βαθμίδες της κλίμακας ιεραρχίας κατασκευάζοντας την κατά ηλικιακή διάκριση, χωρίς αυτό να αιτιολογείται επαρκώς από το τεχνικό-λειτουργικό περιεχόμενο των εργασιών. Επιπλέον,

ιστορικά διαμορφωμένες ιδεολογίες διαχωρίζουν τους ρόλους των δύο φύλων και σε χώρες ή περιοχές όπου οι λειτουργίες του κράτους της ευημερίας δεν είναι αναπτυγμένες και οι γυναίκες φέρουν ένα υπερβάλλον βάρος της ανεργίας και της αεργίας, καθώς κατά παράδοση εργάζονται στο χώρο της συντήρησης και της αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης (Σακέλλης Γιάννης, 1993).

Βέβαια, υπάρχουν σημαντικές αποκλίσεις μεταξύ του αριθμού όσων εργάζονταν τον προηγούμενο χρόνο (όπως αυτός προκύπτει από τις ροές) και του αριθμού των απασχολουμένων (όπως αυτός προκύπτει από την Έρευνα Εργατικού Δυναμικού). Σε ότι αφορά τις ροές από την απασχόληση (εκροές), στη διάρκεια των ετών 1993-2002, ένα αυξανόμενο ποσοστό όσων έχασαν την θέση εργασίας που κατείχαν κατευθύνονταν προς την κατάσταση της αεργίας.

Μια κίνηση αντιστροφής της ανοδικής τάσης εξόδου από την απασχόληση προς τον μη ενεργό πληθυσμό παρατηρήθηκε μόνο κατά το 2002. Βέβαια, ένα τμήμα των εργαζομένων που περνούν από την απασχόληση στην αεργία είναι τα άτομα που συνταξιοδοτούνται. Παρόλα αυτά, ακόμη και μετά την αφαίρεση των συνταξιούχων, ο αριθμός των απασχολουμένων που περνά στον μη ενεργό πληθυσμό παραμένει σημαντικός.

Όσον αφορά τη «δεξαμενή» των ανέργων, έντονη εισροή διαπιστώνουμε μέχρι το 1997 και το 1999, ενώ από το 2000 και μετά υπάρχει μία εξισορρόπηση των εισροών-εκροών. Την περίοδο 1993-2002, κατά μέσο

όρο, δύο στους τρεις ανέργους παρέμεναν, στη διάρκεια μιας χρονιάς, στην ίδια κατάσταση με την προηγούμενη χρονιά. Η αναλογία αυτή μειώθηκε, στο τέλος της περιόδου, σε έξη στους δέκα ανέργους που παρέμειναν στην ίδια κατάσταση, ως μέσο ποσοστό του τελικού αριθμού των ανέργων.

Σημαντικό χαρακτηριστικό των εκροών από την ανεργία είναι ότι 3 στα 10 άτομα περνούν στον μη ενεργό πληθυσμό, δηλαδή σταματούν να αναζητούν εργασία έχοντας αποθαρρυνθεί. Η «αναζήτηση εργασίας» είναι μια έννοια με αμφιλεγόμενο περιεχόμενο, με αποτέλεσμα η διάκριση μεταξύ της κατάστασης της ανεργίας και της αεργίας να μην είναι αυστηρή για έναν σημαντικό αριθμό ατόμων χωρίς απασχόληση (L.H. Summers and Kim B. Clark 1979).

Όσον αφορά τις εισροές προς την κατάσταση της ανεργίας, η αναλογία μεταξύ αυτών που προέρχονται από την απασχόληση έναντι όσων προέρχονται από τον μη ενεργό δεν ακολουθεί μια σταθερή αναλογία, με εξαίρεση τα έτη 1999-2001.

Το αποτέλεσμα της μεταβολής των ροών από και προς την ανεργία διαμορφώνεται κυρίως από την κατάσταση των αέργων (μη ενεργών), καθώς ο αριθμός των ατόμων που προέρχεται από την κατάσταση της αεργίας και εισέρχεται στην κατάσταση της ανεργίας είναι μεγαλύτερος από τον αντίστοιχο των ανέργων που εξέρχεται από την κατάσταση της ανεργίας.

Όσον αφορά τις ροές του μη ενεργού πληθυσμού, στην περίοδο 1993-2000, κατά μέσο όρο, ένα στα δύο άτομα που εντάσσεται στο εργατικό δυναμικό,

εισέρχεται ως απασχολούμενος, ενώ τρία στα τέσσερα άτομα που εισέρχονται στον μη ενεργό πληθυσμό, προέρχονται από τους απασχολούμενους⁶².

Τέλος, όσον αφορά το καθαρό αποτέλεσμα των ροών από και προς τον μη ενεργό πληθυσμό, διαμορφώνεται κυρίως προς την κατάσταση των ανέργων, καθώς (αποτελέσματα εισροών - εκροών στην απασχόληση και στην ανεργία) οι εκροές του μη ενεργού πληθυσμού από την κατάσταση της απασχόλησης προς την κατάσταση της αεργίας είναι μεγαλύτερες από τις αντίστοιχες εισροές και εκροές προς την κατάσταση ανεργίας ή απασχόλησης του μη ενεργού πληθυσμού.

Από τις ροές μεταξύ απασχόλησης, ανεργίας και αεργίας⁶³, στην κατά φύλλο εξέταση διαπιστώνουμε τα παρακάτω:

Το ποσοστό των απασχολούμενων που παραμένει στην ίδια κατάσταση είναι μεγαλύτερο στους άνδρες από ό,τι στις γυναίκες (96,1% έναντι 93,7%), ενώ οι γυναίκες που συνεχίζουν να εργάζονται αντιστοιχούν στο 37,5% του συνόλου των απασχολούμενων.

Το 1,7% των ανδρών που εργάζονται τον προηγούμενο χρόνο εισέρχεται στην κατάσταση της ανεργίας και το 2,2% στην κατάσταση της αεργίας, ενώ στις γυναίκες τα αντίστοιχα ποσοστά είναι 3,2% και 3,1%, το 53% των απασχολούμενων που εισήλθαν στην κατάσταση της ανεργίας ήταν γυναίκες, ενώ

62 Ετήσια Έκθεση ΙΝΕ, *Η ελληνική οικονομία και απασχόληση*, Αθήνα 2003

63 ΕΣΥΕ: Έρευνα εργατικού δυναμικού, Β' τρίμηνο 2001, 2002

αντίθετα το 53,5% των απασχολουμένων που εισήλθαν στην κατάσταση του άεργου είναι άνδρες.

Το 63% περίπου των ανέργων που παραμένει στην ίδια κατάσταση είναι γυναίκες, ενώ στην κατά φύλλο εξέταση τα ποσοστά είναι 65,3% για τις γυναίκες και 55,6% για τους άνδρες.

Στους άνδρες πάνω από το 1/3 όσων ήταν άνεργοι τον προηγούμενο χρόνο και το 1/4 αντίστοιχα των γυναικών εισέρχονται στην απασχόληση, ενώ και για τα δύο φύλα πάνω από 10% εισέρχεται στην κατάσταση του άεργου.

Παρόλη την διαφορά του ποσοστού μεταξύ ανδρών-γυναικών που εισήλθαν από την κατάσταση της ανεργίας στην απασχόληση, η αναλογία μεταξύ των φύλων είναι σχεδόν ισόποση, 50,4% γυναίκες έναντι 49,6% άνδρες.

Το 63,6% των άεργων που παραμένει στην ίδια κατάσταση είναι γυναίκες, ενώ στην κατά φύλο εξέταση τα εν λόγω ποσοστά είναι 96,9% για τις γυναίκες και 96,1% για τους άνδρες.

Το 2,5% των ανδρών που ήταν άεργοι τον προηγούμενο χρόνο εισέρχεται στην κατάσταση της απασχόλησης και το 1,4% στην κατάσταση της ανεργίας, ενώ στις γυναίκες τα αντίστοιχα ποσοστά είναι 1,4% και 1,7%.

Όπως και στις εκροές των ανέργων, ομοίως και στις εκροές των άεργων (μη ενεργού πληθυσμού), παρόλη την διαφορά του ποσοστού μεταξύ ανδρών-γυναικών που εισήλθαν από την κατάσταση του άεργου στην απασχόληση, η αναλογία μεταξύ των φύλων είναι

σχεδόν ισόποση 50,2% γυναίκες έναντι 49,8% άνδρες, ενώ πάνω από τα 2/3 όσων εισήλθαν στην κατάσταση της ανεργίας είναι γυναίκες.

Τόσο στους άνδρες όσο και στις γυναίκες, η μεταβολή στο μέγεθος της απασχόλησης οφείλεται κατά 58% στην είσοδο όσων βρίσκονται τον προηγούμενο χρόνο στην κατάσταση του ανέργου.

Οι ευρωπαϊκές αγορές εργασίας αλλάζουν με ταχείς ρυθμούς από την αρχή της δεκαετίας του '90, γίνονται περισσότερο ευέλικτες, αποψιλώνεται το ρυθμιστικό τους πλαίσιο και υπόκεινται σε αυξανόμενη κατάτμηση.⁶⁴ Η επιτυχία της αμερικανικής οικονομίας, που κατόρθωσε τη δεκαετία του '90 να μειώσει το ποσοστό ανεργίας μέχρι το επίπεδο της πλήρους απασχόλησης, χωρίς να αναζωπυρώσει τον πληθωρισμό, ενίσχυσε την άποψη ότι ο κυριότερος λόγος για τις μέτριες επιδόσεις της Ευρώπης σε ό,τι αφορά την απασχόληση είναι οι ανεπαρκώς ευέλικτες αγορές εργασίας. Εν τω μεταξύ, οι νέες τεχνολογίες έχουν επιταχύνει την εισαγωγή νέων μορφών οργάνωσης της εργασίας και έχουν οδηγήσει σε νέες μορφές εργασίας. Απόηχος αυτών των εξελίξεων είναι οι νέοι στρατηγικοί στόχοι που τέθηκαν από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Λισσαβόνας για την Ευρωπαϊκή Ένωση: στη διάρκεια της επόμενης δεκαετίας, η Ευρώπη πρέπει να γίνει μια «κοινωνία βασισμένη στη γνώση». Ο νέος στόχος έχει σημαντικές επιπτώσεις για τη συζήτηση που διεξάγεται για τα

64 Ενημερωτικό Δελτίο ΟΚΕ: τεύχος 14 1998

ζητήματα της εργασίας, γιατί μετατοπίζει το ενδιαφέρον από την ευελιξία της αγοράς εργασίας στην οργανωτική ευελιξία των επιχειρήσεων και την ανάγκη για περισσότερο ειδικευμένη, αυξημένων δεξιοτήτων και προσαρμοστικότητα εργασιακή δύναμη. Οι δύο κατευθύνσεις, ευελιξία και αναβάθμιση του εργατικού δυναμικού, είναι εν πολλοίς αντιφατικές.

Το καθεστώς συσσώρευσης κεφαλαίου που διαμορφώνεται δίνει νέο και σημαντικό ρόλο στον τομέα υπηρεσιών και στην ανειδίκευτη εργασία, έτσι ώστε μια σημαντική μερίδα των εργαζόμενων τάξεων είναι υποχρεωμένη να δέχεται την πτώση του πραγματικού μισθού της κάτω από τον μισθό που είναι αναγκαίος για την αναπαραγωγή της, μάλιστα μέχρι εκείνου του σημείου που τελικά αφαιρούνται από το επίπεδο της ζωής της ανάγκες που μέχρι σήμερα θεωρούνται ως απαραίτητες για αξιοπρεπή διαβίωση. Μάλιστα, η διατήρηση των μικρών αυξήσεων στους μισθούς αποτελεί μια από τις προϋποθέσεις του νέου καθεστώτος συσσώρευσης, γιατί η νέα περίοδος άνθισης του καπιταλισμού χαρακτηρίζεται από μικρές ως μέτριες αυξήσεις της παραγωγικότητας της εργασίας. Παρά την εισαγωγή νέων τεχνολογιών στην παραγωγή, η παραγωγικότητα δεν επιτυγχάνεται θεαματικά (με εξαίρεση την βιομηχανία): η άνοδος της παραγωγικότητας στις Η.Π.Α., όσο σημαντική και αν είναι, απέχει κατά πολύ από τις επιδόσεις των «ένδοξων τριάντα ετών» 1945-1975. Αυτό οφείλεται, κατά κύριο λόγο, στο γεγονός ότι οι νέες βάσεις της συσσώρευσης κεφαλαίου βρίσκονται κυρίως στον

τομέα των υπηρεσιών, που δεν επιτυγχάνει υψηλές αυξήσεις της παραγωγικότητας. Εάν όμως η παραγωγικότητα δεν αυξάνεται με υψηλούς ρυθμούς στον τομέα των υπηρεσιών, τότε οι πραγματικοί μισθοί θα πρέπει και αυτοί να αυξάνονται με μικρούς ρυθμούς – αυτό αποτελεί συστατικό στοιχείο της «εύρυθμης» λειτουργίας του οικονομικού συστήματος (αλλιώς οι επιχειρήσεις αρνούνται να παράγουν στο επίπεδο εκείνο που είναι αναγκαίο για την πλήρη απασχόληση).

Από αυτό απορρέει η ανάπτυξη ενός ευρέως στρώματος χαμηλόμισθων στις υπηρεσίες. Έτσι, η συγκράτηση των πραγματικών μισθών εμφανίζεται ως προϋπόθεση της νέας περιόδου άνθισης της «οικονομίας των υπηρεσιών».

Συνολικά, η εύρυθμη λειτουργία του νέου καθεστώτος συσσώρευσης κεφαλαίου που διαμορφώνεται απαιτεί: α) οι πραγματικοί μισθοί στις υπηρεσίες να αυξάνονται με μικρούς ρυθμούς, γιατί η παραγωγικότητα της εργασίας δεν επιταχύνεται επαρκώς, και β) η παραγωγικότητα να αυξάνεται με υψηλούς ρυθμούς στον τομέα της βιομηχανίας, πράγμα που θα επιτρέψει στην αξία του παγίου κεφαλαίου να μειωθεί (και να συμβάλει στην αύξηση της κερδοφορίας). Εάν ισχύσει ένα τέτοιο σενάριο, που θυμίζει έντονα αυτά που ήδη συμβαίνουν στις Η.Π.Α., θα έχουμε ένα μακρύ κύμα οικονομικής άνθισης βασισμένο στην κατ' επέκταση συσσώρευση του κεφαλαίου στον τομέα των υπηρεσιών (υγεία, εκπαίδευση, ασφάλιση, υπηρεσίες τηλεπικοινωνιών και διαδικτύου, μεταφορές, βιομηχανία της διασκέδασης

και της εστίασης), ωθούμενο από τις αυξήσεις της παραγωγικότητας της εργασίας στον βιομηχανικό τομέα, με μια αγορά εργασίας που θα ανταποκρίνεται στις νεοφιλελεύθερες απαιτήσεις, μια πρόοδο των πραγματικών μισθών που θα υπολείπεται των αυξήσεων της παραγωγικότητας, με μεγάλο ποσοστό χαμηλόμισθων να εργάζονται στον τομέα των υπηρεσιών. Με άλλα λόγια, ένα νέο μακρύ κύμα οικονομικής ανάκαμψης μπορεί να συνοδεύεται από απορρύθμιση και στασιμότητα, ή πολύ μικρή πρόοδο για ένα σημαντικό τμήμα των εργαζομένων τάξεων.

Έτσι, προκύπτει μια διπλή επίπτωση στην αγορά εργασίας: αφενός απαιτείται ευελιξία των απασχολήσιμων χαμηλής ειδίκευσης, που ικανοποιεί τις ανάγκες του τομέα των υπηρεσιών, αφετέρου νέες μορφές οργάνωσης της εργασίας βασισμένες στην γνώση και σε νέες οργανωτικές αρχές στην βιομηχανία (με αντίστοιχη συγκρότηση ενός ανώτερου τμήματος της αγοράς εργασίας) και σε μερικούς κλάδους των υπηρεσιών⁶⁵.

Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι αναδύεται ήδη και ένας δεύτερος δυϊσμός της εργασίας στο εσωτερικό των επιχειρήσεων, όπως π.χ. στις τράπεζες, όπου αναπτύσσεται μια πόλωση μεταξύ ενός πυρήνα ειδικευμένων και υπερειδικευμένων εργαζομένων με σταθερή και υψηλά αμειβόμενη απασχόληση και μιας περιφέρειας χαμηλής ειδίκευσης εργαζομένων με πρόσκαιρη και χαμηλά αμειβόμενη απασχόληση.

65 Κουζής: Γ., *Εργασιακές σχέσεις και Ευρωπαϊκή Ενοποίηση: Ευελιξία και απορύθμιση ή αναβάθμιση της εργασίας*, Μελέτες ΙΝΕ/ΓΣΕΕ Αθήνα 2003

Πορευόμαστε, δηλαδή, σε ένα καθεστώς διπλής οργάνωσης της εργασίας. Η μεν εργασία των χαμηλόμισθων ανειδίκευτων στον τομέα των υπηρεσιών οργανώνεται επί των παλαιών αρχών της κατάτμησης της εργασίας, της ιεραρχικής οργάνωσης και του εργοδοτικού δεσποτισμού (που πολύ απέχουν από την «κοινωνία της γνώσης» και το νέο παραγωγικό υπόδειγμα), η δε εργασία των εργαζομένων σε μεγάλο τμήμα της βιομηχανίας (και σε κλάδους των υπηρεσιών ή στο εσωτερικό επιχειρήσεων) οργανώνεται με βάση τις αρχές της ευέλικτης αυτοματοποίησης, της γνώσης και της εσωτερικής ευελιξίας – οργανωτικές αρχές που στηρίζονται στην «αυτοματοποιημένη» πειθαρχία.

Ιδιαίτερη σημασία αποδίδεται τα τελευταία έτη στη γνώση ως συντελεστή παραγωγής. Το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Λισσαβόνας (Μάρτιος 2000) υιοθέτησε έναν νέο στρατηγικό στόχο, σύμφωνα με τον οποίο η Ευρωπαϊκή Ένωση πρέπει να μετατραπεί, στην διάρκεια της δεκαετίας, στην πιο ανταγωνιστική, βασισμένη στην γνώση (Knowledge-based economy) οικονομία του πλανήτη.

Ο νέος στόχος επισύρει μια ακόμη μεγαλύτερη έμφαση στην ανάπτυξη των δεξιοτήτων και των γνώσεων του εργατικού δυναμικού, στη δια βίου μάθηση και στις αλλαγές στις εργασιακές διαδικασίες, έτσι ώστε να αξιοποιηθούν έγκαιρα οι δυνατότητες αύξησης της παραγωγικότητας που προσφέρουν οι νέες τεχνολογίες όταν υπάρχει εσωτερική, οργανωτική ευελιξία στις μονάδες παραγωγής. Σ' αυτό το πλαίσιο χρησιμοποιείται και ο όρος των learning regions

(OECD 2001), των «περιοχών που μαθαίνουν» χάρη σε δράσεις που αποσκοπούν στην ενθάρρυνση και την διάχυση της καινοτομίας και της γνώσης σε ολόκληρη τη περιοχή (εκπαίδευση, κατάρτιση, σεμινάρια και workshops, ιστοσελίδες και άλλες μορφές διάχυσης της γνώσης)⁶⁶.

Η ελληνική αγορά εργασίας δεν επωφελήθηκε στο βαθμό που αναμενόταν από την παρατεταμένη περίοδο οικονομικής ανάκαμψης. Παρά την αύξηση της απασχόλησης, η ανεργία σημείωσε άνοδο τα τελευταία χρόνια λόγω της διόγκωσης του εργατικού δυναμικού. λόγω δυσκολιών στην εφαρμογή τους. Λαμβανομένων υπόψη των ανωτέρω, η Ελλάδα θα πρέπει να δώσει άμεση προτεραιότητα:

Στη λήψη αποφασιστικών και συνεπών μέτρων, των οποίων τα αποτελέσματα πρέπει να μπορούν να μετρηθούν άμεσα, για να αποφευχθεί η ένταξη τόσο των νέων όσο και των ενήλικων σε μακροχρόνια ανεργία, Η ανεργία άρχισε να μειώνεται, αλλά υπάρχουν ακόμα σημαντικά διαρθρωτικά προβλήματα, όπως το χαμηλό ποσοστό απασχόλησης, η περιορισμένη ανάπτυξη της μερικής απασχόλησης και της απασχόλησης των γυναικών και η σημαντική ανεργία μακράς διάρκειας. Έχουν ληφθεί μέτρα για διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις στην αγορά εργασίας για την προληπτική αντιμετώπιση της ανεργίας των νέων και των μακροχρόνια ανέργων, αλλά η υλοποίησή τους προσέκρουσε στην έλλειψη σύγχρονων και

66 Μαρκοπούλου Μ. : «Ανάπτυξη δεξιοτήτων Εργατικού Δυναμικού» εφημ. *Ναυτεμπορική*, 17/7/2002

αποτελεσματικών υπηρεσιών⁶⁷. Η φορολογία που βαρύνει την εργασία μειώθηκε. Ωστόσο, τα αποτελέσματα των μεταρρυθμίσεων για τη διευκόλυνση της μερικής απασχόλησης και για μεγαλύτερη ευελιξία στις ώρες εργασίας ήταν μέχρι τώρα περιορισμένα, ιδίως στην ενίσχυση των προσπαθειών για την ολοκλήρωση της μεταρρύθμισης των υπηρεσιών απασχόλησης

Στην εξασφάλιση πλήρους και αποτελεσματικής υλοποίησης των μεταρρυθμίσεων στην αγορά εργασίας που αποφασίστηκαν το '98, ιδίως όσον αφορά την επέκταση της μερικής απασχόλησης και την αύξηση της ευελιξίας στις ώρες εργασίας και

την επανεξέταση, από κοινού με τους κοινωνικούς εταίρους, των συστημάτων διαμόρφωσης των μισθών, με σκοπό την προσαρμογή των μισθολογικών αυξήσεων στις διαφορές παραγωγικότητας σε γεωγραφικό και κλαδικό επίπεδο και σε επίπεδο μεμονωμένων επιχειρήσεων, εξασφαλίζοντας ιδίως στην πράξη τη δυνατότητα παρέκκλισης, στο πλαίσιο των τοπικών συμφώνων απασχόλησης, από τις κλαδικές μισθολογικές συμφωνίες⁶⁸. Οι μεταρρυθμίσεις αυτές μειώνουν την ανεργία. Αξίζει να σημειωθεί ότι κάποιος που θα μείνει άνεργος για μερικά χρόνια έχει εξασφαλίσει την ανεργία για όλη του τη ζωή και τη περιθωριοποίηση. Ακόμη και η μερική απασχόληση

67 Σακελαρόπουλος Θεόδωρος, *Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη: Κράτος και Οικονομία στην Ελλάδα*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1991

68 Γιαννίτσης Τάσος, «Μεταρρυθμίσεις στην Αγορά Εργασίας», εφημερίδα *Ναυτεμπορική* 17/7/2002.

μπορεί να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για να περάσει στην πλήρη απασχόληση. Αν τον αφήσουμε έξω από το σύστημα, τον καταδικάζουμε στον αποκλεισμό. Τέτοιου είδους μεταρρυθμιστικές πολιτικές βοηθούν την οικονομία να προχωρήσει στο νέο περιβάλλον, να αναπτυχθεί μια δυναμική που θα μορφοποιήσει στην Ελλάδα τη «νέα οικονομία». Στις βιοτεχνίες, και γενικά στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις όλων των κλάδων, οι γυναίκες έχουν δύσκολη πρόσβαση, ιδιαίτερα στις οργανικές θέσεις.

Σύμφωνα με έρευνα που διενήργησε το Βιοτεχνικό Επιμελητήριο του Αμβούργου, στο πλαίσιο του προγράμματος TANDEM, παρά το ότι οι γυναίκες ολοκληρώνουν την εκπαίδευσή τους με επιτυχία και με πολύ καλές αξιολογήσεις, οι περισσότεροι επιχειρηματίες προσλαμβάνουν άνδρες. Η επιχειρηματολογία των επιχειρηματιών έχει σε ορισμένες περιπτώσεις λογικό υπόβαθρο. Πέρα όμως από κάποιες εξαιρέσεις, τα επιχειρήματα είναι υπερβολικά, καθώς δεν αναγνωρίζουν τα πολλά οφέλη που έχουν σε μεσοπρόθεσμη βάση. Σύμφωνα με τη διευθύντρια του Βιοτεχνικού Επιμελητηρίου του Αμβούργου, το πρόγραμμα TANDEM αφορούσε τη συνεργασία 20 επιχειρηματιών μικρομεσαίων επιχειρήσεων με 17 γυναίκες 13 άνδρες πτυχιούχους. Για έξι εβδομάδες τα «ζευγάρια» έκαναν επισκέψεις σε πελάτες, με στόχο οι επιχειρηματίες του κάθε φύλου να αποκτούν εμπειρίες από τον τρόπο συμπεριφοράς και

προσέγγισης των πελατών από το άλλο φύλο⁶⁹. Το πρόγραμμα σημείωσε σημαντική επιτυχία, γι' αυτό και η Ευρωπαϊκή Επιτροπή ζήτησε από το Επιμελητήριο του Αμβούργου να ενημερώσει σχετικά όλες τις ευρωπαϊκές χώρες. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι οι συμμετέχουσες /συμμετέχοντες πτυχιούχοι δεν διέθεταν προηγούμενη επαγγελματική εμπειρία και οι σπουδές τους είχαν τελείως διαφορετικό αντικείμενο από τη δραστηριότητα της μικρομεσαίας επιχείρησης που τοποθετήθηκαν⁷⁰. Σύμφωνα με το πρόγραμμα οι παραδοσιακοί τρόποι και οι συχνές πιέσεις φεμινιστών είναι ανεπαρκείς και δεν αυξάνουν το ποσοστό των γυναικών στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις και ιδιαίτερα στις διοικητικές θέσεις. Είναι καιρός να δοκιμαστούν νέοι τρόποι και να μείνουν πίσω οι συμβατικές μέθοδοι. Νέες δημογραφικές μελέτες δείχνουν ξεκάθαρα ότι το μερίδιο των εργαζομένων γυναικών, καθώς και η μέση ηλικία τους, θα αυξηθούν στις βιοτεχνικές συναλλαγές και στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις. Αξίζει να αναφερθεί ότι η γυναικεία απασχόληση έχει ιδιαιτερότητες. Πιο συγκεκριμένα, οι περισσότερες από αυτές αντιμετωπίζουν ειδικά προβλήματα που προκύπτουν από την ανάγκη συμβιβασμού των διπλών τους υποχρεώσεων, επαγγελματικών και οικογενειακών. Πολλά από τα προβλήματα αυτά, που επηρεάζουν ιδιαίτερα τις δυνατότητες απασχόλησης των γυναικών

69 Θεοδοσόπουλου Κ., : «Γυναικεία απασχόληση», εφημ. *Ναυτεμπορική* 24/10/2003

70 Williamson J., *Estimating Equilibrium Exchange Rates*, Institute for International Economics, 1994

με οικογενειακές υποχρεώσεις, αφορούν και στους υπόλοιπους εργαζόμενους.

Έτσι, τα προβλήματα αυτά αφορούν εξίσου και τις οικογένειές τους και την κοινωνία στο σύνολό της. Για την επίλυση των προβλημάτων αυτών, προς το συμφέρον όλων, απαιτείται μια συνεχής κοινωνική προσαρμογή. Θα πρέπει, λοιπόν, να επιδιώκεται η εφαρμογή της κατάλληλης πολιτικής, ώστε να παρέχεται η ευχέρεια στις εργαζόμενες γυναίκες με οικογενειακές υποχρεώσεις να ασκούν το δικαίωμά τους να εργάζονται χωρίς να είναι εκτεθειμένες σε διακρίσεις. Επίσης να ενθαρρύνεται, να διευκολύνεται ή να εξασφαλίζεται η σύσταση υπηρεσιών που θα βοηθούν τις γυναίκες αυτές στην αρμονική εκπλήρωση των υποχρεώσεών τους. Πρέπει να ληφθούν τα κατάλληλα μέτρα για την προσεκτική εξέταση των προβλημάτων των εργαζομένων με οικογενειακές υποχρεώσεις, ώστε να βοηθηθούν να ενταχθούν αποτελεσματικά και με τα ίδια δικαιώματα στον ενεργό πληθυσμό. Θα πρέπει να διεξάγονται και να ενθαρρύνονται σχετικές έρευνες, για τη συλλογή πληροφοριών, στις οποίες και θα βασιστεί η λήψη των σχετικών αποφάσεων και μέτρων προκειμένου να διαφωτιστεί το κοινό για τα προβλήματα των γυναικών αυτών, για την ανάπτυξη ευνοϊκής κοινής γνώμης. Στην περίπτωση γυναικών οι οποίες λόγω των οικογενειακών τους υποχρεώσεων, που προέρχονται από τη μητρότητα, δεν είναι σε θέση να επανέλθουν στην εργασία τους αμέσως μετά τη λήξη της άδειας μητρότητας, θα πρέπει να ληφθούν τα κατάλληλα μέτρα

για την παράταση της απουσίας τους από τη θέση τους, χωρίς να λυθεί η σύμβαση εργασίας, και με διατήρηση όλων των δικαιωμάτων που απορρέουν από αυτήν.⁷¹ Πιο συγκεκριμένα, οι επίσημες στατιστικές για την απασχόληση παρουσιάζουν τα ακόλουθα μεγέθη σε σχέση με τον αντίστοιχο χρόνο του προηγούμενου έτους⁷². Κατά το δεύτερο τρίμηνο του 2002, η ανεργία παρουσιάζει για πρώτη φορά μετά από μεγάλο διάστημα μονοψήφιο αριθμό 9,6% (έναντι του 10,9% του αντίστοιχου τριμήνου του 2001), αν και η μείωση αυτή της ανεργίας οφείλεται περισσότερο στη μείωση του εργατικού δυναμικού και λιγότερο στην αύξηση της απασχόλησης. Ειδικότερα ως προς την επιμέρους σύνθεση της μισθωτής απασχόλησης κυριαρχεί το καθεστώς της πλήρους απασχόλησης, αφού η μερική απασχόληση παρουσιάζει χαμηλά ποσοστά, τα χαμηλότερα στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης (4,5%), και μάλιστα με τάσεις μείωσης (4,6% την αντίστοιχη περίοδο του 2001). Παράλληλα το ποσοστό της προσωρινής απασχόλησης διατηρείται περίπου στα αντίστοιχα με τα κοινοτικά επίπεδα (12,9%). Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της διενεργηθείσας έρευνας, επιβεβαιώνονται τα στοιχεία της ΕΣΥΕ ως προς την επιμέρους δομή και σύνθεση της μισθωτής εργασίας.

Στο δείγμα των 2016 επιχειρήσεων που εκπροσωπούν κυρίως την ιδιωτική σφαίρα της

71 Βουτυράς Σταύρος, *Η γυναίκα στην μισθωτή εργασία. Για μια σύγχρονη κοινωνική πολιτική στο πρόβλημα της εργαζόμενης Ελλάδας*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1981

72 ΕΣΥΕ: Έρευνα εργατικού δυναμικού, Β' τρίμηνο 2001,2002.

οικονομίας, η δομή της απασχόλησης καταγράφεται ως εξής: Το 98,7% των απασχολούμενων συνδέεται με την επιχείρηση με σχέση μισθωτής εργασίας. Και τούτο διότι το 1,3% αποτελείται από τα συμβοηθούντα μέλη των οικογενειών. Η παρουσία των μελών αυτών καταγράφεται στο 13,5% του δείγματος των επιχειρήσεων, κυρίως σε ότι αφορά στα μικρά μεγέθη απασχόλησης (μέχρι 9 άτομα), και με μεγαλύτερη συχνότητα στις επιχειρήσεις του πρωτογενή τομέα, στα ξενοδοχεία και στον επισιτισμό. Το στοιχείο αυτό αποδεικνύει τη σημαντική παρουσία της μορφής αυτής απασχόλησης σε σημαντικό μέρος της επιχειρηματικής δραστηριότητας. Παράλληλα, το 2,8% της συνολικής απασχόλησης, που συνθέτει ειδικές κατηγορίες μισθωτών, ανήκει στους απασχολούμενους με σχέση μαθητείας, στο προσωπικό του οποίου το κόστος καλύπτεται από τον ΟΑΕΔ (π.χ. stagiaires) και στο δανειζόμενο προσωπικό διαμέσου γραφείων δανεισμού ή προσωρινής απασχόλησης. Σ' αυτές τις ειδικές κατηγορίες των μισθωτών, οι μαθητευόμενοι συνιστούν μια παραδοσιακή μορφή απασχόλησης, ενώ οι άλλες δύο συνθέτουν επιμέρους εκφράσεις ευελιξίας της εργασίας πέραν των ευρύτερα διαδεδομένων μορφών που εξετάζουμε στη συνέχεια, όπως οι συμβάσεις προσωρινής, μερικής και εποχικής απασχόλησης, οι οποίες καλύπτουν το μεγαλύτερο μέρος των πρακτικών ευελιξίας.⁷³

73 Ετήσια Έκθεση ΙΝΕ: «Η Ελληνική οικονομία και απασχόληση», Αθήνα 2003, ό.π.

Ως προς τις ειδικές αυτές κατηγορίες επισημαίνεται ότι οι απασχολούμενοι με σύμβαση μαθητείας (0,5% της συνολικής απασχόλησης) συναντώνται στο 2,5% του δείγματος των επιχειρήσεων, με συχνότερη παρουσία σε εκείνες που απασχολούν άνω των 50 ατόμων και με ιδιαίτερα υψηλή συχνότητα στις επιχειρήσεις άνω των 200 εργαζομένων (περίπου μια στις δύο επιχειρήσεις). Οι κλάδοι της εκπαίδευσης και υγείας παρουσιάζουν τα υψηλότερα ποσοστά, γεγονός που οδηγεί σε επιφυλάξεις για το αν η χρήση των συμβάσεων μαθητείας συνδέεται πράγματι με το αντικείμενο της εκμάθησης ή αντίθετα υποκρύπτει, έστω και σε περιορισμένο βαθμό, άλλη σχέση εργασίας (π.χ. stages, επιδότηση απασχόλησης ανέργων) καλύπτει το 2,2% της συνολικής απασχόλησης και συναντάται ως πρακτική στο 7,6% των επιχειρήσεων, με ιδιαίτερα υψηλή παρουσία στις επιχειρήσεις άνω των 100 εργαζομένων (μία στις τρεις) και κυρίως στο χώρο της εκπαίδευσης. Η πρακτική αυτή χρήσης προσωπικού χωρίς ή με μειωμένο κόστος για την επιχείρηση φαίνεται να αναπτύσσεται περίπου στο 1/3 των επιχειρήσεων του συνολικού δείγματος και να αποτελεί λύση για την κάλυψη των αναγκών τους.

Η απασχόληση διαμέσου ενοικίασης ή δανεισμού παρουσιάζει περιθωριακά ποσοστά 0,1%, ενώ καταγράφεται ως πρακτική μόλις στο 0,3% των επιχειρήσεων του δείγματος. Το γεγονός αυτό οφείλεται, σε μεγάλο βαθμό, στο ότι το θεσμικό πλαίσιο των γραφείων προσωρινής απασχόλησης και

ενοικίασης προσωπικού είναι πολύ πρόσφατο (Οκτώβριος του 2001), ώστε η πρακτική αυτή να μην είναι ιδιαίτερα γνωστή στις επιχειρήσεις. Επίσης θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η προσφυγή στη λύση του δανεισμού φαίνεται να αναπτύσσεται πρόσφατα σε ορισμένες ΔΕΚΟ, οι οποίες όμως δεν αποτελούν μέρος του δείγματος επιχειρήσεων της έρευνας. Το υπόλοιπο ποσοστό της απασχόλησης (95,9%) αφορά στο ευρύ πεδίο της μισθωτής εργασίας, η οποία επιμερίζεται σε σταθερή και σε προσωρινή, εντάσσεται στο καθεστώς της επιχείρησης χωρίς σχέση μαθητείας, ενοικίασης, από άλλη επιχείρηση, ενώ το κόστος της αναλαμβάνεται εξ' ολοκλήρου από την εταιρεία που το απασχολεί. Η σταθερή και μόνιμη απασχόληση συνθέτει τη μεγάλη πλειοψηφία της απασχόλησης που αφορά στην ευρεία κατηγορία των εργαζομένων, εξαιρουμένου, του μαθητευόμενου, ενοικιαζόμενου και επιδοτούμενου από τον ΟΑΕΔ προσωπικού. Αυτή καλύπτει το 84,6% των απασχολούμενων και συναντάται στο σύνολο των επιχειρήσεων του δείγματος, ενώ το υπόλοιπο 15,4% αναφέρεται στην προσωρινή και εποχική απασχόληση συνήθως διάρκειας έξι μηνών. Η προσωρινή απασχόληση (συμβάσεις ορισμένου χρόνου, έργου) καλύπτει το 6,5% των απασχολούμενων και συναντάται στο 5,1% των επιχειρήσεων του δείγματος. Υψηλότερα ποσοστά παρατηρούνται στην περιοχή της Ανατολικής Μακεδονίας-Θράκης και στους κλάδους των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων (διαχείριση ακίνητης περιουσίας, εκμισθώσεις μηχανημάτων, πληροφορική,

έρευνα κ.λ.π.) της εκπαίδευσης και της υγείας. Τα χαμηλότερα ποσοστά χρήσης της προσωρινής απασχόλησης παρατηρούνται στην Πελοπόννησο, στη Στερεά Ελλάδα και στο Αιγαίο και στους κλάδους του εμπορίου.

1.4.1 Η εξέλιξη της αυτοαπασχόλησης στην Ελλάδα την τελευταία 25ετία (1981-2004)

Οι απασχολούμενοι, σύμφωνα με τα τελευταία στοιχεία της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού (2004 β' τριμήνου), ανέρχονται στα 4.330.500 άτομα, από τα οποία τα 962.540 ανήκουν στην κατηγορία των αυτοαπασχολούμενων, αντιστοιχώντας στο 22,2% της συνολικής απασχόλησης.

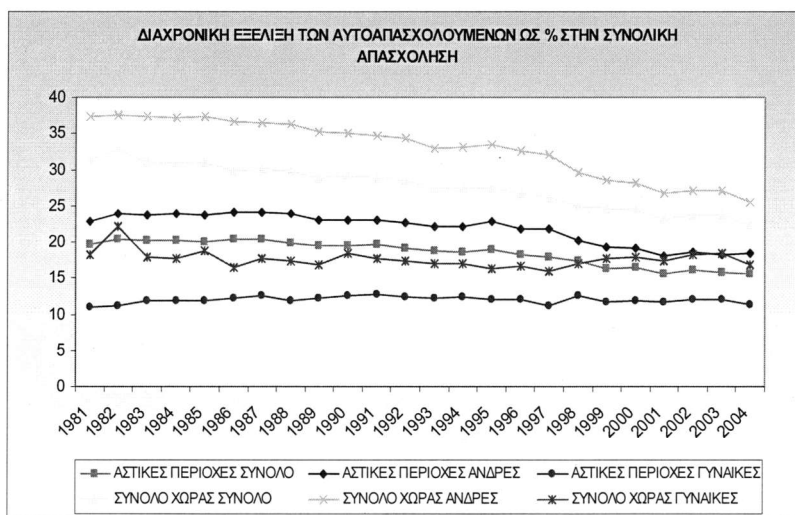
Η απασχόληση την τελευταία 25ετία χαρακτηρίζεται από τη δυναμική είσοδο των γυναικών, καθώς η συμμετοχή τους αυξήθηκε περίπου κατά 7 ποσοστιαίες μονάδες, (31,3% το 1981 έναντι 38,1% το 2004), ενώ αναλογούν λίγο πάνω από τα 2/3 της αριθμητικής μεταβολής (67,4%) που συντελέστηκε την εν λόγω περίοδο στο σύνολο των απασχολούμενων (814.000). Την ίδια περίοδο η κατηγορία των αυτοαπασχολούμενων παρουσίασε μείωση κατά 141.000 άτομα, με αποτέλεσμα τη μείωση της συμμετοχής της στη συνολική απασχόληση κατά 9 ποσοστιαίες μονάδες (31,4% το 1981, 22,2% το 2004), διάγραμμα 1. Η εν λόγω μείωση οφείλεται στη μεταβολή των αυτοαπασχολούμενων ανδρών, καθώς οι αυτοαπασχολούμενες γυναίκες αυξάνονται πάνω από 77.000 άτομα.

Στις αστικές περιοχές, η απασχόληση ανέρχεται στα 2.878.660 άτομα, από τα οποία τα 449.620 ανήκουν στην κατηγορία των αυτοαπασχολούμενων, αντιστοιχώντας στο 15,6% της συνολικής απασχόλησης.

Η απασχόληση στις αστικές περιοχές την ίδια περίοδο (25ετία) αυξάνεται περισσότερο έναντι της μεταβολής της απασχόλησης στο σύνολο της χώρας (962.000), ενώ οι γυναίκες συμμετέχουν σε μικρότερο βαθμό στη μεταβολή

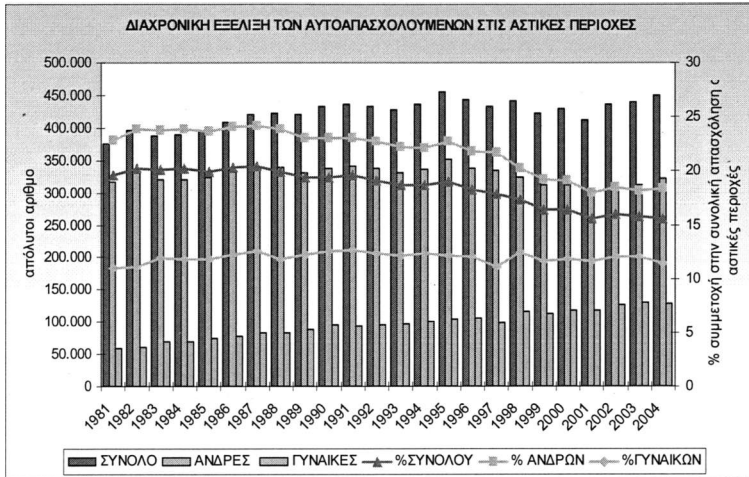
της απασχόλησης των αστικών περιοχών (62,2% έναντι 67,4% στη συνολική απασχόληση). Η κατηγορία των αυτοαπασχολούμενων στις αστικές περιοχές αντίθετα, από την μεταβολή των αυτοαπασχολούμενων του συνόλου της χώρας, παρουσιάζει αύξηση κατά 74.000 άτομα (οι γυναίκες συμμετέχουν στην εν λόγω μεταβολή με ποσοστό 94,5%), Διάγραμμα 2. Παρόλο την αύξηση της εν λόγω κατηγορίας απασχολούμενων την περίοδο 1981-2004, η συμμετοχή των αυτοαπασχολούμενων στην απασχόληση των αστικών περιοχών παρουσιάζει μείωση κατά 4 ποσοστιαίες μονάδες, (19,6% το 1981 έναντι 15,6% το 2004), διαγράμματα 1 & 2.

Διάγραμμα 1



Πηγή: ΕΣΥΕ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού 1981-2004.

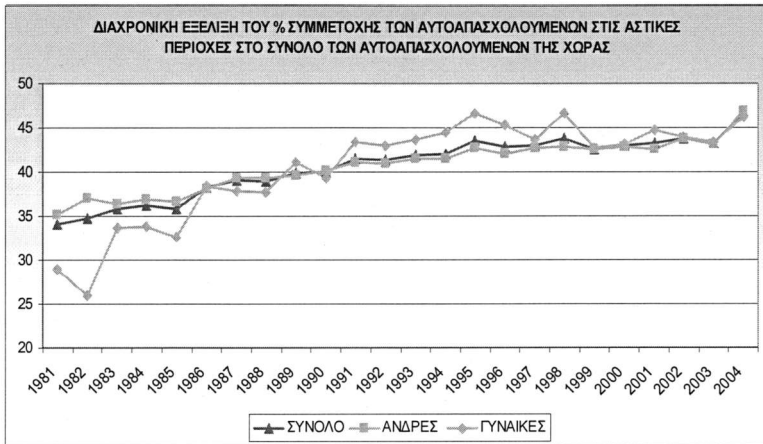
Διάγραμμα 2



Πηγή: ΕΣΥΕ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού 1981-2004.

Λόγω των αντίθετων μεταβολών της κατηγορίας των αυτοαπασχολούμενων στις αστικές περιοχές και στο σύνολο της χώρας, η συμμετοχή των αυτοαπασχολούμενων στις αστικές περιοχές κατά τη διάρκεια της 25ετίας έναντι του συνόλου των απασχολούμενων της χώρας, παρουσιάζει μία αύξηση κατά 12,7 ποσοστιαίες μονάδες (34,0% το 1981 έναντι 46,7% το 2004), διάγραμμα 3.

Διάγραμμα 3



Πηγή: ΕΣΥΕ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού 1981-2004.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ
Ανταγωνισμός στην ελεύθερη αγορά και Κρίση των
αυτοαπασχολούμενων

2.1 Οριοθέτηση του αντικειμένου της προσοχής μας. Ατομικές και οικογενειακές, βιοτεχνικές και λοιπές επιχειρήσεις

Από τα στοιχεία της έρευνας στο χώρο των μικρομεσαίων επιχειρήσεων για λογαριασμό του Βιοτεχνικού Επιμελητηρίου της Αθήνας (Β.Ε.Α.), το μεγαλύτερο ποσοστό των επιχειρήσεων ιδρύθηκε τη δεκαετία του 1980.

Ως υπό διερεύνηση πληθυσμός της έρευνας ορίστηκε το σύνολο των ΜΜΕ μελών του ΒΕΑ. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε σε δείγμα 4.000 επιχειρήσεων μελών του ΒΕΑ.

Η επιλογή του δείγματος έγινε με τη μέθοδο της πολυδιάστατης δειγματοληψίας σε δύο στάδια.

Κατά το πρώτο στάδιο ορίστηκαν οι ποσοτώσεις για την επιλογή του δείγματος σχετικά με τον κλάδο δραστηριότητας. Ως βάση για τον υπολογισμό τους επιλέχθηκε το μητρώο μελών του Β.Ε.Α.⁷⁴ Ειδικότερα κατά τη δεκαετία αυτή ιδρύθηκαν το 40% των επιχειρήσεων, το 25% ιδρύθηκαν κατά τη δεκαετία του 1970, και το 23% κατά την τελευταία δεκαετία. Τέλος ένα 11,5% των επιχειρήσεων έχουν ιδρυθεί πριν από το 1970. Τη δεκαετία του 1970 ο ρυθμός ίδρυσης νέων επιχειρήσεων ήταν 1-2% ετησίως, τη δεκαετία του 1980 ο αντίστοιχος ρυθμός ανέβηκε στο 4-5%

⁷⁴ Έρευνα στο χώρο των μικρομεσαίων επιχειρήσεων για λογαριασμό του Β.Ε.Α. της Αθήνας, με θέμα "τα προβλήματα των Μικρομεσαίων Επιχειρήσεων σε σχέση με τις δραστηριότητες και τη βοήθεια του Β.Ε.Α. προς αυτές", Μάρτιος 2002-2003

ετησίως, ενώ κατά την τελευταία δεκαετία μειώνεται, και ο ρυθμός ίδρυσης νέων επιχειρήσεων είναι 2-3% ετησίως.

Υψηλά ποσοστά νέων ιδρύσεων την τελευταία δεκαετία παρουσιάζουν οι κλάδοι Λοιπές Δραστηριότητες, Συνεργεία, Ένδυμα-Υπόδημα και Δέρμα. Τα υψηλότερα ποσοστά ιδρύσεων τη δεκαετία του 1980 παρουσίασαν οι κλάδοι Δέρμα, Πλαστικά-Χημικά και Τρόφιμα-Ποτά.

Τέλος να σημειωθεί ότι τα υψηλότερα ποσοστά ιδρύσεων πριν το 1980 παρουσιάζουν οι κλάδοι Ξύλο-Έπιπλο, Τρόφιμα-Ποτά και Εκδόσεις-Εκτυπώσεις. Το 20% των επιχειρήσεων έχει αλλάξει τουλάχιστον μία φορά έδρα εγκατάστασης, ενώ το 80% λειτουργεί στις σημερινές της εγκαταστάσεις από τότε που ιδρύθηκε. Η αλλαγή της έδρας εγκατάστασης γίνεται κατά μέσο όρο δύο χρόνια μετά την ίδρυση της επιχείρησης.

Ειδικότερα το 3,3% των επιχειρήσεων αλλάζει έδρα εγκατάστασης μετά από 2-4 έτη λειτουργίας, το 8,2% μετά από 5-10 έτη και το 8% μετά από 10 έτη.

Πιο συγκεκριμένα, οι κλάδοι Ξύλο-Έπιπλο, Πλαστικά-Χημικά, Δέρμα, Μηχανές-Συσκευές και Εκδόσεις-Εκτυπώσεις παρουσιάζουν τα υψηλότερα ποσοστά κινητικότητας ως προς την αλλαγή της έδρας της επιχείρησης. Θα πρέπει να τονίσουμε ότι οι επιχειρήσεις με πάνω από 10 άτομα προσωπικό παρουσιάζουν μεγαλύτερη κινητικότητα ως προς την αλλαγή της εγκατάστασης τους. Όμως οι επιχειρήσεις που αλλάζουν έδρα στην υψηλή κατηγορία απασχόλησης το κάνουν κατά κανόνα μετά τα πρώτα 5 έτη λειτουργίας.

Αντίθετα, οι επιχειρήσεις με λιγότερο από 5 άτομα προσωπικό που αλλάζουν εγκατάσταση το κάνουν στα πρώτα δύο χρόνια λειτουργίας τους.

Περίπου το 4% των επιχειρήσεων έχει αλλάξει αντικείμενο δραστηριότητας. Από αυτές το 1% περίπου άλλαξε αντικείμενο περισσότερο από μία φορά, ενώ το 3% άλλαξε αντικείμενο δραστηριότητας μόνο μία φορά.

Μόνο το 4,3% των επιχειρηματιών δηλώνουν πολύ ικανοποιημένοι από την πορεία της επιχείρησής τους. Ένα 34% δηλώνουν αρκετά ικανοποιημένοι, το 41% λίγο ικανοποιημένοι, ενώ ένας στους πέντε περίπου επιχειρηματίες δηλώνουν καθόλου ικανοποιημένοι.

Συνολικά οι ικανοποιημένοι από την πορεία της επιχείρησής τους είναι το 38,6% των επιχειρηματιών και οι μη ικανοποιημένοι το 60,9%.

Ο υψηλότερος βαθμός ικανοποίησης παρουσιάζεται στις ΕΠΕ. Στην ίδια κατηγορία επιχειρήσεων παρουσιάζεται και το υψηλότερο ποσοστό που δηλώνουν καθόλου ικανοποιημένοι.

Στις Α.Ε. τα υψηλότερα ποσοστά συγκεντρώνονται στο Αρκετά και το Λίγο, ενώ στην κατηγορία αυτή εμφανίζεται το χαμηλότερο ποσοστό Καθόλου ικανοποιημένων, ενώ ούτε μία επιχείρηση δεν δήλωσε πολύ ικανοποιημένη.

Ο υψηλότερος βαθμός ικανοποίησης συναντάται στις επιχειρήσεις με πάνω από 21 άτομα προσωπικό και σ' αυτές με προσωπικό 6-10 άτομα. Στην κατηγορία αυτή επιχειρήσεων τα ποσοστά ικανοποίησης φθάνουν στο 56%, ενώ στις επιχειρήσεις με πάνω από 20 απασχολούμενους το ποσοστό ικανοποίησης φθάνει στο 67%. Αντίθετα το 64% των επιχειρήσεων που απασχολούν έως 5 άτομα

δηλώνουν Λίγο ή Καθόλου ικανοποίηση από την πορεία της επιχείρησης. Το αντίστοιχο ποσοστό για τις επιχειρήσεις με έναν απασχολούμενο το ποσοστό αυτό είναι 70%.

Από τα στοιχεία της έρευνας γίνεται σαφές ότι όσο ανεβαίνει το επίπεδο κύκλου εργασιών τόσο βελτιώνεται και ο βαθμός ικανοποίησης από την πορεία της επιχείρησης.

Είναι χαρακτηριστικό ότι πάνω από το 60% των επιχειρήσεων με κύκλο εργασιών έως 10 εκ. δρχ. ετησίως δηλώνουν Λίγο ή Καθόλου ικανοποιημένες.

Πρέπει να επισημανθεί ότι και στις επιχειρήσεις με κύκλο εργασιών πάνω από 100 εκ. δρχ. ετησίως το 50% περίπου δεν δείχνουν ικανοποιημένες. Αυτό σημαίνει ότι οι επιχειρήσεις αυτές μπορεί μεν να έχουν υψηλούς τζίρους, όμως δεν σημαίνει ότι οι υπόλοιποι οικονομικοί τους δείκτες είναι ικανοποιητικοί.

Η εκτίμηση των επιχειρηματιών σχετικά με την πορεία της επιχείρησης έχει προφανώς κάποια σημεία αναφοράς. Είναι χαρακτηριστικό ότι στις επιχειρήσεις που ιδρύθηκαν στη δεκαετία του '80 ή και νωρίτερα, τα ποσοστά αυτών που δηλώνουν καθόλου ικανοποιημένοι είναι υψηλότερα από ό,τι στις επιχειρήσεις που ιδρύθηκαν την τελευταία δεκαετία.⁷⁵

Προφανώς, οι επιχειρηματίες αυτοί καταλήγουν σε εκτίμηση συγκρίνοντας τη σημερινή συγκυρία με εκείνη που ίσχυε στις προηγούμενες δεκαετίες, όταν το επιχειρηματικό περιβάλλον ήταν μάλλον ευνοϊκότερο.

75 Lindbeck A., «The West European Employment Problem», Weltwirtschaftliches Archive, December 1996

Αντίθετα, οι επιχειρηματίες της δεκαετίας του 1990 είναι πιο εξοικειωμένοι με το έντονα ανταγωνιστικό περιβάλλον της τρέχουσας δεκαετίας, με αποτέλεσμα τα ποσοστά ικανοποίησης να είναι υψηλότερα.

Οι τρεις πρώτοι κλάδοι σε βαθμό ικανοποίησης είναι οι Μηχανές-Συσκευές, Τρόφιμα-Ποτά και οι Λοιπές Δραστηριότητες. Αντίθετα, στις τρεις τελευταίες θέσεις σε βαθμό ικανοποίησης βρίσκονται οι κλάδοι Δέρμα, Ένδυμα-Υπόδημα και Ξύλο-Έπιπλο.

Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι οι κλάδοι Πλαστικά-Χημικά, Ξύλο-Έπιπλο και Ένδυμα-Υπόδημα παρουσιάζουν τα υψηλότερα ποσοστά Καθόλου ικανοποιημένων επιχειρηματιών.

Αντίθετα στους κλάδους Συνεργεία, Εκδόσεις-Εκτυπώσεις και Λοιπές δραστηριότητες παρουσιάζονται τα υψηλότερα ποσοστά επιχειρηματιών που δηλώνουν Πολύ ικανοποιημένοι.

Αντίστοιχο υψηλό ποσοστό Πολύ ικανοποιημένων παρουσιάζεται και στον κλάδο Πλαστικά-Χημικά. Αυτό δείχνει ότι στον κλάδο αυτόν υπάρχουν αντιθέσεις στις εκτιμήσεις των επιχειρηματιών, οι οποίες προφανώς οφείλονται στην ύπαρξη δυναμικών αλλά και φθινουσών επιχειρήσεων στον κλάδο.

Μόνο το 21,3% των επιχειρήσεων εκτιμούν ότι θα παρουσιάσουν άνοδο των εργασιών τους την επόμενη τριετία. Το 29% αναμένει πτώση και το 43% εκτιμά ότι θα παραμείνει στα ίδια επίπεδα.

Είναι χαρακτηριστικό των τάσεων που θα κυριαρχήσουν στο μέλλον ότι στις επιχειρήσεις με πάνω από 20 απασχολούμενους οι εκτιμήσεις για αύξηση των

εργασιών γίνονται από το 67%, ενώ αντίθετα οι επιχειρήσεις με λιγότερο από 5 απασχολούμενους αναμένουν αύξηση μόνο σε ποσοστό 15% περίπου.

Αντίστοιχη είναι και η τάση αυτών που αναμένουν πτώση. Ενώ στις μεγάλες επιχειρήσεις πτώση αναμένει μόνο το 7%, στις μικρές αναμένει πτώση το 30% περίπου των επιχειρήσεων.

Τα παραπάνω συμπεράσματα επιβεβαιώνονται και από τη συσχέτιση κατηγορίας κύκλου εργασιών και προσδοκιών για την επόμενη τριετία. Όσο ανεβαίνει ο κύκλος εργασιών του 1997, οι προσδοκίες για την επόμενη τριετία είναι πιο αισιόδοξες (το 58% αναμένει άνοδο), ενώ αντίθετα στις επιχειρήσεις με τζίρο έως 10 εκ. δρχ. τα ποσοστά αυτών που αναμένουν πτώση κυμαίνονται μεταξύ 40-50%.

Οι κλάδοι που αναμένεται να παρουσιάσουν σε μεγαλύτερο βαθμό άνοδο την επόμενη τριετία είναι το Δέρμα, τα Πλαστικά Χημικά, τα Συνεργεία, οι Μηχανές-Συσκευές και το Μέταλλο.

Αντίθετα, τα υψηλότερα ποσοστά επιχειρήσεων που αναμένουν πτώση, εμφανίζονται στους κλάδους Ξύλο-Έπιπλο και Ένδυμα-Υπόδημα. Στους υπόλοιπους κλάδους οι εκτιμήσεις για την επόμενη τριετία είναι ότι θα παρουσιάσουν σταθερότητα.

Το 46% των επιχειρήσεων θεωρούν ότι τα κύρια χαρακτηριστικά της επιχείρησης είναι η Τεχνογνωσία και η Εξειδίκευση, το 26% θεωρεί κύριο χαρακτηριστικό της τις χαμηλές τιμές και μόνο το 0,8% το δίκτυο διανομής. Τέλος ένα 37% δεν έχει άποψη για το ποιο είναι το κύριο χαρακτηριστικό της επιχείρησης.

Οι επιχειρήσεις με πάνω από 20 απασχολούμενους χαρακτηρίζονται σε υψηλότερα ποσοστά από την τεχνογνωσία και την εξειδίκευση (67%), ενώ το 3,3% αναφέρει το δίκτυο διανομής. Καμιά από τις μεγάλες επιχειρήσεις δεν θεωρεί ότι οι χαμηλές τιμές είναι το σημαντικότερο χαρακτηριστικό της.

Αντίθετα τις χαμηλές τιμές ως σημαντικότερο χαρακτηριστικό αναφέρουν σε μεγαλύτερο ποσοστό οι επιχειρήσεις με αυτοαπασχολούμενους και αυτές με απασχόληση 2-5 άτομα.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα στοιχεία χαρακτηρισμού της επιχείρησης με βάση τον κλάδο δραστηριότητας. Ειδικότερα το σημαντικότερο χαρακτηριστικό για κάθε κλάδο δίνεται στον επόμενο πίνακα.⁷⁶

Τρόφιμα -Ποτά	Εξειδίκευση
Ύφασμα- Ένδυμα- Υπόδημα	Χαμηλές τιμές
Ξύλο- Έπιπλο	Εξειδίκευση
Χαρτί- Εκδόσεις- Εκτυπώσεις	Χαμηλές τιμές
Δέρμα	Εξειδίκευση
Πλαστικά- Χημικά	Εξειδίκευση
Μέταλλο	Χαμηλές τιμές
Μηχανές- Συσκευές	Εξειδίκευση
Συνεργεία	Εξειδίκευση
Λοιπές δραστηριότητες	Χαμηλές τιμές

Ενώ το 17% των επιχειρήσεων αναφέρουν ως κυριότερο χαρακτηριστικό τους την τεχνογνωσία, μόνο το 2,6% την έχουν κατοχυρώσει με κάποια άδεια ευρεσιτεχνίας.

⁷⁶ Καλογερόπουλος Ι., *Βιοτεχνικά θέματα*, Μάρτιος 2002- 2003

Κάπως υψηλότερα ποσοστά κατοχύρωσης της τεχνογνωσίας εμφανίζονται στους κλάδους Τρόφιμα-Ποτά (9,5%) και Ξύλο-Έπιπλο (3,4%).

Τα παραπάνω στοιχεία δείχνουν ότι η τεχνογνωσία που αναφέρεται από τις επιχειρήσεις ως κύριο χαρακτηριστικό τους είναι κυρίως μεταφερόμενη, κάτι που κυριαρχεί στο σημερινό επιχειρηματικό περιβάλλον.

Το παραπάνω συμπέρασμα επιβεβαιώνει και το γεγονός ότι οι επιχειρήσεις που ιδρύθηκαν έως το 1970 έχουν κάποια άδεια ευρεσιτεχνίας σε ποσοστό 8,4%.

Το 21% των επιχειρήσεων πραγματοποιούν υπεργολαβία. Το 14,9% πραγματοποιούν τακτικά υπεργολαβία και το 6,8% σπάνια.

Τα μεγαλύτερα ποσοστά υπεργολαβικής ενασχόλησης εμφανίζονται στους κλάδους Ένδυμα-Υπόδημα και Εκδόσεις-Εκτυπώσεις. Στους κλάδους αυτούς 1 στις 4 περίπου επιχειρήσεις πραγματοποιούν τακτικά υπεργολαβία.

Τα μεγαλύτερα ποσοστά υπεργολαβίας εμφανίζονται στις επιχειρήσεις με 11 έως 20 απασχολούμενους. Το 26% των επιχειρήσεων αυτών πραγματοποιούν τακτικά υπεργολαβία και το 8,6% σπάνια.

Αντίθετα οι επιχειρήσεις με πάνω από 20 απασχολούμενους τα ποσοστά υπεργολαβίας είναι τα χαμηλότερα. Ειδικότερα το 6,7% των επιχειρήσεων αυτών πραγματοποιούν τακτικά υπεργολαβία και το 10% σπάνια.

Τα τρία σημαντικά προβλήματα των επιχειρήσεων είναι η χαμηλή ζήτηση, η έλλειψη ρευστότητας και ο μεγάλος ανταγωνισμός.⁷⁷

Με εξαίρεση τους κλάδους Δέρμα και Λοιπές Δραστηριότητες, σε όλους τους υπόλοιπους κλάδους το πρώτο πρόβλημα που αναφέρεται ως κλαδικό είναι ο μεγάλος ανταγωνισμός.

Στον κλάδο του Δέρματος πρώτο κλαδικό πρόβλημα αναφέρεται η έλλειψη ρευστότητας, ενώ στις Λοιπές δραστηριότητες, η χαμηλή ζήτηση.

Θα πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι, ενώ η πλειοψηφία των επιχειρήσεων χαρακτηρίζεται, όπως είδαμε και σε προηγούμενο κεφάλαιο, από χαμηλό επίπεδο οργάνωσης, μόνο το 3% των επιχειρήσεων το αναφέρει ως σημαντικό πρόβλημα της επιχείρησης και το 2,4% ως σημαντικό πρόβλημα του κλάδου.

Επίσης μόνο στους κλάδους Μηχανές-Συσκευές, Πλαστικά-Χημικά, Μέταλλο και Συνεργεία ένα σημαντικό ποσοστό επιχειρήσεων (πάνω από 10%) αναφέρουν την έλλειψη εξειδικευμένου προσωπικού ως σημαντικό πρόβλημα της επιχείρησης.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι τα προβλήματα της επιχείρησης και τα αίτια της χαμηλής αποδοτικότητας αναζητούνται από τους επιχειρηματίες σε εξωγενείς περισσότερο παράγοντες (ανταγωνισμός, πτώση της ζήτησης κλπ.).

Το παραπάνω στοιχείο είναι ιδιαίτερα ανησυχητικό, αφού δεν δείχνει τουλάχιστον γνώση της αναγκαιότητας

77 Παπαλεξανδρή Ν. : «Ευέλικτες μορφές απασχόλησης: Εξελίξεις στην Ε.Ε. και στην Ελλάδα», Συνέδριο ΕΕΔΕ- ΙΕΚΑ, 2000

εκσυγχρονισμού των επιχειρήσεων έτσι ώστε να ανταποκριθούν στις σύγχρονες απαιτήσεις. Μια εκστρατεία ενημέρωσης ως προς το θέμα αυτό θα πρέπει να απασχολήσει το Β.Ε.Α. στο άμεσο μέλλον, με στόχο κυρίως τις μικρές επιχειρήσεις που φαίνεται να αντιμετωπίζουν πρόβλημα.

Τα τελευταία χρόνια σημειώθηκε εκτίναξη της καθαρής κίνησης (αναλογία έναρξης προς διακοπή λειτουργίας) των Ατομικών Επιχειρήσεων και την Α.Ε. με ταυτόχρονη μείωση των Ο.Ε., Ε.Ε., και των Ε.Π.Ε. μετά το '93. Το φαινόμενο οφείλεται σε δύο λόγους 1) στην εμφάνιση για πρώτη φορά στα Επιμελητήρια πολλών επιχειρήσεων και ιδιαίτερα των ατομικών, λόγω της «υποχρεωτικότητας» εγγραφής τους σ' αυτά (Ν. 2081/92) και 2) στην επιβολή του φόρου 35% στα κέρδη των μικρομεσαίων επιχειρήσεων και την έναρξη εφαρμογής των αντικειμενικών κριτηρίων φορολόγησης από το 1994 που οδήγησαν πολλές Ε.Ε. και Ο.Ε. να μετατραπούν σε ατομικές.

Από το '95 και μετά που η κατάσταση όσον αφορά την κίνηση των επιχειρήσεων στο Μητρώο του Β.Ε.Α. δεν επηρεάζεται από συγκυριακούς παράγοντες, παρατηρούμε τα εξής:

Σημειώνεται ανοδική τάση στην καθαρή κίνηση των επιχειρήσεων και σε όλες τις νομικές μορφές, δηλαδή οι ρυθμοί έναρξης λειτουργίας είναι μεγαλύτεροι απ' αυτούς της διακοπής.

Το '98 και '99, ο λόγος έναρξης / διακοπής λειτουργίας είναι μεγαλύτερος της μονάδας και μάλιστα στις Α.Ε. και ατομικές οι νέες επιχειρήσεις είναι τουλάχιστον διπλάσιες απ' αυτές που κλείνουν.

Στις Ε.Ε. και Ο.Ε., αν και σημειώνεται αύξηση του λόγου αυτού τα τελευταία 2 χρόνια, εν τούτοις διατηρείται (όπως και σε όλη τη δεκαετία) κάτω της μονάδας, που σημαίνει ότι αυτές που κλείνουν είναι περισσότερες από αυτές που δηλώνουν έναρξη λειτουργίας.

3. Ο λόγος έναρξης /διακοπής λειτουργίας στις Ε.Π.Ε. ακολουθεί ανοδική πορεία από το 1995 και μάλιστα το '98 ξεπερνά για πρώτη φορά τη μονάδα.

Το γενικό συμπέρασμα που προκύπτει από τα παραπάνω είναι:

Οι Α.Ε. εμφανίζονται ως πιο ανθεκτικές από όλες τις άλλες επιχειρήσεις, λόγω μεγέθους, καλύτερης οργάνωσης και οικονομικών κλίμακας που επιτυγχάνουν.

Οι ατομικές επιχειρήσεις παρουσιάζουν τη μεγαλύτερη κινητικότητα, ταυτόχρονα εμφανίζονται αρκετά ανθεκτικές, με την έννοια ότι διατηρούν υψηλούς ρυθμούς έναρξης λειτουργίας, γεγονός που οφείλεται στους παρακάτω λόγους:

Αποτελούν προσπάθεια διεξόδου από την ανεργία.

Δημιουργούνται από το κλείσιμο άλλων επιχειρήσεων, όπως οι Ο.Ε. και Ε.Ε. ως αποτέλεσμα των υπέρμετρων φορολογικών επιβαρύνσεων.

Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται αύξηση δημιουργίας ατομικών επιχειρήσεων από αλλοδαπούς. Δημιουργούνται πολλές ατομικές επιχειρήσεις με αποκλειστική υπεργολαβική δραστηριότητα.

Οι Ο.Ε. και Ε.Ε. είναι περισσότερο ευάλωτες, τόσο διότι δεν διαθέτουν το απαιτούμενο μέγεθος, για να διατηρηθούν στην αγορά και να αναπτυχθούν περαιτέρω, όσο και λόγω της σημαντικής φορολογικής επιβάρυνσής

τους που είναι δυσανάλογη προς τα μεγέθη και τα αποτελέσματά τους.

Οι Ε.Π.Ε., τέλος, φαίνεται να ισορροπούν μεταξύ των Α.Ε. και των υπολοίπων νομικών μορφών εταιρειών δηλαδή είτε αναπτύσσονται και μετατρέπονται σε Α.Ε., είτε συρρικνώνονται σε δραστηριότητα και μεγέθη και τροφοδοτούν τις Ο.Ε., Ε.Ε. ή και τις ατομικές επιχειρήσεις.

Τα ανωτέρω στοιχεία εμπεριέχονται στην πρόσφατη έρευνα-μελέτη του Επιμελητηρίου, η οποία ανέδειξε τις διαμετρικά αντίθετες τάσεις που παρατηρούνται στις Μ.Μ.Ε., δηλαδή είτε αύξησης του μέσου μεγέθους και περαιτέρω ανάπτυξής τους είτε συρρίκνωσης ή και κλεισίματός τους.⁷⁸

Οι εργασιακές σχέσεις βρίσκονται σε διαρκή κινητικότητα και αντανakλούν τις πραγματικές μεταβολές, που σημειώνονται στα μέσα παραγωγής, στον ανταγωνισμό των επιχειρήσεων και στο συσχετισμό των δυνάμεων εργαζομένων - εργοδοσίας.

Οι παραπάνω μεταβολές βρίσκουν, εκ των υστέρων συνήθως, την έκφρασή τους στο νομικό πλαίσιο που διέπουν τις εργασιακές σχέσεις, κάτι που βλέπουμε να συμβαίνει συχνά και στις μέρες μας.

Σήμερα, τα ζητήματα της ελαστικότητας και της ευελιξίας στις σχέσεις εργασίας εξακολουθούν να είναι στο κέντρο των εξελίξεων, και προς την κατεύθυνση αυτή έχουν γίνει αρκετά βήματα τα τελευταία χρόνια.

Οι εργασιακές σχέσεις, βεβαίως, παίζουν ρόλο στην αύξηση ή μείωση της ανεργίας, μέσα από έναν πολύπλοκο

78 Καλογερόπουλος Ι., ό.π. «Βιοτεχνικά Θέματα» Μάρτιος 2002- 2003

μηχανισμό ανταγωνιστικότητας της επιχείρησης και της εθνικής οικονομίας, αλλά δεν είναι καθοριστικός παράγοντας.

Σημειώνουμε εδώ ότι τα τελευταία χρόνια είχαμε και ελαστικοποίηση των εργασιακών σχέσεων και ραγδαία αύξηση του Α.Ε.Π., αλλά ταυτόχρονα και μεγάλη αύξηση της ανεργίας.

Την τελευταία δεκαετία είχαμε στη χώρα μας μια σειρά από αντιφατικά φαινόμενα στον τομέα της απασχόλησης, που ως τελικό αποτέλεσμα είχαν την σταθερή αύξηση της ανεργίας.

Η αντιφατικότητα στην απασχόληση εστιάζεται κυρίως στα παρακάτω σημεία:

- Αύξηση της συνολικής απασχόλησης από το 1990 κατά 11,1%.
- Αύξηση του αριθμού των ανέργων κατά 70%.
- Ραγδαία άνοδος της προσφερόμενης ξένης εργασίας από οικονομικούς πρόσφυγες (νόμιμα και παράνομα), χωρίς αντίστοιχη αύξηση της ανεργίας (500-600 χιλ. πρόσφυγες).
- Αύξηση του Α.Ε.Π. τα τελευταία χρόνια με ταυτόχρονη αύξηση της ανεργίας.
- Τεχνολογικός εκσυγχρονισμός των μεγάλων εταιρειών που ανατρέπει την αναλογική αύξηση της απασχόλησης.
- Δημιουργία νέων θέσεων εργασίας από τις Μ.Μ.Ε., παρά τη σκληρή κρατική πολιτική εναντίον τους και την ανατροπή των όρων ανταγωνισμού σε βάρος τους.

Τα παραπάνω στοιχεία δείχνουν ότι η ελληνική οικονομία διέρχεται μια περίοδο μετάβασης και προσαρμογής στις νέες συνθήκες της παγκοσμιοποίησης,

που έχει ως αποτέλεσμα τη διάψευση κάποιων συμβατικών υπολογισμών για την ανεργία.

Ένα παράδειγμα είναι η αύξηση του Α.Ε.Π. σε ικανοποιητικούς ρυθμούς με ταυτόχρονη αύξηση της απασχόλησης και της ανεργίας. Το σημείο ισορροπίας για την ελληνική οικονομία δεν επιτεύχθηκε, γιατί στους τομείς όπου πραγματοποιήθηκε η μεγαλύτερη αύξηση του Α.Ε.Π. γίνονταν ταυτόχρονα επενδύσεις εκσυγχρονισμού και έντασης κεφαλαίου. Οι επενδύσεις αυτές δεν ακολουθήθηκαν από ανάλογες μικρότερες επενδύσεις, ιδίως στις Μ.Μ.Ε. (Μικρομεσαίες Επιχειρήσεις), με αποτέλεσμα να έχουμε διαφορετικές ταχύτητες σε ομάδες επιχειρήσεων ως προς την ανάπτυξη και την απασχόληση.

Αρνητικό σημείο για την αποκατάσταση της ισορροπίας, ώστε η ανάπτυξη να συμβαδίσει με τη μείωση της ανεργίας και τη δικαιότερη διάχυση του δημιουργούμενου πλούτου, είναι η έλλειψη ενίσχυσης της δημιουργίας νέων βιώσιμων θέσεων εργασίας στις Μικρομεσαίες Επιχειρήσεις. Δυστυχώς στη χώρα μας, η επιχειρηματικότητα των Μ.Μ.Ε., σε αντίθεση με την πολιτική που ασκεί η Ε.Ε., δεν ενισχύεται. Αντίθετα δέχεται πλήγματα και αντικίνητρα.

Ο εκσυγχρονισμός των μεγάλων επιχειρήσεων πρέπει να ακολουθείται από ανάλογο εκσυγχρονισμό και διεύρυνση εργασιών στις Μ.Μ.Ε. Με αυτόν το συνδυασμό μπορούμε να πετύχουμε αναλογική ανάπτυξη των δεικτών σε όλους τους τομείς: παραγωγή, απασχόληση, μείωση της ανεργίας. Είναι προφανές ότι, για να γίνουν αυτά, είναι απαραίτητο να διαρθρωθεί ανάλογα και η πολιτική του κράτους.

Σήμερα, έχουμε αρκετές αντιφάσεις σε αυτή την πολιτική, που πρέπει να λυθούν σε ευρύτερο κυβερνητικό επίπεδο. Έχουμε για παράδειγμα πλήθος φορολογικών, χρηματοδοτικών, θεσμικών κ.ά. αντικινήτρων στην ανάπτυξη των Μ.Μ.Ε., πράγμα που υποσκάπτει τη σπουδαία δυνατότητά τους να αυξάνουν την απασχόληση πολύ ταχύτερα από τις μεγάλες επιχειρήσεις.

Στον τομέα της χρηματοδότησης, για παράδειγμα, ενώ για τις επενδύσεις τεχνολογικής αιχμής και τις μεγάλες βιομηχανικές επενδύσεις, οι οποίες είναι εντάσεως κεφαλαίου, έχουν θεσπιστεί επιχορηγήσεις και επιδοτήσεις μέσα από τα αναπτυξιακά κίνητρα και τη φορολογία, για τις μικρές επενδύσεις δεν υπάρχουν αυτά τα κίνητρα.

Επιπλέον, οι μεγάλες επενδύσεις μπορούν να χρηματοδοτηθούν φθηνά, τόσο μέσω του χρηματιστηρίου, όσο και από τις τράπεζες με διαπραγματευόμενο χαμηλό επιτόκιο.

Οι Μ.Μ.Ε. έχουν μόνο τη λύση της προσφυγής στην τραπεζική χρηματοδότηση, η οποία, λόγω της μικρής διαπραγματευτικής μας δύναμης, είναι πολύ ακριβή και γίνεται με καθαρά τραπεζικά κριτήρια.

Οι Μ.Μ.Ε. στη χώρα μας πληρώνουν επιτόκια υπερτριπλάσια από αυτά του μέσου όρου της Ε.Ε. και επταπλάσια του τρέχοντος πληθωρισμού.

Με αυτούς τους όρους, δεν είναι δυνατόν να επιτευχθεί ισόρροπη ανάπτυξη στο εσωτερικό της εθνικής οικονομίας και μοιραία θα παρουσιάζονται οι αντιφάσεις στην απασχόληση.

Αν υπολογίσουμε ότι τις περισσότερες νέες θέσεις εργασίας τις δημιουργούν οι Μ.Μ.Ε., τότε κατανοούμε ότι

αυτές οι αντιφάσεις, που είναι σε βάρος των Μ.Μ.Ε., έχουν ως ένα από τα αποτελέσματα και την αύξηση της ανεργίας.

Να σημειώσουμε ότι σε μια έρευνα που έκανε η ΓΣΕΒΕΕ αποδείχθηκε ότι η δημιουργία νέων θέσεων εργασίας στις Μ.Μ.Ε. είναι από πλευράς κόστους πολύ μικρή και μια πολιτική στήριξης θα απαιτούσε σχετικά μικρά κονδύλια για την Πολιτεία. Μια νέα θέση εργασίας στις Μ.Μ.Ε. απαιτούσε επένδυση 10.600 ευρώ, ενώ η αντίστοιχη θέση για τη μεγάλη βιομηχανία απαιτούσε 107.800 ευρώ και για τις επενδύσεις υψηλής τεχνολογίας 327.000 ευρώ.

Ο λόγος που προτάσσεται η πολιτική της οικονομικής ανάπτυξης από την πολιτική μείωση της ανεργίας στο πρόβλημα της απασχόλησης είναι γιατί θεωρούμε πως μόνο η δημιουργία βιώσιμων νέων θέσεων εργασίας μπορεί να δώσει οριστικές λύσεις.

Όσον αφορά τώρα τις ασκούμενες πολιτικές για την αντιμετώπιση της ανεργίας, πρέπει να πούμε ότι, παρά τη θετική στροφή προς ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης που σημειώθηκε τα τελευταία χρόνια, έχουμε πολύ δρόμο ακόμη, για να πετύχουμε την αποτελεσματικότητα που προσδοκούμε.

Ορισμένα από τα προγράμματα αυτά αποδυναμώθηκαν, γιατί έγιναν αντιληπτά ως ταμειακή επιδότηση της εργασίας και όχι ως στήριγμα δημιουργίας νέων θέσεων. Σε άλλες περιπτώσεις τα προγράμματα κατάρτισης κατέληξαν σε ανακύκλωση ανέργων χωρίς έξοδο σε θέσεις εργασίας κ.λ.π.

Αξίζει να σημειωθεί, ότι τρεις Ο.Ε. και Ε.Ε. κλείνουν και δύο ανοίγουν. Από 3.3.1998 μέχρι σήμερα 160.709 επιχειρήσεις έκλεισαν και 220.859 άνοιξαν. Στον αριθμό

των κλεισιμάτων, βέβαια, δεν περιλαμβάνονται τα αδήλωτα κλεισίματα, που αποτελούν πάντα έναν σεβαστό αριθμό. Ωστόσο, στις νέες επιχειρήσεις περιλαμβάνονται πολλά τυπικά μόνο ανοίγματα, ενώ ένας αριθμός είναι πραγματικός, αφού αφορά εργαζομένους-αυτοαπασχολούμενους και αλλοδαπούς, οι οποίοι προσφεύγουν σε άνοιγμα «επιχείρησης», για να παραμείνουν στη χώρα ή για να μην τους διώξουν οι εργοδότες τους.⁷⁹

Πραγματική καταστροφή επιχειρήσεων έχει επέλθει στο χώρο των Ο.Ε. και Ε.Ε. Τα στοιχεία δείχνουν ότι από 113.290 Ο.Ε. και Ε.Ε. και στο ίδιο διάστημα άνοιξαν μόνο 80.375. Δηλαδή τα «λουκέτα» ήταν κατά 41% περισσότερα. Κύρια αιτία για την πορεία αυτή πρέπει να θεωρείται το αντικίνητρο του φορολογικού συντελεστή 35%, ο οποίος λειτουργεί διαλυτικά για τις επιχειρήσεις αυτές.

Αντίθετα, από τις Μ.Μ.Ε. οι αριθμοί των Α.Ε. και Ε.Π.Ε. βρίσκονται σε άνθηση. Τα στοιχεία δείχνουν συνολικά 48.568 ανοίγματα και μόνο 9.438 κλεισίματα. Δηλαδή τα ανοίγματα είναι 414% περισσότερα από τα κλεισίματα.

Με βάση τα στοιχεία της Γενικής Γραμματείας Πληροφορικών Συστημάτων του Υπουργείου Οικονομικών, από τις 3 Μαρτίου του 2000 που άρχισε να λειτουργεί το ΤΑΧΙΣ:

- Ιδρύθηκαν **26.740** νέες ανώνυμες εταιρείες, ενώ 2.460 εταιρείες έκλεισαν.

⁷⁹ Έρευνα Γ. Γ Πληροφοριακών Συστημάτων, πρώην ΚΕΠΥΟ, 28.2.2003

- Άρχισαν να λειτουργούν **21.828** εταιρείες περιορισμένης ευθύνης, ενώ έβαλαν λουκέτο 6.978.

- Έκαναν έναρξη εργασιών **14.039** ετερόρρυθμες εταιρείες, ενώ 19.797 ανέστειλαν τη λειτουργία τους.

- Συστάθηκαν 66.336 ομόρρυθμες εταιρείες, αλλά έκλεισαν **93.493**.

Το 96% των επιχειρήσεων στεγάζουν τις δραστηριότητες τους (παραγωγή και διοίκηση) σε ενιαίο χώρο και το υπόλοιπο 4% διαθέτουν ξεχωριστό χώρο για την παραγωγή και ξεχωριστό για τη διοίκηση της επιχείρησης (γραφεία).

Από τις επιχειρήσεις που διαθέτουν ξεχωριστό χώρο παραγωγής (εργοστάσιο), στο 47% το εργοστάσιο είναι ιδιόκτητο και στο 53% μισθωμένο. Τα αντίστοιχα ποσοστά για τις υπόλοιπες επιχειρήσεις είναι 31% ιδιόκτητο και 69% μισθωμένο.

Οι ομόρρυθμες εταιρείες παρουσιάζουν τα υψηλότερα ποσοστά ιδιόκτητων επαγγελματικών χώρων. Στις ΟΕ το 34% των επιχειρήσεων διαθέτει ιδιόκτητη έδρα και το 60% ιδιόκτητο εργοστάσιο. Αντίθετα, οι Ανώνυμες Εταιρείες (Α.Ε.) διαθέτουν τα χαμηλότερα ποσοστά ιδιόκτητων χώρων εγκατάστασης, ενώ στα υπόλοιπα είδη εταιρειών τα ποσοστά ιδιοκτησίας επαγγελματικής στέγης κινούνται στα επίπεδα του μέσου όρου.

Με βάση τα ανωτέρω στοιχεία, γίνεται σαφές ότι υπάρχει συσχέτιση του μεγέθους της επιχείρησης (αναφορικά με το επίπεδο απασχόλησης και τον κύκλο εργασιών) και του ιδιοκτησιακού καθεστώτος της επαγγελματικής στέγης.

Ειδικότερα όσο ανεβαίνει το επίπεδο απασχόλησης και ο κύκλος εργασιών, ανεβαίνουν και τα ποσοστά ιδιόκτητων επαγγελματιών χώρων.

Είναι χαρακτηριστικό ότι, ενώ στις επιχειρήσεις που δεν έχουν προσωπικό, το ποσοστό αυτών που έχουν ιδιόκτητη έδρα είναι 27%, στις επιχειρήσεις με πάνω από 21 άτομα προσωπικό το αντίστοιχο ποσοστό φθάνει στο 70%.

Τέλος, όσο περισσότερα έτη λειτουργίας έχει η επιχείρηση, τόσο το ποσοστό αυτών με ιδιοκτήτη έδρα ανεβαίνει.

Ειδικότερα το ποσοστό των επιχειρήσεων με ιδιόκτητη έδρα είναι για τις επιχειρήσεις που ιδρύθηκαν την τελευταία τριετία 25%, ενώ στις επιχειρήσεις που ιδρύθηκαν έως το 1970 40% και σ' αυτές που ιδρύθηκαν στις δεκαετίες '70 και '80 31%.

Το κόστος της κατάρτισης στη μικρή επιχείρηση είναι αναλογικά πολύ μεγαλύτερο από το κόστος της κατάρτισης στη μεγάλη. Αυτό καθιστά την κατάρτιση στη μικρή επιχείρηση να βασίζεται σε παραδοσιακές μεθόδους μαθητείας, γεγονός που αυξάνει το ποσοστό ανακύκλωσης της μικρής επιχείρησης με περαιτέρω αύξηση του κόστους προσλήψεων ή αντιθέτως την υποχρεώνει σε αμυντική πολιτική διατήρησης του προσωπικού χωρίς ανανέωση (ακαμψία απασχόλησης). Το πρόβλημα έγκειται στη μεγαλύτερη εξάρτηση της μικρής επιχείρησης από δεξιότητες που είναι ειδικές γι' αυτήν.⁸⁰ Η αδυναμία δημιουργίας ενός θεσμικού πλαισίου τεχνικής κατάρτισης κατάλληλου να αντιμετωπίσει επαρκώς τις ειδικές ανάγκες

80 Hamilton Alexander institute, *The manual of modern Bulgetary Practises*,
Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999

των μικρών επιχειρήσεων επιτείνει την παραδοσιακότητα των τεχνικών παραγωγής και των οργανωτικών δομών. Η παρεχόμενη κατάρτιση, όταν δεν στοχεύει στην κατάληψη ή στη διατήρηση μιας θέσης εργασίας, έχει πολλαπλά αρνητικά αποτελέσματα.⁸¹ Αφ' ενός έχει αρνητικές επιπτώσεις σε όρους ιδιωτικού και κοινωνικού ισοζυγίου κόστους- οφέλους. Έχει διαπιστωθεί διολίσθηση από τους στόχους των προγραμμάτων σε χώρες όπως η Σουηδία και μετατόπισης του περιεχομένου της τεχνικής κατάρτισης σε οιονεί ασφαλιστική κάλυψη από την ανεργία. Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι η εκτεταμένη προσφυγή σε προγράμματα ενδοεπιχειρησιακής κατάρτισης προσωπικού που πρόκειται να απολυθεί ή που εργάζεται σε επιχείρηση που κλείνει με σκοπό την επιμήκυνση του χρόνου εργασίας και χωρίς να γίνεται ρητά ανακοινώσιμη η αδυναμία διατήρησης της απασχόλησης στην επιχείρηση δημιουργεί φαινόμενα εγκλωβισμού του προσωπικού. Στην Ελλάδα μια τέτοια κατάσταση δημιουργήθηκε σε σειρά προβληματικών επιχειρήσεων με την εφαρμογή, εικονικών σε μεγάλο ποσοστό, προγραμμάτων ενδοεπιχειρησιακής κατάρτισης.

81 ΣΑΒΒΑΣ ΡΟΜΠΟΛΗΣ: «Οικονομία και Εργασία», Καμπύλη, Αθήνα 2002

2.2 Το φαινόμενο της κρίσης αυτοαπασχόλησης και τα άμεσα αίτιά του

Το καινούργιο στην εποχή του παγκόσμιου είναι ότι η σχέση ανάμεσα στη φτώχεια και τον πλούτο χάνεται, και μάλιστα, σύμφωνα με τον Μπάουμαν, εξαιτίας της παγκοσμιοποίησης. Διότι αυτή είναι που διαιρεί τον πληθυσμό της Γης σε παγκοσμιοποιημένους πλούσιους, οι οποίοι κατακτούν το χώρο και δεν έχουν χρόνο, και περιορισμένους και συγκεκριμένους τόπους φτωχούς, οι οποίοι είναι εγκλωβισμένοι στο χώρο και είναι υποχρεωμένοι να σκοτώνουν το χρόνο τους, με τον οποίο έτσι κι αλλιώς δεν μπορούν να κάνουν τίποτε.

Ανάμεσα σε αυτούς τους νικητές και ηττημένους της παγκοσμιοποίησης, επιχειρηματολογεί ο Μπάουμαν, στο μέλλον δεν θα υπάρχει ούτε ενότητα ούτε εξάρτηση. Το συναγόμενο συμπέρασμα είναι: Η θεωρία του αφέντη και του δούλου καταρρέει. Ακόμα περισσότερο: Διαρρηγνύεται εκείνη η συνέχεια που όχι μόνο καθιστούσε αναγκαία και δυνατή την αλληλεγγύη. Αυτή η σχέση εξάρτησης, ή τουλάχιστον οίκτου, που βρισκόταν στη βάση όλων των ιστορικών μορφών ανισότητας μέχρι σήμερα παύει να ισχύει στο νέο Πουθενά της Παγκόσμιας κοινωνίας. Έτσι, και ο όρος "Παγκοσμιοεντοπιότητα" αποτελεί έναν ευφημισμό. Μας ξεγελά ότι προκύπτουν και από τις δύο πλευρές καταστάσεις ενότητας και εξάρτησης, για τις οποίες δεν γνωρίζουμε ούτε ονόματα ούτε απαντήσεις.

Ο Μπάουμαν συγχέει και το γεγονός ότι τα συγκεκριμένα πλαίσια του εθνικού κράτους χάνουν το νόημά τους, καθώς οι αντιθέσεις ανάμεσα στους φτωχούς χωρίς σύνορα και τους πλούσιους χωρίς σύνορα δεν μπορούν πλέον να προσδιοριστούν με σαφήνεια, με την απώλεια κάθε έννοιας συγκεκριμένου πλαισίου.

Από τη μία, δεν μπορεί να είμαστε κατηγορηματικοί ότι η διαμόρφωση μιας "παγκόσμιας αλληλεγγύης" των πολιτών (J. Habermas) θα πετύχει, δεδομένου ότι αυτή θα αντιπροσωπεύει πιο ασθενείς δεσμούς από ό,τι η αλληλεγγύη ανάμεσα στα Ευρωπαϊκά Κράτη, που αναπτύχθηκε επί ένα ή δύο αιώνες. Από την άλλη, οι παγκόσμιες κοινωνίες δεν υποσκάπτουν μόνο τις κοινότητες που στηρίζονται στο εθνικό κράτος και ελέγχονται από αυτές, αλλά δημιουργούν την αίσθηση ότι δεν υφίστανται καμία απόσταση ανάμεσα σε εμφανώς διακριτούς κόσμους και μάλιστα όχι "εκεί έξω", αλλά σε κάθε συγκεκριμένο χώρο, στα μικρά, στη ζωή του καθενός.

Όσον αφορά την ουσία, σύμφωνα με τον Απαντουράι,⁸² τίθεται σε αμφισβήτηση ακόμα και το κατά πόσο η πολιτισμική παραγωγή πιθανών τρόπων ζωής (η οποία κατά λέξη περικλείει τους πλουσιότερους και τους φτωχότερους), επιτρέπει καθ' οιονδήποτε τρόπο τον αποκλεισμό συγκεκριμένων ομάδων.

82 Appanturai, A.: « Global Landschften », in U. Beck (H. g.) *Perpektiven der Weltgesellschaft* σύγκρινε σχετικά S Lash/J. Urry, *Globale Kulturindystrien*, Frankfurt/M. 1998, Κεφ. X

Ο Πρώτος Κόσμος περιέχεται στον Τρίτο και τον Τέταρτο, όπως και ο Τρίτος και ο Τέταρτος περιέχονται στον Πρώτο. Το κέντρο και η περιφέρεια δεν χωρίζονται με βάση τις διαφορετικές ηπείρους, αλλά συνυπάρχουν, αντιφάσκουν και περιπλέκονται ποικιλοτρόπως μέσα από συγκρούσεις, εδώ όπως και εκεί: Αυτό το καινούριο φαινόμενο αδυναμίας ορισμού των φτωχών με συγκεκριμένο τρόπο κάνει την εμφάνισή του όταν στο Ρίο, με το που έρχεται η νύχτα, οι άστεγοι "καταλαμβάνουν" τις πολυτελείς λεωφόρους.

Αλλά ακόμα και γύρω από το ερώτημα γιατί και πώς η παγκοσμιοποίηση καταργεί τα ελάχιστα κοινά χαρακτηριστικά που υπάρχουν ανάμεσα σε πλούσιους και φτωχούς, ο Μπάουμαν δεν καταφέρνει να μας διαφωτίσει. Για το λόγο αυτό, θα πρέπει εδώ να το αντιμετωπίσουμε με συγκεκριμένο τρόπο. Η εργασία απομακρύνεται από τον κόσμο της εργασίας.

«Το μέλλον της εργασίας», δήλωσε το αφεντικό της B.M.W., «είναι το εξής, όσον αφορά την επιχείρησή μας». Ξεκινά, λοιπόν, δείχνοντας μια γραμμή με αρνητική κλίση, η οποία αρχίζει το 1970 και καταλήγει το 2000 στο μηδέν. «Αυτό είναι ασφαλώς υπερβολικό και δεν μπορούμε να δώσουμε στη δημοσιότητα μια τέτοια πρόβλεψη», προσθέτει. «Αλλά η παραγωγικότητα αυξάνεται σε τέτοιο βαθμό, ώστε να παράγουμε ολοένα περισσότερα αυτοκίνητα με λιγότερη εργασία. Ακόμα και για να διατηρήσουμε το σημερινό επίπεδο απασχόλησης, θα πρέπει οι αγορές να διευρυνθούν υπερβολικά. Μόνο εάν πουλάμε τα αυτοκίνητά μας σε κάθε γωνιά της Γης, υπάρχει μια

περίπτωση να διασφαλίσουμε τις υπάρχουσες θέσεις εργασίας».

Ο καπιταλισμός καταργεί την εργασία. Η ανεργία δεν αποτελεί πλέον κάποιο περιθωριακό φαινόμενο, αλλά αφορά δυνάμει τους πάντες – ακόμα και τη δημοκρατία ως τρόπο ζωής. Αλλά ο παγκόσμιος καπιταλισμός, που αποποιείται τις όποιες ευθύνες γύρω από την απασχόληση και τη δημοκρατία, υποσκάπτει με αυτό τον τρόπο την ίδια του τη νομιμότητα.

Προτού ένας νέος Μαρξ συνταράξει τη Δύση, θα πρέπει να ξαναπιάσουμε το νήμα των παρακμασμένων ιδεών και μοντέλων για μια κοινωνία που αλλάζει. Το μέλλον της δημοκρατίας, καθώς και της κοινωνίας της εργασίας, πρέπει να επαναθεμελιωθεί. [E. B. Karpstein, *Arbeiter und die Weltwirtschaft in U. Beck* (H.g.), *Politik der Globalisierung*].

Για παράδειγμα, στη χώρα της απασχόλησης που πολλοί έχουν ερωτευθεί, τη Μεγάλη Βρετανία, μόλις το ένα τρίτο αυτών που είναι ικανοί να εργαστούν διαθέτει πλήρως απασχόληση με την κλασική έννοια (στη Γερμανία το αντίστοιχο ποσοστό εξακολουθεί να είναι πάνω από 60%). Πριν από 20 χρόνια, και στις δύο προαναφερθείσες χώρες, τα ποσοστά των εργαζομένων με πλήρη απασχόληση ήταν πάνω από 80%.

Αυτό που παρουσιάζεται ως φάρμακο (η ελαστική εργασία με σκοπό το βιοπορισμό) κάλυψε και επιβράδυνε την πορεία της ασθενείας ανεργία, αλλά δεν τη θεράπευσε. Αντίθετα, όλα αυξάνονται: η ανεργία

και το νέο ακατάληπτο φαινόμενο της μερικής απασχόλησης, οι επισφαλείς σχέσεις εργασίας και οι μόνιμες εφεδρείες της εργασίας. Με άλλα λόγια: Ο όγκος της εργασίας με σκοπό το βιοπορισμό μειώνεται ραγδαία. Βαδίζουμε ολοταχώς προς την κατεύθυνση ενός καπιταλισμού χωρίς εργασία, και μάλιστα σε όλες τις μεταβιομηχανικές κοινωνίες του κόσμου⁸³.

Τρεις μύθοι καλύπτουν τη δημόσια συζήτηση γύρω από την άποψη που αφορά τη συγκεκριμένη κατάσταση, Πρώτο: Τα πάντα είναι ούτως ή άλλως πολύ περίπλοκα – ο μύθος της αδιαφάνειας. Δεύτερο: Η επικείμενη άνοδος της κοινωνίας των υπηρεσιών θα σώσει την κοινωνία της εργασίας – ο μύθος των υπηρεσιών, Τρίτο: Πρέπει απλώς να μειώσουμε δραματικά το κόστος της εργασίας, και τότε θα λυθεί αυτομάτως το πρόβλημα της ανεργίας – ο μύθος του κόστους.

Το γεγονός ότι όλα εξαρτώνται από όλα (έστω και ασθενώς), ενώ ταυτόχρονα είναι αρκετά αδιαφανή, μέχρι τώρα είναι κάτι που ασφαλώς ισχύει για την ανάπτυξη της αγοράς εργασίας κάτω από τα δεδομένα της παγκοσμιοποίησης.

Αυτό όμως δεν αποκλείει τη διαπίστωση της ύπαρξης μαζικών τάσεων, όπως εξάλλου αποδεικνύουν στατιστικές συγκριτικές έρευνες σε διεθνές επίπεδο, οι οποίες έγιναν για λογαριασμό της Κομισιόν, με στόχο τη διερεύνηση μελλοντικών ερωτημάτων (Επιτροπή για τα μελλοντικά ερωτήματα, *Η ανάπτυξη της κερδοφορίας*

83 Lauren Fredman: «Foreigners Lament: We're Going Nowhere», *Nikkei weekly*, 1994

και της ανεργίας στη Γερμανία και άλλες πρώιμες βιομηχανικές χώρες, Μέρος 1, Βόννη, Οκτώβριος 1996).

Σύμφωνα με αυτές τις έρευνες, ο παράγοντας εργασία διατήρησε την αξία του διαμέσου των γενεών. Στα μέσα της δεκαετίας του '70 πραγματοποιήθηκε μια τομή. Από τότε παρατηρείται παντού μια μείωση της εργασίας, με στόχο το βιοπορισμό, είτε ευθέως μέσω της ανεργίας (όπως στη Γερμανία) είτε συγκαλυμμένα μέσω της εντυπωσιακής αύξησης «εναλλακτικών μορφών απασχόλησης» (όπως στις Η.Π.Α. και τη Μεγάλη Βρετανία). Η ζήτηση εργασίας μειώνεται, ενώ η προσφορά αυξάνεται (ακόμα και μέσω της παγκοσμιοποίησης). Και οι δύο αυτές ενδείξεις πρόσθετης μείωσης της εργασίας με σκοπό το βιοπορισμό (η ανεργία και η ασταθής απασχόληση) βρίσκονται στα όρια του συναγερμού.⁸⁴

Εδώ και πολύ καιρό δεν έχουμε πλέον να κάνουμε με την ανακατανομή της ανεργίας, ακόμα και στις καινούριες μορφές όπου η ανεργία αναμειγνύεται με την απασχόληση, επειδή επίσημα αυτές ορίζονται ως (πλήρης) απασχόληση (περιοδική απασχόληση, μερική απασχόληση κλπ.) Αυτό ισχύει ήδη για τους περίφημους παράδεισους της απασχόλησης, δηλ. της Η.Π.Α. και τη Μεγάλη Βρετανία, όπου εκείνοι οι οποίοι ζουν στην γκρίζα ζώνη ανάμεσα στην εργασία και τη μη εργασία και συχνά είναι υποχρεωμένοι να επιβιώνουν

84 Δεδουσόπουλος Απόστολος, *Η κρίση στην αγορά εργασίας: Ρύθμιση-Ευελιξίες-Απορρύθμιση*, τόμος πρώτος (θεωρίες της ανεργίας), Τυπωθήτω Αθήνα 2000

με μισθούς πείνας αποτελούν εδώ και καιρό την πλειοψηφία⁸⁵.

Έτσι, πολλοί πέφτουν θύματα της πλάνης ότι δήθεν με κάθε κρίση η κοινωνία της εργασίας αδυνατίζει ακόμα και ότι μεγάλα και αυξανόμενα τμήματα του πληθυσμού έχουν έτσι κι αλλιώς «ανασφαλείς θεσούλες εργασίας», γύρω από την εξασφάλιση των οποίων (σε σταθερή βάση) δεν έχει νόημα η συζήτηση.

Πολιτικοί, ιδρύματα, ακόμα και εμείς οι ίδιοι έχουμε μάθει να σκεφτόμαστε με βάση τα φανταστικά κλισέ ενός κόσμου πλήρους απασχόλησης. Ακόμα και οι συμφωνίες για δάνεια ή για ασφάλιση συνάπτονται λαμβάνοντας ως δεδομένο ότι οι άνθρωποι που είναι «απασχολούμενοι» θα έχουν μια σταθερή εργασία.⁸⁶

Η ραγδαία αναπτυσσόμενη πραγματικότητα ούτε έτσι ούτε αλλιώς (ούτε άνεργος ούτε πλήρως απασχολούμενος) δεν ταιριάζει με τα παραπάνω στερεότυπα.

Οι μανάδες αφήνουν τη δουλειά τους προς χάρη των παιδιών τους. Όμως, το μοντέλο των τριών φάσεων που ακολουθούν δεν ισχύει πλέον. Η τρίτη φάση (επιστροφή στο επάγγελμα, από τη στιγμή που τα παιδιά βγουν από το νοικοκυριό) προϋποθέτει την αυταπάτη της πλήρους απασχόλησης.

85 Michel Albert, *Capitalism Against Capitalism*, Whurr Publishers London, 1993

86 Hofman C.: «Institutional Barriers to Job Creation: Views and Expectations of Firms and Workers in the European Community, στο C. Buechteman, (ed), *Employment Security and Labor Market Behavior*, ILR Press 1997

Κατηγορούμε τη μαζική ανεργία και υποβαθμίζουμε το γεγονός ότι η εργασία από το πρωί μέχρι το βράδυ, για μια ολόκληρη ζωή, μέχρι την ηλικία της συνταξιοδότησης, είναι πλέον η συνηθισμένη κατάσταση την οποία βιώνει ένας ενήλικας. Ακόμα και η Λαϊκή Δημοκρατία της Γερμανίας ήταν, υπό αυτή την έννοια, μια κοινωνία εργασίας.

Σήμερα πρέπει πλέον να μιλάμε για μια εκτεταμένη ανεργία στα καινούργια κρατίδια της χώρας.

Πολλοί πιστεύουν, ελπίζουν και παρακαλούν να μας σώσει ο τομέας των υπηρεσιών από τον κακό δράκο της ανεργίας – «ο μύθος των υπηρεσιών». Πλήθος υπολογισμών πρόκειται να κριθούν στο μέλλον. Σίγουρα θα δημιουργηθούν νέες θέσεις εργασίας. Όμως, γίνεται το εντελώς αντίθετο, και οι παραδοσιακές σίγουρες θέσεις εργασίας στον τομέα των υπηρεσιών θυσιάζονται στο βωμό ενός πρωτοεμφανιζόμενου κύματος αυτοματισμού. Για παράδειγμα, οι τηλετράπεζες οδηγούν στο κλείσιμο υποκαταστημάτων στην τραπεζική αγορά – η TELEKOM σχεδιάζει να καταργήσει 60.000 θέσεις εργασίας (στην εποχή της έκρηξης της πληροφορίας αυτές μπορούν να μεταφερθούν οπουδήποτε). Πολλές εταιρείες (τελευταίο η American Express) μεταφέρουν ολόκληρους κλάδους τους σε χώρες με φτηνό εργατικό δυναμικό (στη συγκεκριμένη περίπτωση στις νότιες Ινδίες).

Η απογοητευτική πραγματικότητα είναι, παρά τα όσα λένε οι προφήτες, ότι θα υπάρξει υπερπληθώρα καλοπληρωμένων θέσεων εργασίας στον τομέα της

επεξεργασίας δεδομένων. Οι πεζικάριοι της πληροφορίας, γράφει ο ειδικός επί της Εθνικής Οικονομίας και πρώην υπουργός Εργασίας στην κυβέρνηση Κλίντον, Ρόμπερτ Ρόιχ, είναι οι ορδές επεξεργαστών δεδομένων, οι οποίοι σε όλο τον κόσμο εργάζονται στα πίσω δωμάτια, μπροστά σε υπολογιστές που είναι συνδεδεμένοι με διεθνείς τράπεζες δεδομένων.

Ωστόσο, η αυταπάτη-κλειδί της συζήτησης που γίνεται είναι ο μύθος του κόστους.

Ολοένα και περισσότεροι άνθρωποι μολύνονται από τη συχνά με βίαιο τρόπο προβαλλόμενη θεωρία ότι μόνο μια δραστική μείωση του κόστους εργασίας και των μισθών μπορεί να μας βγάλει από την κοιλάδα των στεναγμών της ανεργίας. Εδώ προβάλλει ο «αμερικανικός τρόπος». Αν όμως συγκρίνουμε τις Η.Π.Α. με τη Γερμανία, θα αποδειχτεί ότι το «θαύμα της απασχόλησης» είναι ένα φαινόμενο που έχει δύο πρόσωπα. Θέσεις εργασίας για υψηλά ειδικευμένους, οι οποίες εξακολουθούν να είναι σίγουρες και καλά πληρωμένες, υπάρχουν σε ποσοστό 2,6% στις Η.Π.Α., δηλαδή το ίδιο σπάνια ή συχνά όπως και στη Γερμανία, τη χώρα με τις υψηλότερες αμοιβές (στοιχεία ΟΟΣΑ, 1996). Η διαφορά βρίσκεται στην ανάπτυξη των κακοπληρωμένων θέσεων εργασίας, που απαιτούν χαμηλή ή καθόλου ειδίκευση. Είναι ο δρόμος των μικροϋπηρεσιών, τον οποίο υποδεικνύει το αμερικανικό θαυματουργό μοντέλο. Αυτό, ανάμεσα στα άλλα, προϋποθέτει μια πολιτική που θα κατοχυρώνει τη δυνατότητα ελεύθερης μετακίνησης. Ένας άνεργος

τυχοδιώκτης από το Μόναχο μπορεί στο μέλλον να υποχρεωθεί να ασχοληθεί με τα σπαράγγια στο Ντέγκεντορφ της Κάτω Βαυαρίας προς μεγάλη απογοήτευση των σπαραγγιών και των καλλιεργητών τους. Διότι αυτός δεν έχει ούτε τις γνώσεις ούτε τα κίνητρα των Πολωνών εργατών γης για τους οποίους η ενασχόληση με τα σπαράγγια σημαίνει μια κοινωνική άνοδο.

Οι σκοτεινές πλευρές του αμερικανικού θαυματουργού μοντέλου απασχόλησης είναι: Από το 1979 μέχρι το 1989 τα εισοδήματα των εργατών που ανήκουν στο κατώτερο 10% της κοινωνικής ιεραρχίας μειώθηκαν κατά 16%. Ακόμα και τα πραγματικά εισοδήματα στην κορυφή αυξήθηκαν κατά 5%⁸⁷.

Στις αρχές του 21^{ου} αιώνα, η μείωση της απασχόλησης είναι το πιο σοβαρό κοινωνικό και οικονομικό πρόβλημα για όλα σχεδόν τα κράτη μέλη.

Ο ένας στους δέκα πολίτες της Ε.Ε. αναζητεί μάταια εργασία. Το ποσοστό απασχόλησης ανέρχεται σε 61%, δηλαδή σχεδόν 10 ποσοστιαίες μονάδες κάτω από το αντίστοιχο ποσοστό των Η.Π.Α. και της Ιαπωνίας. Αν και έχουν δημιουργηθεί εκατομμύρια νέες θέσεις εργασία στην Ε.Ε., εκατομμύρια πολίτες εξακολουθούν να μην μπορούν να βρουν δουλειά και περισσότεροι από τους μισούς που αναζητούν θέση εργασίας είναι άνεργοι για περισσότερο από ένα χρόνο.

87 Kruger A., «It's Time for Americans to Worry about Stagnation of Wages», *International Herald Tribune*, 1.8. 1997

Στη σύνοδο κορυφής του Λουξεμβούργου, το 1997, οι ευρωπαϊοί αρχηγοί κρατών και κυβερνήσεων χάραξαν για πρώτη φορά τις κατευθυντήριες γραμμές για την απασχόληση, με στόχο την ανάπτυξη μιας πιο ενεργούς. από ό,τι κατά το παρελθόν, πολιτικής για την αγορά εργασίας. Αντί της επικέντρωσης αποκλειστικά στη στήριξη του εισοδήματος των ανέργων, τα προληπτικά μέτρα ήταν αυτά που αποτέλεσαν την προτεραιότητα, με έμφαση στην απασχολησιμότητα των ατόμων που αναζητούν εργασία, στο επιχειρηματικό πνεύμα, στην προσαρμοστικότητα των επιχειρήσεων και των εργαζομένων στην οικονομική και τεχνολογική αλλαγή.

Η κανονική ημέρα εργασίας πολλών εργαζομένων και αυτοαπασχολούμενων έχει αλλάξει δραστικά στη δεκαετία του 1990. Οι επιχειρήσεις διαθέτουν πλέον υπολογιστές, γραμμές ISDN και κινητά τηλέφωνα. Η εμπορία μέσω του Διαδικτύου, οι τραπεζικές συναλλαγές άμεσης επικοινωνίας και οι επικοινωνίες μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου γίνονται όλο και περισσότερο ο κανόνας, ιδίως μεταξύ των νεότερων εργαζομένων και επιχειρηματιών⁸⁸.

Ωστόσο, η Ευρώπη εξακολουθεί να υπολείπεται των Η.Π.Α. στον τομέα αυτό. Περίπου 500.000 θέσεις εργασίας στον τομέα της τεχνολογίας, πληροφοριών και επικοινωνιών δεν μπορούν να πληρωθούν, επειδή

88 Ευρωπαϊκή Πολιτική Γενική Διεύθυνση Εκπαίδευσης και Πολιτισμού:
Ευρωπαϊκή Πολιτική απασχόλησης και κοινωνική πολιτική: μια πολιτική για τον άνθρωπο, Λουξεμβούργο: Υπηρεσία επίσημων εκδόσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, 2000.

δεν υπάρχουν αρκετά άτομα με τα κατάλληλα προσόντα.

Το χάσμα των δεξιοτήτων θέτει σε κίνδυνο την επιτυχία των μεμονωμένων επιχειρήσεων, των αυτοαπασχολούμενων. Ακόμα και οι επιχειρήσεις που έχουν εισαγάγει την τελευταία τεχνολογία δεν διαπιστώνουν αυτόματα βελτίωση της ευελιξίας τους, ενώ οι αγορές ζητούν ολοένα και περισσότερο ταχείες αντιδράσεις όσον αφορά τις μεταβαλλόμενες απαιτήσεις των καταναλωτών. Προκειμένου να παραμείνουν ανταγωνιστικές, πολλές επιχειρήσεις πρέπει να αλλάξουν τον τρόπο με τον οποίο οργανώνουν την εργασία τους.

Αυτό βέβαια απαιτεί υψηλό κόστος, που το επωμίζονται περισσότερο οι μικρές επιχειρήσεις. Η παραγωγή, η διοίκηση οι εργασιακές διαδικασίες και οι διαχειριστικές δομές τίθενται σε δοκιμασία.

Όπως και αν ορίσουμε την κρίση του οικονομικού συστήματος, που επιφέρει κρίση και στην απασχόληση είτε περιορίσουμε τα αίτια, τους μηχανισμούς και τα αποτελέσματα αυστηρά στο χώρο της οικονομίας, είτε τα αναζητήσουμε στο συνολικό γίγνεσθαι, ένα είναι σαφές: Η κρίση βιώνεται με διαφορετικό τρόπο από τα κοινωνικά υποκείμενα, εκφράζεται με διαφορετικούς τρόπους και επιφέρει διαφορετικά αποτελέσματα στους διάφορους κοινωνικούς χώρους. Η κρίση δεν μπορεί να διαχωριστεί από τη γωνία αυτού που την υφίσταται.

Παραδείγματος χάρη, η κρίση από την πλευρά των επιχειρήσεων συνδέεται με τη μείωση (ή την προοπτική μείωσης) της κερδοφορίας του κεφαλαίου, ενώ από την

πλευρά των μισθωτών με τη συρρίκνωση του βιοτικού επιπέδου, την ανεργία ή το φόβο της ανεργίας, την υποβάθμιση της εργασίας τους στην παραγωγική διαδικασία, την αύξηση των ρυθμών εργασίας τους, τη χειροτέρευση του εργασιακού περιβάλλοντος. Για την κυβέρνηση, η κρίση σημαίνει την αύξηση των ελλειμμάτων και την επιδείνωση των δημοσιονομικών προβλημάτων, ενώ για τους πολίτες αυτή συνοδεύεται από τη συρρίκνωση των υπηρεσιών που παρέχει το δημόσιο και την αύξηση της φορολογίας. Για τους οικονομολόγους, η κρίση αποτυπώνεται στις διακυμάνσεις των βασικών δεικτών οικονομικής δραστηριότητας, στην επιβράδυνση του ρυθμού αύξησης του εθνικού προϊόντος, τη μείωση των επενδύσεων, τη διόγκωση του πληθωρισμού, τη μεγέθυνση της ανεργίας (*J. Habermas, Legitimation Crisis*, σ. 1. 1976).

Στόχος των κειμένων που ακολουθούν είναι να διερευνήσουν, σε κάποιο βαθμό, τις επιπτώσεις της κρίσης στην αγορά εργασίας και πιο συγκεκριμένα στην αυτοαπασχόληση.

Η πρόσφατη κρίση του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος δημιούργησε ένα φαινόμενο μοναδικό στην μεταπολεμική ιστορία: τη μαζική ανεργία, τον αποκλεισμό εκατομμυρίων ανθρώπων από την εργασία. Τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια η ανεργία όχι μόνο αυξήθηκε με ταχύτατους ρυθμούς, αλλά και παρουσιάζει εξαιρετική ανθεκτικότητα, που διατηρείται σε υψηλά επίπεδα. Παραλλήλως, έχει αυξηθεί η μέση διάρκεια της ανεργίας, δηλ. ο χρόνος αποκλεισμού των

ανέργων από την εργασία. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι ως το σημαντικότερο αποτέλεσμα της πρόσφατης κρίσης θεωρήθηκε η ανεργία και η περιθωριοποίηση ενός συστήματος τμήματος του εργατικού δυναμικού.⁸⁹

Το φαινόμενο είναι πρωτοφανές για τη λειτουργία του συστήματος από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, αλλά δεν είναι ανεπανάληπτο στην ιστορική διαδρομή του καπιταλισμού. Οι αναμνήσεις της μεγάλης κρίσης του τέλους της δεκαετίας του 1920 έχουν απαμβλυνθεί σ' έναν κόσμο που θέλει να αγνοεί το παρελθόν του και να σβήσει από τη συνείδησή του την ιστορική μνήμη. Πολύ περισσότερο, όταν οι κεϋνσιανές πολιτικές ρύθμισης της συνολικής ζήτησης, οι θεσμοποιημένες παρεμβάσεις του μεταπολεμικού κράτους πρόνοιας, η κοινωνική ειρήνευση και η συναίνεση στις βασικές συσσωρεύσεις του κεφαλαίου (παραγωγισμός, καταναλωτισμός, συμμετοχικοί θεσμοί βασισμένοι στην έμμεση εκπροσώπηση, τεχνοκρατισμός) έδειχναν τη δυνατότητα ενός καπιταλισμού χωρίς κρίσεις και έντονες ταξικές αντιθέσεις, ενός καπιταλισμού του οποίου η σταθερή, καθημερινή βελτίωση ήταν όχι μόνο επιθυμητή, αλλά και πραγματοποιήσιμη. Η μείωση και το τέλος της απασχόλησης έθεσαν τέλος στις αυταπάτες αυτού του τύπου και δημιούργησαν νέες.

Η ενοχή της κοινωνίας προσωποποιήθηκε στα επιμέρους άτομα, το έγκλημα αποδόθηκε στα ίδια τα θύματα: Για την ανεργία θεωρήθηκαν ως υπεύθυνοι οι άνεργοι και οι εργαζόμενοι στο σύνολό τους, για την

89 Brockway George, *The End of Economic Man*, W. W. Norton N. York 1993

«παραοικονομία» εκείνοι που αναγκάστηκαν να εργασθούν στα ασαφή όρια ανάμεσα στο επίσημο και ανεπίσημο, το αναγνωρισμένο από το κράτος και την συμβατική οικονομική σκέψη, και στο ανεπίσημο, το αδιερεύνητο, ανάμεσα στο τυπικό και το άτυπο.⁹⁰

Με της μείωσης της απασχόλησης, και πολύ περισσότερο με την απειλή της ανεργίας, εξασφαλίστηκε η κοινωνική υποταγή στη διαδικασία αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου, στην αναπροσαρμογή και μορφοποίηση των νέων παραγωγικών διαδικασιών και στη νέα μορφή των οικονομικών, πολιτικών και ιδεολογικών σχέσεων εξουσίας ανάμεσα στην εργασία και το κεφάλαιο.

Πολλοί ερευνητές επισημαίνουν ότι ο χώρος της απασχόλησης μεταβάλλεται, και αυτή η μεταβολή αναφέρεται όχι μόνο στον όγκο της απασχόλησης σε όρους εργαζομένων ανθρώπων, αλλά και στο χρόνο που δαπανούμε στην εργασία, στους τομείς παραγωγής και στο περιεχόμενο της εργασίας, στις συνθήκες και τους όρους απασχόλησης, στις εργασιακές σχέσεις και την εξουσία. Αυτές οι μεταβολές είναι τόσο σημαντικές, ώστε, υποστηρίζεται, να έχουμε εισέλθει σε μια νέα εποχή, νέους τρόπους οργάνωσης της οικονομικής δραστηριότητας, νέες μορφές εργασίας, εκκοινωνισμού και οργάνωσης της πολιτικής και της ιδεολογίας.

Σ' αυτές τις νέες μορφές κοινωνικής οργάνωσης, ο ρόλος των παραδοσιακά συγκροτημένων υποκειμένων,

⁹⁰ Ιωαννίδης Σταύρος, *Σύγχρονες θεωρίες για την φύση της επιχείρησης : ανάλυση και κριτική*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1995

είτε αυτά ορισθούν στο μακρο-επίπεδο (δηλαδή, των εθνικών κρατών), των οικονομικών κλάδων ή των συλλογικών υποκειμένων και κοινωνικών κατηγοριών και τάξεων, είτε ορισθούν στο μικρο-επίπεδο (της επιχείρησης, του επιχειρηματία, της οικογένειας και του ατόμου-μισθωτού εργαζομένου), μεταβάλλεται με τρόπο ριζικό και αναπότρεπτο.⁹¹

Η διαδικασία αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου περιλαμβάνει (μάλλον προϋποθέτει) και τη ριζική αναδιάρθρωση της/των αγοράς/-ών εργασίας. Η αγορά εργασίας (που σχετίζεται με την απασχόληση), που φαίνεται να διαμορφώνεται μέσα από την κρίση και την αναδιάρθρωση, έχει διαφορετικά χαρακτηριστικά, και ρυθμίζεται από ένα διαφορετικό θεσμικό πλαίσιο από τα χαρακτηριστικά και τους θεσμούς που την όριζαν πριν λίγα χρόνια.

Ταυτοχρόνως διατηρεί τις βασικές λειτουργίες που επιτελούσε τότε, οι οποίες στοιχειοθετούν κάθε αγορά εργασίας.⁹²

Οι καπιταλιστικές και τεχνολογικά ανεπτυγμένες χώρες (στις οποίες συμπεριλαμβάνεται και η Ελλάδα) βρίσκονται στην περίοδο όπου η παραγωγή του προϊόντος με τη νέα τεχνολογία να μην απαιτεί όλη την προσφερόμενη εργασία. Η ζωντανή εργασία αντικαθίσταται ραγδαία από τη νεκρή. Αυτό που πρέπει να επισημανθεί, και σχετίζεται άμεσα με τα

91 Δεδουσόπουλος Α., *Θεωρίες της ανεργίας, η κρίση στην αγορά εργασίας*, Τυπωθήτω, Αθήνα 2000

92 Ρομπόλης Σάββας-Χλέτσος Μιχάλης, *Η κοινωνική πολιτική μετά την κρίση του κράτους πρόνοιας*, εκδ. Παρατηρητής, 1995

προβλήματα της απασχόλησης και αυτοαπασχόλησης, είναι οι εξελίξεις στους ρυθμούς ανάπτυξης. Πράγματι, στη δεκαετία του '50 και '60, επιτυγχάνονται ρυθμοί ανάπτυξης της τάξης του 15-20%, ενώ σήμερα οι χώρες που βρίσκονται στη φάση ανάκαμψης πραγματοποιούν ρυθμούς ανάπτυξης της τάξης του 2-3%.⁹³ Πιο συγκεκριμένα, οι χαμηλοί ρυθμοί ανάπτυξης, η μείωση της συμμετοχής του βιομηχανικού τομέα στο Α.Ε.Π. προς όφελος των υπηρεσιών, η χρήση νέων προηγμένων τεχνολογιών στην παραγωγική διαδικασία, ή ένταση της ανταγωνιστικότητας, τα μεγάλα δημοσιονομικά ελλείμματα, οι διαφορετικοί ρυθμοί πληθωρισμού μεταβάλλουν τις συνθήκες απασχόλησης και αυτοαπασχόλησης.

Η πλήρης ενοποίηση της εσωτερικής αγοράς των κρατών μελών (στα πλαίσια της Ε.Ε.), μέσα από την άρση των εμποδίων για την ελεύθερη διακίνηση των εμπορευμάτων και όλων των παραγωγικών συντελεστών, αφαιρεί το δικαίωμα άσκησης οικονομικής πολιτικής από τα κράτη-μέλη, και η σταθεροποίηση των οικονομιών, στις περιπτώσεις διαταραχών της ζήτησης και της προσφοράς, εναπόκειται πλέον στο μηχανισμό των τιμών και των μισθών. Εάν π.χ. μειωθεί η ζήτηση ενός προϊόντος, τότε, για να μη μειωθεί η παραγωγή (και κατά συνέπεια η απασχόληση), θα πρέπει να μειωθεί το κόστος παραγωγής μέσα από την μείωση του εργατικού κόστους.

⁹³ Ρομπόλης Σάββας-Χλέτσος Μιχάλης, ό.π.

Το εργατικό κόστος, επειδή ο βαθμός ελαστικότητας του είναι μεγάλος⁹⁴, αναδεικνύεται ως ο προσδιοριστικός παράγοντας των επενδύσεων. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι η υιοθέτηση του εργατικού κόστους ως προσδιοριστικού παράγοντα των επενδύσεων, μέσω της αύξησης των κερδών, και η πλήρης ευελιξία στην αγορά εργασίας, ευελιξία μισθών και πλήρης κινητικότητα, εφαρμόζονται την τελευταία δεκαετία, μετατρέποντας σταδιακά την κοινωνική συγκρότηση σε κοινωνική έρημο.

94 Νικολάου-Μοσκοβίτη Λ., *Νέοι θεσμοί στις εργασιακές σχέσεις*, Εκδόσεις Παπαζήση, 1998

2.3 Κρίση αυτοαπασχόλησης κατά κλάδο

Στα περισσότερα κράτη μέλη υπάρχουν πολιτικές για την ενθάρρυνση της αυτοαπασχόλησης, αφενός για να βοηθήσουν τους ανέργους να βρουν εργασία και αφετέρου για να τονώσουν τη δημιουργία μικρών επιχειρήσεων, ώστε να προσφέρουν περισσότερες ευκαιρίες απασχόλησης και σε, ορισμένες περιπτώσεις, να ενισχύουν την παραγωγική βάση της οικονομίας, κυρίως σε νέους τομείς δραστηριότητας. Από τη δεκαετία του '80 δόθηκε η δυνατότητα στους ανέργους σε όλα τα μέλη, εκτός της Ιταλίας, του Λουξεμβούργου, των Κάτω Χωρών και της Αυστρίας, να συνεχίσουν να λαμβάνουν τα επιδόματα ανεργίας τους ενώ ξεκινούσαν τη δική τους επιχείρηση. Σε πολλές χώρες (Βέλγιο, Γερμανία, Γαλλία, Ιρλανδία, Πορτογαλία, και Ηνωμένο Βασίλειο) η μέθοδος αυτή επεκτάθηκε κατά την πρόσφατη ύφεση, καθώς η ανεργία αυξανόταν.

Στην πράξη, όμως, παρά την αύξηση της παροχής κινήτρων, η σημασία της αυτοαπασχόλησης δεν μεταβλήθηκε ουσιαστικά στα περισσότερα μέρη της Ένωσης κατά την τελευταία δεκαετία. Το 1994, το 15% των απασχολούμενων στην Ένωση ήταν αυτοαπασχολούμενοι, το 1987, ήταν 16%.

Στο σύνολο της Ένωσης, το μερίδιο της αυτοαπασχόλησης στη συνολική απασχόληση μειώθηκε ελαφρώς κατά την περίοδο της άνθισης, από το 1987 έως το 1990. Στην τετραετία που ακολούθησε, παρέμεινε σχεδόν αμετάβλητος. Εάν, εν τούτοις, αποκλειστεί ο τομέας της γεωργίας (στον οποίο πάνω

από το ήμισυ των απασχολούμενων είναι αυτοαπασχολούμενοι και ο οποίος υπέστη σημαντική μείωση της απασχόλησης στη διάρκεια αυτής της περιόδου), η εικόνα που εμφανίζεται είναι ελαφρώς διαφορετική.

Κατά την περίοδο της άνθισης, η σημασία της αυτοαπασχόλησης, εκτός γεωργίας, αυξήθηκε ελάχιστα. Στα περισσότερα κράτη μέλη, οι αριθμοί των αυτοαπασχολούμενων είτε παρέμειναν σταθεροί είτε αυξήθηκαν ελαφρώς, και μόνο στην Ισπανία παρουσιάστηκε κάποια μείωση ενώ στην Πορτογαλία και στο Ηνωμένο Βασίλειο σημειώθηκε σημαντική αύξηση: το ένα τέταρτο των επιπλέον ατόμων που βρήκαν εργασία ήταν αυτοαπασχολούμενοι.

Κατά την περίοδο της ύφεσης, 1990-94, οι σχετικοί αριθμοί αυτοαπασχολούμενων εκτός γεωργίας αυξήθηκαν σε όλα τα κράτη μέλη εκτός από πέντε, αλλά και πάλι, στις περισσότερες περιπτώσεις, η αύξηση ήταν συγκριτικά μικρή. Στο Βέλγιο, τη Δανία, τη Γαλλία και το Ηνωμένο Βασίλειο, όπου παρουσιάστηκε κάποια μείωση, αντιστράφηκε η αύξηση που είχε παρουσιαστεί κατά την περίοδο της άνθισης, αφήνοντας το μερίδιο της αυτοαπασχόλησης, στο σύνολό τους, είτε αμετάβλητο ή μικρότερο σε σχέση με το μέγεθος του 7 έτη νωρίτερα.

Ενώ το μερίδιο της αυτοαπασχόλησης στη συνολική απασχόληση της βιομηχανίας και των υπηρεσιών αυξήθηκε στα κράτη μέλη, μόνο σε τέσσερις χώρες (Ιρλανδία, Πορτογαλία, Φιλανδία, Σουηδία) το ποσοστό αυτό ήταν υψηλότερο το 1994 κατά μία

ποσοστιαία μονάδα σε σχέση με το 1990. Αν και οι κυβερνήσεις έχουν προσπαθήσει να επιτύχουν το ρυθμό δημιουργίας μικρών επιχειρήσεων, ιδιαίτερα σε περιόδους υψηλών και αυξανόμενων ποσοστών ανεργίας (και όντως οι προσπάθειες αυτές έχουν στεφθεί με επιτυχία), η θετική αυτή επίδραση φαίνεται να αντισταθμίζεται σε μεγάλο βαθμό από ένα αυξανόμενο ποσοστό αποτυχίας των μικρών επιχειρήσεων σε τέτοιες περιόδους.⁹⁵

Ωστόσο, πίσω από τις εν λόγω μεταβολές είναι πιθανό να υποκρύπτονται πολύ διαφορετικά πρότυπα μεταβολών όσον αφορά τις εισφορές και τις εκροές. Έτσι, σε περιόδους ύφεσης πλήττονται συνήθως οι πολύ μικρές επιχειρήσεις, εξαιτίας των ελλείψεων χρηματοδοτικών αποθεματικών και, σε πολλές χώρες, ελλείπει δυνατότητας δανεισμού. Είναι πιθανό να αναμένεται ότι ο ρυθμός εξόδου από την αυτοαπασχόληση θα είναι συγκριτικά υψηλός κατά τη διάρκεια τέτοιων περιόδων, αν και αυτό απομένει να επιβεβαιωθεί από τις εμπειρικές ενδείξεις.

Αυτό που είναι λιγότερο εύκολο να κριθεί είναι εάν ο ρυθμός εισόδου στην αυτοαπασχόληση είναι πιθανόν να αυξηθεί ή να συρρικνωθεί κατά τη διάρκεια των συγκεκριμένων περιόδων, αφού υπάρχουν εύλογα επιχειρήματα και για τις δύο περιπτώσεις.

Αφενός, η μεγαλύτερη έλλειψη θέσεων και η εναλλακτική περίπτωση της ανεργίας μπορούν να ωθήσουν περισσότερα άτομα να ξεκινήσουν δικές τους

95 Εθνική Συνομοσπονδία Ελληνικού Εμπορίου, *Ετήσια Έκθεση Ελληνικού Εμπορίου*, Αθήνα 2003

επιχειρήσεις, ιδιαίτερα αφού συνήθως διατίθεται παροχή βοήθειας υπό μορφή κρατικής χρηματοδότησης και άλλης υποστήριξης. Αφετέρου, οι επιχειρηματικές προοπτικές είναι συνήθως δυσμενείς σε τέτοιες περιόδους και ο κίνδυνος αποτυχίας και πιθανής απώλειας των επενδυομένων κεφαλαίων, υψηλότερος.

Στοιχεία της ΕΕΔ, για την αυτοαπασχόληση πριν από ένα χρόνο, επιτρέπουν εκτιμήσεις για τις εισροές (δηλαδή, για τον αριθμό όσων αυτοαπασχολούνται τη στιγμή της συγκεκριμένης έρευνας και δεν αυτοαπασχολούνταν το περασμένο έτος). Από τα εν λόγω στοιχεία υπάρχει δυνατότητα εκτιμήσεων των εκροών, συγκρίνοντας τις εκτιμήσεις των εισροών με τη μεταβολή στην αυτοαπασχόληση μεταξύ δύο διαδοχικών ετών (δηλαδή, οι εκροές προκύπτουν από τις εισροές, μείον την καθαρή μεταβολή). Τα στοιχεία αυτά παρουσιάζουν μειονεκτήματα, αφού εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από τη μνήμη ατόμων, που ορισμένες φορές μπορεί να είναι εσφαλμένη (ιδιαίτερα στην περίπτωση μίας έρευνας νοικοκυριού, όπου ένα άτομο μπορεί να απαντήσει εκ μέρους όλων των μελών).

Ωστόσο, από εξέταση των αποτελεσμάτων κάθε χρόνο από το 1987 και μετά, φαίνεται σχετικά μικρή διακύμανση από έτος σε έτος, γεγονός που δείχνει ότι τα προβλήματα δεν είναι υπερβολικά σοβαρά.

Κατά την περίοδο αύξησης της απασχόλησης μεταξύ 1986 και 1990, στην Ένωση το μέσο ετήσιο ποσοστό εισροών στην αυτοαπασχόληση ήταν 10% (δηλαδή περίπου 1 στους 10 αυτοαπασχολούμενους κατά τη διεξαγωγή της έρευνας άρχισε να

αυτοαπασχολείται κατά τη διάρκεια του έτους – από τα ποσοστά εξαιρείται η Ιταλία, για την οποία δεν είχαν συλλεγεί δεδομένα μέχρι το 1992). Κατά την ίδια περίοδο, το μέσο ετήσιο ποσοστό εκροών από την αυτοαπασχόληση ήταν 7.5%, είτε εξαιτίας συνταξιοδότησης ή επιχειρηματικής αποτυχίας είτε ως αποτέλεσμα αλλαγής επαγγέλματος.

Κατά την επόμενη τετραετία ύφεσης και μείωσης της απασχόλησης, το μέσο ποσοστό των εισροών ήταν 13%, σημαντικά υψηλότερο συγκριτικά με την προηγούμενη τετραετία. Δεδομένης της μείωσης του αριθμού των αυτοαπασχολούμενων, κατά την εν λόγω περίοδο οι εκροές ήταν ακόμα μεγαλύτερες, με μέσο ετήσιο ποσοστό 14%, διπλάσιο συγκριτικά με την περίοδο ανάπτυξης.

Συμπεραίνεται επομένως ότι η μείωση της αυτοαπασχόλησης κατά την περίοδο της ύφεσης ήταν το αποτέλεσμα σημαντικής αύξησης του ρυθμού εξόδου, που ίσως δείχνει αξιοσημείωτη αύξηση των επιχειρηματικών αποτυχιών. Το εν λόγω γεγονός αντισταθμίζει με το παραπάνω την αύξηση του ρυθμού εισόδου στην αυτοαπασχόληση.

Ένα ακόμα συμπέρασμα είναι ότι οι κρατικές προσπάθειες με σκοπό να παρακινηθούν περισσότερα άτομα να αυτοαπασχοληθούν φαίνεται να στέφθηκαν με κάποια επιτυχία, αν και όχι επαρκώς, ώστε να αντιπαραβληθούν με την αύξηση του ποσοστού εκροών. Επιπλέον, οι προσπάθειες αυτές προσανατολίστηκαν σε μεγάλο βαθμό προς τους ανέργους, στους οποίους δόθηκαν διάφορα κίνητρα για

τη σύσταση επιχειρήσεων. Από ακόμα μεγαλύτερη ανάλυση αποκαλύπτεται ότι μικρότερο ποσοστό όσων άρχισαν να αυτοαπασχολούνται κατά την περίοδο της ύφεσης αφορούσε ανέργους. Στην Ένωση, κατά την περίοδο ανάπτυξης 1987-1990, περίπου 15,5% όσων άρχισαν να αυτοαπασχολούνται ήταν άνεργοι τον προηγούμενο χρόνο. Κατά την περίοδο ύφεσης 1991-1994, το εν λόγω ποσοστό μειώθηκε κάτω του 11%. Την ίδια στιγμή, το ποσοστό των αυτοαπασχολούμενων που υπήρξαν άεργοι στο παρελθόν ήταν ως επί το πλείστον το ίδιο και στις δύο περιόδους.

Επομένως, η αύξηση των εισροών στην αυτοαπασχόληση οφείλεται σε μεγάλο βαθμό σε αύξηση του ποσοστού των ατόμων που μετακινήθηκαν από μισθωτή εργασία σε αυτοαπασχόληση. Σημαντικός αριθμός από την κατηγορία αυτή των απασχολούμενων μπορεί να έχασαν τη θέση εργασίας τους και να αυτοαπασχολήθηκαν για να αποφύγουν την ανεργία. Πράγματι πολλοί μπορεί να έμειναν άνεργοι για κάποιο χρόνο (το γεγονός ότι δεν ήταν άνεργοι το προηγούμενο έτος δεν συνεπάγεται ότι δεν έμειναν χωρίς δουλειά κάποια στιγμή κατά τη διάρκεια του έτους).

Η κλίμακα των εισροών και των εκροών από την αυτοαπασχόληση ποικίλει σημαντικά. Ο ρυθμός εισόδου στην αυτοαπασχόληση κατά την περίοδο ανάπτυξης των 20% στις Κάτω Χώρες, και 16%, στο Ηνωμένο Βασίλειο, έως μόλις περίπου 4% (όχι πολύ υψηλότερο από ό,τι θα αναμενόταν από τους αυτοαπασχολούμενους σε ηλικία συνταξιοδότησης),

στο Βέλγιο, την Ελλάδα και την Ιρλανδία, ενώ η Γερμανία και η Γαλλία τοποθετούνται στον μέσο όρο της Ένωσης.⁹⁶

Κατά την περίοδο ύφεσης 1991-1994, ο ρυθμός εισόδου στην αυτοαπασχόληση αυξήθηκε στα κράτη μέλη, με εξαίρεση τις Κάτω Χώρες, όπου παρέμεινε στο ίδιο επίπεδο με τα προηγούμενα χρόνια. Η αύξηση ήταν ιδιαίτερα αισθητή στο Βέλγιο, τη Δανία, τη Γερμανία και την Πορτογαλία, όπου ο ρυθμός εισόδου υπερδιπλασιάστηκε κατά τη συγκεκριμένη περίοδο συγκριτικά με την προηγούμενη. Στη Γερμανία, όπου η αύξηση των εισροών χρονολογείται από το 1991 (ενώ στις υπόλοιπες χώρες η σημαντική αύξηση σημειώθηκε το 1992), η εν λόγω αύξηση μπορεί να συσχετισθεί εν μέρει με την ενοποίηση. Αν και η ανάλυση περιορίζεται στην πρώην Δυτική Γερμανία, εξαιρουμένων των νέων ομοσπονδιακών κρατιδίων, προκειμένου να μειωθούν οι στρεβλωτικές συνέπειες της ενοποίησης, εξακολουθεί να αληθεύει ότι σημαντικός αριθμός ατόμων που έχουν μετακινηθεί από το ανατολικό στο δυτικό τμήμα της Γερμανίας ενδεχομένως να έχουν ενταχθεί στην αυτοαπασχόληση.

Στις περισσότερες περιπτώσεις, ο ρυθμός εξόδου από την αυτοαπασχόληση σημείωσε επίσης αύξηση κατά την περίοδο 1991-1994, ανερχόμενος σε ετήσιο ποσοστό 20% στη Μεγάλη Βρετανία, και υπερβαίνοντας ετήσιο ποσοστό 15% στη Γερμανία και

96 Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων: Έκθεση της Επιτροπής «Η απασχόληση στην Ευρώπη» Υπηρεσία Επίσημων Εκδόσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Λουξεμβούργο 2000.

τη Γαλλία. Συνεπώς, σε όλα τα κράτη μέλη, η πτώση του αριθμού των αυτοαπασχολούμενων που σημειώθηκε (στα περισσότερα από αυτά κατά την εν λόγω περίοδο) οφειλόταν μάλλον σε αύξηση των εκροών παρά σε πτώση των εισροών.

Μεταξύ των ετών που προηγούνται και έπονται του 1990, η μείωση του ποσοστού όσων άρχισαν να αυτοαπασχολούνται, όντας προηγουμένως άνεργοι, είναι επίσης κοινό χαρακτηριστικό των περισσότερων κρατών μελών, με μόνες εξαιρέσεις τη Δανία και τις Κάτω Χώρες. Όπως και για το σύνολο της Ένωσης, στα περισσότερα κράτη μέλη η βασική αιτία αύξησης των εισροών στην αυτοαπασχόληση ήταν η αύξηση της μετακίνησης ατόμων από θέσεις μισθωτής εργασίας.

2.3.1 Η αυτοαπασχόληση κατά κλάδο στην Ελλάδα και στις αστικές περιοχές την περίοδο 1993-2004

Οι αυτοαπασχολούμενοι σήμερα ανέρχονται περί τα 962.500 άτομα (ΕΕΔ 2004 β' τριμήνου), εκ των οποίων το 1/3 απασχολείται στον κλάδο της Γεωργίας - Κτηνοτροφίας κλπ., ενώ περίπου ¼ εξ αυτών απασχολείται στον κλάδο του Εμπορίου (23,5%), πίνακας 1. Σημαντικό μερίδιο επίσης στην απασχόληση κατέχουν οι κλάδοι της Μεταποιητικής Βιομηχανίας και της Διαχείρισης της ακίνητης περιουσίας, (7,5% και 8,5% αντίστοιχα), ακολουθεί ο κλάδος των Κατασκευών με 6,3%, από 5,5% οι κλάδοι των Ξενοδοχείων & Εστιατορίων καθώς και των Μεταφορών-Αποθηκείσεις κλπ., ενώ από 3,5% μοιράζονται οι κλάδοι της Υγείας & Κοινωνικής Μέριμνας και των Άλλων δραστηριοτήτων, πίνακας 1.

Πίνακας 1. Αυτοαπασχολούμενοι κατά κλάδο στο σύνολο της Χώρας και οι μεταβολές αυτών την περίοδο 1993-2004.

ΕΤΗ Κλάδος Οικονομικής Δραστηριότητας	1993		2004		1993-2004	
		%		%		%
ΣΥΝΟΛΟ	1.019.390	100	962.540	100	-56.850	-5,6
Γεωργία, Κτηνοτροφία, Θήρα, Δασοκομία	419.706	41,2	317.294	33,0	-102.412	-24,4
Αλιεία	6.850	0,7	6.343	0,7	-507	-7,4
Ορυχεία και Λατομεία	485	0,0	652	0,1	167	34,4
Μεταποιητικές Βιομηχανίες	84.939	8,3	72.429	7,5	-12.510	-14,7
Κατασκευές	58.249	5,7	60.841	6,3	2.592	4,4
Χονδρικό & Λιανικό Εμπόριο κλπ.	228.260	22,4	226.337	23,5	-1.923	-0,8
Ξενοδοχεία και Εστιατόρια	48.335	4,7	52.124	5,4	3.789	7,8
Μεταφορές, Αποθήκευση και Επικοινωνίες	56.906	5,6	52.683	5,5	-4.223	-7,4
Ενδιάμεσοι Χρηματοπιστωτικοί Οργανισμοί	2.377	0,2	10.028	1,0	7.651	321,9
Διαχείριση Ακίνητης Περιουσίας κλπ.	54.627	5,4	81.526	8,5	26.899	49,2
Δημόσια Διοίκηση & Άμυνα κλπ.	622	0,1	1.546	0,2	924	148,6
Εκπαίδευση	11.240	1,1	13.215	1,4	1.975	17,6
Υγεία και Κοινωνική Μέριμνα	18.330	1,8	30.719	3,2	12.389	67,6
Άλλες Δραστηριότητες Παροχής Υπηρεσιών	26.629	2,6	33.395	3,5	6.766	25,4
Ιδιωτικά Νοικοκυριά	1.833	0,2	3.408	0,4	1.575	85,9

Πηγή: ΕΣΥΕ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ) 1993 και 2004.

Στις αστικές περιοχές οι αυτοαπασχολούμενοι ανέρχονται σε 449.620 άτομα, εκ των οποίων το 1/3 περίπου απασχολείται στον κλάδο του Εμπορίου (32,8%) πίνακας 2. Η ποσοστιαία κατανομή των κλάδων διαφοροποιείται έναντι του συνόλου της χώρας καθώς σημαντικό μερίδιο στην απασχόληση έχουν πλέον οι κλάδοι της Διαχείρισης της ακίνητης περιουσίας, της Μεταποιητικής Βιομηχανίας και των Μεταφορών - Αποθηκεύσεων κλπ. με 15,6%, 9,6% και 7,4% αντίστοιχα. Ακολουθούν οι κλάδοι των Κατασκευών και της Γεωργίας - Κτηνοτροφίας κλπ. με 7,0% περίπου συμμετοχή του κάθε κλάδος, και τέλος οι κλάδοι της Υγείας & κοινωνικής μέριμνας, των Άλλων δραστηριοτήτων και των Ξενοδοχείων & Εστιατορίων με 5,7%, 5,4% και 4,7% αντίστοιχα, πίνακας 2.

Πίνακας 2. Αυτοαπασχολούμενοι κατά κλάδο στις αστικές περιοχές και οι μεταβολές αυτών την περίοδο 1993-2004

ΕΤΗ Κλάδος Οικονομικής Δραστηριότητας	1993		2004		1993-2004	
		%		%		%
ΣΥΝΟΛΟ	427.087	100	449.621	100	22.534	5,3
Γεωργία, Κτηνοτροφία, Θήρα, Δασοκομία	24.344	5,7	30.590	6,8	6.246	25,7
Αλιεία	1.079	0,3	340	0,1	-739	-68,4
Ορυχεία και Λατομεία	276	0,1	0	0,0	-276	-100,0
Μεταποιητικές Βιομηχανίες	56.687	13,3	43.384	9,6	-13.303	-23,5
Κατασκευές	31.898	7,5	30.981	6,9	-917	-2,9
Χονδρικό & Λιανικό Εμπόριο κλπ.	158.455	37,1	147.418	32,8	-11.037	-7,0
Ξενοδοχεία και εστιατόρια	19.372	4,5	21.255	4,7	1.883	9,7
Μεταφορές αποθήκευση και επικοινωνίες	38.636	9,0	33.286	7,4	-5.350	-13,8
Ενδιάμεσοι χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί	1.804	0,4	8.187	1,8	6.383	353,8
Διαχείριση ακίνητης περιουσίας κλπ.	48.352	11,3	70.087	15,6	21.735	45,0
Δημόσια Διοίκηση & άμυνα κλπ.	548	0,1	1.189	0,3	641	116,9
Εκπαίδευση	8.872	2,1	10.031	2,2	1.159	13,1
Υγεία και κοινωνική μέριμνα	16.134	3,8	25.682	5,7	9.548	59,2
Άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών	19.107	4,5	24.212	5,4	5.105	26,7
Ιδιωτικά νοικοκυριά	1.524	0,4	2.980	0,7	1.456	95,5

Πηγή: ΕΣΥΕ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ) 1993 και 2004.

Την εξεταζόμενη περίοδο (1993-2004), στο σύνολο της χώρας μειώνεται η απασχόληση των αυτοαπασχολούμενων περί τα 57.000 άτομα συνολικά. Η εν λόγω μείωση προέρχεται κυρίως από τον κλάδο της Γεωργίας-Κτηνοτροφίας κλπ. (κυρίως από τις αγροτικές περιοχές), ενώ μικρότερες είναι οι μειώσεις στους κλάδους της Μεταποιητικής Βιομηχανίας, στις Μεταφορές-Αποθηκεύσεις κλπ. και στο Εμπόριο, πίνακας 1. Αντίθετα, αυξάνεται η απασχόληση κυρίως στους κλάδους της Διαχείρισης της Ακίνητης Περιουσίας, της Υγείας & της Κοινωνικής Μέριμνας, των Άλλων Δραστηριοτήτων, στους Ενδιάμεσους Χρηματοπιστωτικούς Οργανισμούς, ενώ μικρότερες είναι οι αυξήσεις στους υπόλοιπους κλάδους του Τριτογενή Τομέα καθώς και στον κλάδο των Κατασκευών, πίνακας 1.

Αντίθετα από τη μεταβολή στο σύνολο της χώρας, στις αστικές περιοχές η κατηγορία των αυτοαπασχολούμενων την εξεταζόμενη περίοδο παρουσιάζει αύξηση περί τα 22.500 άτομα συνολικά. Στις αστικές περιοχές μείωση στους αυτοαπασχολούμενους έχουμε κυρίως στους κλάδους της Μεταποιητικής Βιομηχανίας, στις Μεταφορές-Αποθηκεύσεις κλπ., στο Εμπόριο, αλλά και στον κλάδο των Κατασκευών, πίνακας 2. Όπως και στο σύνολο της χώρας, θετικές είναι οι μεταβολές στην κατηγορία των αυτοαπασχολούμενων στους υπόλοιπους κλάδους του Τριτογενή Τομέα και κυρίως στους ίδιους κλάδους, (Διαχείριση Ακίνητης Περιουσίας, Υγεία & Κοινωνική Μέριμνα, άλλες δραστηριότητες και Ενδιάμεσοι

Χρηματοπιστωτικοί Οργανισμοί), ενώ αυξάνονται και οι απασχολούμενοι στον κλάδο της Γεωργίας-Κτηνοτροφίας κλπ. (κυρίως από τις υπόλοιπες αστικές περιοχές), πίνακας 2.

Είναι χαρακτηριστικό ότι η μείωση των αυτοαπασχολούμενων των αστικών περιοχών στους κλάδους του Εμπορίου, των Μεταφορών και της Βιομηχανίας είναι μεγαλύτερη έναντι των αντίστοιχων μειώσεων για το σύνολο της χώρας, ενώ οι αυξήσεις που επέρχονται στους αυτοαπασχολούμενους κατά κλάδο στις αστικές περιοχές υπερβαίνουν τα 2/3 των αντίστοιχων θετικών μεταβολών για το σύνολο της χώρας, με εξαίρεση τον κλάδο των Ξενοδοχείων-Εστιατορίων.

2.4 Γενικά Συμπεράσματα

Είναι σήμερα ευρύτατα αποδεκτό ότι οι βιομηχανικές κοινωνίες διανύουν μια περίοδο μεταβολών, που, παράλληλα με την ισχυρή τάση ενοποίησης των αγορών αγαθών και υπηρεσιών σε διεθνή κλίμακα και την ενσωμάτωση των τεχνολογιών της πληροφορίας και των επικοινωνιών, οδηγούν σε νέου τύπου σχέση της οικονομικής και επιχειρηματικής δραστηριότητας με τον οικονομικό και κοινωνικό περίγυρό της. Η καινοτομική δραστηριότητα, η σημασία των διαδικασιών παραγωγής και διάχυσης νέας γνώσης και η σύνδεση των ζητημάτων της ανάπτυξης και της απασχόλησης με την οικοδόμηση νέων ανταγωνιστικών πλεονεκτημάτων, σε περιφερειακό ή τοπικό επίπεδο, έχουν αναδείξει σε πρωταρχικούς παράγοντες το διαθέσιμο «κοινωνικό κεφάλαιο», την ύπαρξη φορέων ικανών να παράγουν και να ανανεώνουν την κωδικοποιημένη γνώση, καθώς και τη συνεργασία κοινωνικών και δημοσίων φορέων για την επεξεργασία και την άσκηση αναπτυξιακών πολιτικών⁹⁷.

Η έννοια του «κοινωνικού κεφαλαίου», που ορίστηκε ως «τα χαρακτηριστικά της κοινωνικής οργάνωσης, όπως η εμπιστοσύνη, οι κανόνες και τα δίκτυα, που μπορεί να βελτιώσουν την αποτελεσματικότητα της κοινωνίας διευκολύνοντας τις συντονισμένες δράσεις» (Putnam, 1993), ενσωματώθηκε από την οικονομική ανάλυση για την

97 Λινάρδος-Ρυλμόν Π., «Για ένα υπόδειγμα πολιτικής για την ανταγωνιστικότητα και την απασχόληση», *Τετράδια του ΙΝΕ*, τεύχος 20-21, 2001

ερμηνεία ολοκληρωμένων αναπτυξιακών διαδικασιών και στη συνέχεια για την αξιολόγηση και επεξεργασία πολιτικών που επιδιώκουν να επηρεάσουν αυτές τις διαδικασίες. Έτσι, προέκυψαν διευρυμένοι ορισμοί, που περιλαμβάνουν, εκτός από τα χαρακτηριστικά των σχέσεων και των συνεργασιών στην κοινωνία, τη σχέση της κοινωνίας με το κράτος και την αποτελεσματικότητα των θεσμών που ασκούν πολιτικές (Temple, 2000, 23). Είναι, έτσι, αποδεκτό ότι «το κοινωνικό κεφαλαίο επιτρέπει στις επιχειρήσεις να βελτιώσουν την καινοτομική τους ικανότητα... και έχει ουσιαστικές επιπτώσεις για την οικονομική τους απόδοση» (Maskell, 2001, 2). Αυτή η έννοια, που χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά το 1980 από τον Γάλλο κοινωνιολόγο Pierre Bourdieu, φάνηκε ιδιαίτερα χρήσιμη όταν «η εκ των κάτω ή η ενδογενής προσέγγιση της περιφερειακής ανάπτυξης ανέδειξε το ζήτημα κρίσιμων μη οικονομικών παραγόντων που είναι καθοριστικοί για την έκβαση των αναπτυξιακών πολιτικών» (Paraskevopoulos, 2001, 8). Ιδιαίτερα μάλιστα σε ότι αφορά τον παράγοντα γνώση, που έκανε την εμφάνισή του ως έννοια που αποτελεί σημαντικό εργαλείο για την ερμηνεία της προσαρμογής και της αλλαγής του οικονομικού συστήματος τόσο σε μακροοικονομικό, όσο και σε μικροοικονομικό επίπεδο (Paraskevopoulos, 2001).

Ο παράγοντας γνώση δεν εντάσσεται απλώς στον μετασχηματισμό των οικονομιών και των κοινωνιών ως εισροή της παραγωγικής διαδικασίας (ως knowledge-based economy), αλλά ως μια ευρύτερη διαδικασία η

οποία έχει καλύτερα περιγραφεί ως «μανθάνουσα» οικονομία (Nielsen P., Lundvall B.-A. 2003) και βασίζεται στη συνεχώς ανανεούμενη γνώση, η οποία πρέπει να ενσωματώνεται στην παραγωγή αλλά και να διαχέεται μέσω μορφών και κανόνων συνεργασίας, που μόνο η ύπαρξη ενός ισχυρού κοινωνικού κεφαλαίου μπορεί να εξασφαλίσει. Η μανθάνουσα οικονομία περιλαμβάνει και μανθάνουσες επιχειρήσεις, οι οποίες είναι ακριβώς αυτές που βρίσκονται στην αιχμή της αύξησης της παραγωγικότητας των οικονομικών και, επομένως, της βελτίωσης της ανταγωνιστικότητάς τους στο νέο διεθνές περιβάλλον.

Η νέα ιστορική περίοδος στην οποία οδηγούν τις αναπτυγμένες οικονομίες οι παραπάνω αλλαγές έχει περιγραφεί ως πέρασμα στο «συλλογικό καπιταλισμό» (Lazonick W. 2001), που διαδέχεται διεθνώς τον «διευθυντικό καπιταλισμό», οποίος ήταν το στάδιο μετά «τον ιδιοκτησιακό καπιταλισμό». Ο «συλλογικός καπιταλισμός» βασίζεται σε προχωρημένες μορφές συνεργασίας, μεταξύ κρατικών υπηρεσιών και κοινωνικών φορέων επιχειρήσεων, αλλά και μεταξύ εργαζομένων στο εσωτερικό των επιχειρήσεων.

Το κοινωνικό κεφάλαιο αποτελεί ένα ευνοϊκό περιβάλλον στο οποίο αναπτύσσονται αυτές οι συνεργασίες, αλλά και ένα περιβάλλον το οποίο επιτρέπει την αξιοποίηση του υπαρκτού κεφαλαίου

γνώσεων της κοινωνίας για τη συγκρότηση της μανθάνουσας οικονομίας⁹⁸.

Η σύνδεση του ζητήματος της ανταγωνιστικότητας με το κοινωνικό κεφάλαιο προκύπτει από διαπιστωμένα χαρακτηριστικά της αναδιάρθρωσης των οικονομικών δραστηριοτήτων σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης, αλλά είναι και το αποτέλεσμα διαπιστώσεων που έχουν γίνει σε επιτόπιες και κλαδικές έρευνες στην Ελλάδα, από τις οποίες προκύπτει ότι η έλλειψη ενός κοινωνικού κεφαλαίου σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο αποτελεί σημαντικό ανασταλτικό παράγοντα. Επιβεβαιώνεται ότι τα ζητήματα της ανταγωνιστικότητας των οικονομικών δραστηριοτήτων και της απασχόλησης εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από τις τοπικές δυναμικές, που φαίνεται να αποτελούν τον χαμένο κρίκο της μετατροπής των αναπτυξιακών μακροοικονομικών πολιτικών σε ένα πλαίσιο που επιτρέπει την αναβάθμιση της ανταγωνιστικότητας και τη βελτίωση των συνθηκών και των μεγεθών της απασχόλησης.

Καθοριστικοί παράγοντες ανάπτυξης ενός κοινωνικού κεφαλαίου ικανού να στηρίξει τη μετάβαση στη μανθάνουσα οικονομία (αξιοποίηση νέας γνώσης στις επιχειρήσεις) είναι η αποτελεσματική λειτουργία νέων θεσμών, αλλά και η ανάπτυξη μιας νέας επιχειρηματικότητας, η οποία αποδέχεται και αξιοποιεί

98 Υπουργείο Ανάπτυξης: Εθνικό Συμβούλιο Ανταγωνιστικότητας και Ανάπτυξης «Ετήσια Έκθεση για την Ανταγωνιστικότητα», 2003.

Η έκθεση προετοιμάστηκε για λογαριασμό του Εθνικού Συμβουλίου Ανταγωνιστικότητας και Ανάπτυξης από την Επιτροπή Εμπειρογνομόνων του Συμβουλίου σε συνεργασία με τα Ινστιτούτα ΚΕΠΕ, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ και ΙΒΟΕ.

τη διεύρυνση των γνώσεων και των ευθυνών των εργαζομένων, την ανάπτυξη συνεργασιών με επιχειρήσεις και φορείς δημοσίου ή κοινωνικού χαρακτήρα και την αντιμετώπιση των ζητημάτων που έχουν σχέση με την οικονομία, το περιβάλλον και την απασχόληση, μέσω στρατηγικών που είναι αποτέλεσμα συνεργασιών συλλογικού χαρακτήρα σε κλαδικό ή τοπικό επίπεδο. Ο βαθμός ανάπτυξης του κοινωνικού κεφαλαίου δεν μπορεί να θεωρηθεί εξωγενής παράγοντας. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της διεθνούς εμπειρίας, η διαμόρφωση ενός κοινωνικού κεφαλαίου είναι ένα από τα προϊόντα των πολιτικών που ενισχύουν αποτελεσματικά τη διαμόρφωση της μανθάνουσας οικονομίας.

Μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι η αξιολόγηση της ανταγωνιστικότητας της οικονομίας με κριτήριο το επίπεδο των εμπορικών συναλλαγών δεν είναι επαρκής για να κατανοήσουμε το βάθος του προβλήματος. Η περιορισμένη κινητικότητα των άμεσων ξένων επενδύσεων από και προς την Ελλάδα είναι σοβαρή ένδειξη ότι η ελληνική οικονομία, χάρη στην υψηλή κερδοφορία, διεθνοποιείται στο πλαίσιο της χρηματοοικονομικής οικονομίας πολύ ταχύτερα απ' ό,τι στο πλαίσιο της πραγματικής οικονομίας. Πρέπει να αναγνωριστεί επιπλέον ό,τι, ενώ δεν αναπτύσσεται η επιχειρηματικότητα (που θα επέτρεπε να αντιμετωπιστούν τα προβλήματα της ανταγωνιστικότητας και της εξωστρέφειας), συνεχίζει να αναπτύσσεται μια περισσότερο παραδοσιακή και εσωστρεφής επιχειρηματικότητα, σε συνθήκες που

είναι από πολλές απόψεις ευνοϊκές γι' αυτήν. Χρειάζεται επομένως να αναρωτηθούμε μήπως την ίδια στιγμή που γίνονται προσπάθειες ανανέωσης της επιχειρηματικότητας, και μέσω αυτής, των σχέσεων κράτους και κοινωνίας, πραγματοποιείται η ανανέωση ενός παραδοσιακού προτύπου σχέσεων επιχείρησης, κράτους και εργασίας, το οποίο είναι βραχυπρόθεσμα αποδοτικό, αλλά μακροπρόθεσμα προβληματικό.

Αυτό που χαρακτηρίζει τις νέου τύπου επιχειρήσεις είναι μια διαδικασία εκμάθησης και αξιοποίησης νέας γνώσης, η οποία πραγματοποιείται σε διαφορετικά ταυτοχρόνως επίπεδα. Έχουν καταρχήν τη δυνατότητα να παρακολουθούν την αγορά των προϊόντων τους και τις καινοτομικές διαδικασίες στο διεθνή χώρο και να παίρνουν πρωτοβουλίες με βάση αυτήν τη γνώση. Αυτή η δυνατότητα είναι το αποτέλεσμα ιδιαίτερων δυνατοτήτων ή εξαιρετικών περιπτώσεων και όχι προσπαθειών που έχουν ένα συλλογικό χαρακτήρα. Οι επιχειρήσεις αυτές κατορθώνουν να βρουν στην αγορά εργασίας την κρίσιμη μάζα εκπαιδευμένων και έμπειρων στελεχών και τεχνικών που χρειάζονται, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι το εκπαιδευτικό σύστημα έχει λάβει υπόψη του τις ανάγκες του συγκεκριμένου κλάδου κατά τη σημερινή περίοδο. Επίσης έχουν αξιοποιήσει πόρους των κρατικών πολιτικών που επιδοτούν επενδύσεις ή κόστος εργασίας, παρά το γεγονός ότι οι επιδοτήσεις αυτές συνεχίζουν να είναι ενταγμένες σε μια λογική μείωσης του επενδυτικού ή του λειτουργικού κόστους και όχι προσφοράς νέας γνώσης. Έχουν τέλος

κατορθώσει να ενσωματώσουν νέα τεχνολογία και νέες μεθόδους οργάνωσης και ελέγχου της ποιότητας, βασισμένες σχεδόν αποκλειστικά στο κεφάλαιο γνώσεων των στελεχών και των εργαζομένων τους, χωρίς συστηματική εξωτερική στήριξη, με μόνη εξαίρεση τους φορείς πιστοποίησης.

Το γεγονός όμως ότι η πλειοψηφία των μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων, αλλά και μερικών μεγάλων, δεν μπορεί να εμπλακεί σε συνεχείς διαδικασίες απορρόφησης και αξιοποίησης νέας γνώσης, συμβάλλει ώστε να αναπαράγεται το πρότυπο της επιχείρησης που επιδιώκει να είναι ανταγωνιστική με κριτήριο το κόστος παραγωγής, αδυνατώντας να υιοθετήσει τις απαιτούμενες νέες μορφές διοίκησης και οργάνωσης. Όσο κι αν αυτό φαίνεται εκ πρώτης όψεως παράδοξο, η συνύπαρξη αυτών των δύο κατηγοριών επιχειρήσεων αναπαράγει μια εξατομικευμένη προσέγγιση της επιχειρηματικότητας από την πλευρά του επιχειρηματικού κόσμου, που δεν ευνοεί τη μετεξέλιξη των κρατικών πολιτικών στήριξης της επιχειρηματικότητας από τη λογική της επιδότησης ενός κόστους, στη λογική της προσφοράς νέας γνώσης. Αυτή η ιδιότυπη συνύπαρξη φαίνεται να έχει επίσης εμποδίσει την ανάπτυξη στο δημόσιο χώρο μιας συζήτησης για τα νέα χαρακτηριστικά της ελληνικής επιχείρησης, καθώς και την αξιολόγηση της λειτουργίας του νέου και εντυπωσιακού θεσμικού πλαισίου που έχει δημιουργηθεί μέσω των Επιχειρησιακών Προγραμμάτων των διαδοχικών Προγραμμάτων Περιφερειακής

Ανάπτυξης που χρηματοδοτούνται από τα Κοινωνικά Πλαίσια Στήριξης.

Η περίοδος από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο έως και τις τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα χαρακτηρίστηκε, σε πολλές χώρες, από εκτεταμένο παρεμβατισμό. Στην περίοδο αυτή ισχυρά ιδεολογικοπολιτικά ρεύματα, που αμφισβητούσαν την κοινωνική αποτελεσματικότητα των ελεύθερων αγορών ως εργαλείο κατανομής των πόρων και του εισοδήματος, καθώς και τα θεωρητικά σχήματα που ήταν συνυφασμένα μ΄ αυτά, ευνοούσαν τον κρατικό παρεμβατισμό ως εναλλακτικό εργαλείο για τη ρύθμιση της οικονομίας. Και πολλοί πίστευαν ότι ο παρεμβατισμός θα οδηγούσε σε κοινωνικά ικανοποιητικότερα αποτελέσματα απ΄ ό,τι οι αγορές.

Οι αντιλήψεις και οι πολιτικές άρχισαν να μεταβάλλονται και να ευνοούν την ελεύθερη αγορά ως εργαλείο κατανομής των πόρων τις τελευταίες δύο δεκαετίες, και ιδιαίτερα μετά τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης. Το βάρος των πραγμάτων και η υπεροχή χωρών όπως οι ΗΠΑ, που ανέκαθεν προτίμησαν την αγορά ως εργαλείο κατανομής των πόρων, έστρεψε τις προτιμήσεις προς την ανταγωνιστική αγορά και τον περιορισμό του ρόλου του κράτους, με την προσδοκία υψηλότερων οικονομικών επιδόσεων.

Ήταν φυσικό ανάλογες να ήταν οι εξελίξεις και στην Ελλάδα. Για τους γενικότερους λόγους που προαναφέρθηκαν, αλλά και για τους λόγους που συνδέονται με τις ιδιαιτερότητες της δικής μας ιστορικής πορείας, σε όλη σχεδόν τη διάρκεια του 20^{ου}

αιώνα ο κρατικός παρεμβατισμός στη λειτουργία των αγορών στην Ελλάδα, στις διάφορες μορφές του, υπήρξε εκτεταμένος. Είναι δε αλήθεια ότι (είτε διότι το κοινό είχε εθιστεί στην τακτική αυτή είτε διότι η επικράτηση της ήταν εν μέρει αποτέλεσμα των προτιμήσεων και των αντιλήψεων του κοινού είτε και διότι όντως στην Ελλάδα, σε αρκετές περιπτώσεις ή κατά περιόδους, δεν υπήρχαν οι προϋποθέσεις για υγιή λειτουργία των αγορών) πολλοί το θεωρούσαν φυσικό και είχαν την απαίτηση το κράτος να παρεμβαίνει ενεργά στις αγορές. Την τελευταία όμως 15ετία περίπου, κάτω από την πίεση που ασκούσαν οι συνθήκες λειτουργίας της ελληνικής οικονομίας μέσα στην ΕΕ, λόγω συμβατικών υποχρεώσεων έναντι της, λόγω του εντεινόμενου διεθνούς ανταγωνισμού και των πιέσεων που αυτός ασκεί αλλά και λόγω των διεθνών τάσεων που μόλις αναφέρθηκαν, βρίσκεται σε εξέλιξη μια διαδικασία κριτικής εξέτασης των διάφορων παρεμβατικών ρυθμίσεων υπό το φως της οικονομικής θεωρίας και των πορισμάτων εμπειρικών αναλύσεων για τα αποτελέσματα συγκεκριμένων μορφών παρέμβασης σε άλλες χώρες. Απόρροια της είναι ο σταδιακός περιορισμός του κρατικού παρεμβατισμού στις αγορές και η απελευθέρωσή τους σε πολύ μεγάλο βαθμό.

Παρά τις αλλαγές όμως που έχουν ήδη συντελεστεί σε διατάξεις, οι οποίες δεν είναι καθόλου σαφές ότι μπορεί να δικαιολογηθούν με βάση τις αντιλήψεις που επικρατούν ή από την άποψη του δημοσίου συμφέροντος. Όπως έχει ήδη γίνει σαφές, σκοπός εδώ

είναι η κριτική εξέταση μιας από τις μορφές παρέμβασης του κράτους στη λειτουργία των αγορών, εκείνης δηλαδή που συνδέεται με την άσκηση των επαγγελματιών.

Η διαχωριστική γραμμή μεταξύ μιας οικονομικής δραστηριότητας που αποτελεί κατά βάση άσκηση επαγγέλματος και εκείνης που συνιστά επιχείρηση παροχής υπηρεσιών ή παραγωγής αγαθών δεν είναι πάντα σαφής. Για παράδειγμα, ο δικηγόρος που διατηρεί δικηγορικό γραφείο μόνος ή με κάποια γραμματέα ή βοηθό, εύλογο είναι να θεωρηθεί επαγγελματίας ή δημόσιος λειτουργός, αν προτιμά κανείς τον ευγενέστερο όρο. Ο δικηγόρος όμως που διατηρεί μεγάλο γραφείο, απασχολεί πολλούς μισθωτούς δικηγόρους και ασχολείται κατ' ουσίαν με τη διοίκηση της επιχείρησής του μάλλον παρά ευθέως με δικηγορική ύλη, πρέπει περισσότερο να θεωρείται ως επιχειρηματίας παρά ως επαγγελματίας. Μεταξύ των δυο αυτών ακραίων περιπτώσεων του παραδείγματος υπάρχουν ασφαλώς και πολλές άλλες ενδιάμεσες, όπου ο χαρακτηρισμός είναι δυσχερέστερος. Τόσο για λόγους ουσιαστικούς όσο και ένεκα του γεγονότος ότι οι παρεμβατικές ρυθμίσεις που αποτελούν εδώ αντικείμενο εξέτασης αφορούν τη χαρακτηριστική για την Ελλάδα περίπτωση του επαγγελματία με τη στενή έννοια (με τον όρο στην παρούσα μελέτη νοούνται κύρια οι ατομικές ή οι μικρού μεγέθους οικονομικές μονάδες, που παράγουν αγαθά ή προσφέρουν υπηρεσίες συνυφασμένες με κάποιου είδους τεχνική ή επιστημονική εκπαίδευση ή κατάρτιση του παρέχοντος

ή των παρεχόντων, στους οποίους και ανήκουν). Ο προβληματισμός σχετικά με τις κρατικές παρεμβάσεις στη λειτουργία της αγοράς επαγγελματικών υπηρεσιών και οι κατάλληλες λύσεις για την ενίσχυση του ανταγωνισμού δεν τίθενται στην ίδια πάντα βάση για τις μικρές μονάδες όπως και για τις μεγαλύτερες, επιχειρηματικού χαρακτήρα. Αν και πολλά απ' όσα ακολουθούν έχουν εφαρμογή και στην περίπτωση των μεγάλων μονάδων, η ανάλυση εστιάζεται κατά κύριο λόγο στις μικρότερες.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο ρόλος της κατηγορίας οικονομικών μονάδων που μόλις αναφέρθηκαν, και που στηρίζονται στην άσκηση επαγγέλματος, στην ελληνική οικονομία τείνει, σε αρκετές περιπτώσεις, σε σχετική συρρίκνωση, καθώς οι μικρές μονάδες σχεδόν εκτοπίζονται από μεγαλύτερες, επιχειρηματικού χαρακτήρα μονάδες, στο πλαίσιο των οποίων ο επαγγελματίας μετατρέπεται σχεδόν σε μισθωτό υπάλληλο παρέχει εξαρτημένη εργασία. Παρά ταύτα, ο ρόλος στην Ελλάδα είναι σχετικά μεγαλύτερος απ' ό,τι σε άλλες χώρες, ακριβώς διότι, παρά την τάση που μόλις αναφέρθηκε, η ελληνική οικονομία εξακολουθεί να χαρακτηρίζεται από μεγάλο αριθμό ατομικής ιδιοκτησίας ή μικρού μεγέθους μονάδων. Έτσι λ.χ. στην Ελλάδα εξακολουθεί να επικρατεί η μικρή μονάδα στα ταξί ή στους δικηγόρους, ενώ σε άλλες χώρες κυριαρχούν όλο και μεγαλύτερου μεγέθους εταιρείες ταξί ή εταιρείες νομικών υπηρεσιών, που απασχολούν μεγάλους αριθμούς μισθωτών οδηγών ή δικηγόρων, και

όπου οι συνθήκες και οι κανόνες λειτουργίας της αγοράς είναι διαφορετικοί.

Βασική οικονομική αρχή, που γίνεται δεκτή ευρέως στην εποχή μας, είναι ότι δεν πρέπει να υπάρχουν περιορισμοί ή φραγμοί στην ελεύθερη λειτουργία των αγορών, παρά μόνο για σαφείς και συγκεκριμένους λόγους, σε σχέση με τους οποίους εκτιμάται ότι το κοινωνικό όφελος από τη συνακόλουθη κατάπνιξη ή τον περιορισμό του ανταγωνισμού. Άρρηκτα δεμένη με την αρχή αυτή είναι και μια δεύτερη, σύμφωνα με την οποία το κράτος έχει την ευθύνη της προστασίας του ανταγωνισμού στην αγορά, έτσι ώστε να προλαμβάνονται ή να καταπολεμώνται μονοπωλιακές τάσεις και άλλα συναφή φαινόμενα, που τείνουν να εξουδετερώσουν τα κοινωνικά οφέλη από την ανταγωνιστική λειτουργία των αγορών. Το κράτος δηλαδή όχι μόνο δεν πρέπει από μόνο του να παρεμβάλλει εμπόδια στην ανταγωνιστική λειτουργία των αγορών, χωρίς να συντρέχουν σαφείς και συγκεκριμένοι λόγοι δημοσίου συμφέροντος (υπεροχή κοινωνικού οφέλους έναντι κοινωνικού κόστους) αλλά αντίθετα πρέπει να καταπολεμά κάθε ρύθμιση ή πρακτική με την οποία παράγοντες της αγοράς επιδιώκουν τον περιορισμό του ανταγωνισμού προς ίδιον όφελος και για βλάβη του κοινού συμφέροντος.

Βασικός λόγος για τον οποίο το κοινωνικό όφελος, από μια παρέμβαση στη λειτουργία των αγορών, που περιορίζει ή καταπνίγει τον ανταγωνισμό, μπορεί να είναι μεγαλύτερο από το κοινωνικό της κόστος είναι κάποια (ή κάποιες) λειτουργικές αδυναμίες της αγοράς

(market failure), που δεν της επιτρέπουν να λειτουργήσει ως αποτελεσματικό εργαλείο για την κατανομή των συντελεστών.

Έτσι, σε σχέση με ορισμένα επαγγέλματα, προβάλλεται το επιχείρημα ότι ο χρήστης δεν είναι σε θέση να αξιολογήσει την ποιότητα της προσφερόμενης υπηρεσίας ή να εκτιμήσει ποιες ακριβώς υπηρεσίες χρειάζεται. Κάτω από τέτοιες συνθήκες, η λειτουργία μιας ελεύθερης αγοράς υπηρεσιών, δίχως κρατική παρέμβαση, θα μπορούσε να οδηγήσει σε όχι ικανοποιητική ποιότητα υπηρεσιών και σε σοβαρή βλάβη των συμφερόντων των χρηστών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο ασθενής που δεν είναι σε θέση να αξιολογήσει τις ικανότητες και την ευσυνειδησία του γιατρού ή να κρίνει ποια θεραπεία του χρειάζεται και που θα μπορούσε επομένως, σε μια ελεύθερη αγορά, να παρασυρθεί από μια φθηνή προσφορά, με ανεπανόρθωτες συνέπειες για την υγεία του. Σε τέτοιες περιπτώσεις «ασυμμετρίας στην πληροφόρηση», όπως λέγεται, όπου ο χρήστης, λόγω άγνοιας ή έλλειψης πληροφόρησης, δεν είναι σε θέση να αξιολογήσει τις προσφορές που θα του γίνονταν σε μια ελεύθερη αγορά, η κρατική παρέμβαση θα μπορούσε να διορθώσει την αγορά ή εν ανάγκη και να την υποκαταστήσει, με στόχο την ικανοποιητική ποιότητα των προσφερόμενων υπηρεσιών και τη διασφάλιση του δημοσίου συμφέροντος.

Από μια άλλη σκοπιά, ευκολότερα ίσως κατανοητή από το ευρύ κοινό στη χώρα μας, υποστηρίζεται εύλογα η άποψη ότι η παροχή ζωτικής σημασίας

υπηρεσιών όπως λ.χ. οι ιατρικές, οι νομικές ή οι τεχνικές-κατασκευαστικές και η εξασφάλιση της υψηλής στάθμης τους, που είναι και προς το συμφέρον των χρηστών, δεν συμβιβάζεται με το παζάρεμα της τιμής και λοιπών όρων παροχής τους. Κατά την άποψη αυτή, που σίγουρα έχει το βάρος της, στον επαγγελματία του είδους που μόλις αναφέρθηκε, το κράτος πρέπει να εξασφαλίζει εύλογο τίμημα και να τον περιβάλλει με κύρος, έτσι ώστε αυτός, ελεύθερος από την ευτελιστική επίδραση της οικονομικής διαπραγμάτευσης του τμήματος και της χρησιμοποίησής του ως εργαλείου άγρευσης πελατείας (που υποσκάπτει και την εμπιστοσύνη των χρηστών) να είναι δυνατόν, με αξιοπρέπεια, ευσυνειδησία, και αίσθημα ευθύνης, να συγκεντρώνει την προσοχή του στην ποιότητα της υπηρεσίας που προσφέρει.

Η αγορά μπορεί επίσης να αποτυγχάνει να δώσει ικανοποιητικές λύσεις, και στις περιπτώσεις όπου, για λόγους προστασίας δημοσίου συμφέροντος, επιβάλλεται από το νόμο η χρήση ορισμένων υπηρεσιών, για την ικανοποιητική ποιότητα των οποίων είτε δεν ενδιαφέρονται οι χρήστες είτε δεν την επιθυμούν. Σε τέτοιες περιπτώσεις διαγράφεται ο κίνδυνος υποβιβασμού ή νόθευσης της ποιότητας της υπηρεσίας, με αντίστοιχη μείωση του τμήματος και ενδείκνυται η κρατική παρέμβαση για την αποφυγή τέτοιων ενδεχόμενων. Π.χ. ο έλεγχος των λογιστικών βιβλίων και της διαχείρισης των ανωνύμων εταιρειών από ανεξαρτήτους ορκωτούς λογιστές, χάριν της προστασίας των συμφερόντων της μειοψηφίας των

μετόχων και του κοινού γενικότερα. Ο έλεγχος αυτός μπορεί να γίνεται αντιληπτός από τις εν λόγω εταιρείες ως βάρος ή ως ανεπιθύμητη παρέμβαση στα εσωτερικά τους και μπορεί να μην είναι διατεθειμένες να καταβάλουν το τίμημα που είναι αναγκαίο για την ικανοποιητική διεξαγωγή του ή και να επιχειρούν τον επηρεασμό του αποτελέσματος προς όφελός τους.

Η επιχειρηματολογία που μόλις αναπτύχθηκε αφορά σε ορισμένες κατηγορίες επαγγελματιών. Με συναφή όμως λογική και με αφετηρία τις ίδιες γενικές αρχές που διέπουν την πολιτική της ΕΕ, ότι τα κυριότερα πεδία, σε σχέση με τα οποία μπορεί να δικαιολογείται η κρατική παρέμβαση, είναι:

- η προστασία της δημόσιας υγείας από επικίνδυνα ή βλαβερά αγαθά ή υπηρεσίες, που θα μπορούσαν να κυκλοφορούν στην απουσία κάθε ελέγχου ή φραγμού ή από οποιαδήποτε άλλη συναφή δραστηριότητα. Οι παρεμβάσεις στο ιατρικό επάγγελμα, για τις οποίες έγινε λόγος στο παράδειγμα πιο πάνω, σε ορισμένες από τις δραστηριότητες των φαρμακοβιομηχανιών, όπως λ.χ. η κυκλοφορία νέων φαρμάκων, και άλλα συναφή, εμπίπτουν στο πεδίο αυτό.
- η προστασία της δημόσιας ασφαλείας από αγαθά, η ελεύθερη διάθεση των οποίων θα εγκυμονούσε κινδύνους, όπως λ.χ. όπλα, εκρηκτικά ή άλλες επικίνδυνες ουσίες ή προϊόντα
- η προστασία του περιβάλλοντος από αγαθά ή υλικά ή διαδικασίες ή ενέργειες που θα μπορούσαν να προκαλέσουν τη σοβαρή του βλάβη ή υποβάθμιση,

όπως λ.χ. καύσιμα κακής ποιότητας, οχήματα σε κακή κατάσταση, επικίνδυνα απόβλητα κλπ.

- η προστασία των συμφερόντων του καταναλωτή, από πρακτικές ή αγαθά που τον ζημιώνουν, όπως λ.χ. προϊόντα με αναληθή ή παραπλανητική σήμανση, παραπλανητική διαφήμιση, κ.ά. (το είδος αυτό παρέμβασης εξυπηρετεί και την προστασία του υγιούς ανταγωνισμού)
- η διαχείριση δημοσίων αγαθών ή οικονομικής ή κοινωνικής υποδομής σε στενότητα, όπως λ.χ. του οδικού δικτύου, του ραδιοφάσματος, κ.ά.

Τα πεδία που μόλις αναφέρθηκαν μπορεί να καλύπτουν τη μεγάλη πλειονότητα των περιπτώσεων, όπου ίσως να δικαιολογείται κρατικός παρεμβατισμός, δεν εξαντλούν όμως το θέμα. Λειτουργικές αδυναμίες της αγοράς που να δικαιολογούν παρεμβάσεις μπορεί να εμφανιστούν και σε άλλες περιπτώσεις.

Αδυναμίες στη λειτουργία της αγοράς που μειώνουν την αποτελεσματικότητά της ως εργαλείου κατανομής των πόρων (όπως αυτές που προαναφέρθηκαν ή και άλλες) δεν δικαιολογούν αυτόματα παρεμβάσεις που περιορίζουν ή καταπνίγουν τον ανταγωνισμό. Τέτοιου είδους αδυναμίες μπορεί να θεραπευτούν σε ικανοποιητικό βαθμό και με άλλους τρόπους, που είτε δεν παρεμποδίζουν τον ανταγωνισμό είτε τον παρεμποδίζουν σε πολύ μικρότερο βαθμό. Όπου κάτι τέτοιο είναι δυνατό, είναι φανερό ότι τέτοιου είδους λύσεις πρέπει να προτιμώνται. Γενικότερα, όταν υπάρχουν περιθώρια,

πρέπει να προτιμώνται οι λύσεις που περιορίζουν τον ανταγωνισμό σε μικρότερο βαθμό⁹⁹.

Με την εξάντληση αυτών των αντοχών, οι μεγάλες επιχειρήσεις μπορούν πλέον να συγκεντρώνουν ανενόχλητα τον τζίρο της αγοράς. Η μάχη για το ωράριο είναι μάχη συμφερόντων μικρού και μεγάλου κεφαλαίου, που ελάχιστη σχέση έχει με την προστασία της ελεύθερης βούλησης και επιλογής των καταναλωτών, την οποία επικαλούνται οι υποστηρικτές της απελευθέρωσης. Αντίθετα, σχετίζεται ευθέως με τα οικονομικά τους συμφέροντα, αφού αυτά θίγονται από την τάση συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης του κεφαλαίου και της αγοράς και κατ' επέκταση τη μονοπώληση που πυροδοτεί. Έτσι, η μάχη αυτή αποκτά ευρεία κοινωνική διάσταση, αφού στην περίπτωση του ελεύθερου ωραρίου (που είναι μέρος της απελευθέρωσης της αγοράς), ανατρέπεται η ίση επιχειρηματική βάση στους όρους του ανταγωνισμού που στηρίζεται στη βιολογική και οικονομική αντοχή των ΜΜΕ, άπτεται των συμφερόντων μικρομεσαίων εργαζομένων, αγροτών, συνταξιούχων κ.λ.π. είτε ως καταναλωτών είτε ως ξεχωριστών κοινωνικών ομάδων. Το ωράριο μπορεί να χρησιμοποιηθεί άμεσα ως ανταγωνιστικό μέσο στα χέρια μεγάλων επιχειρήσεων, ιδίως πολυεθνικών, καθώς είναι δύσκολο για τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις να ακολουθήσουν ένα χωρίς

99 Κέντρο Προγραμματισμού και Κοινωνικών Ερευνών (ΚΕΠΕ): «Φραγμοί στην ελεύθερη λειτουργία των επαγγελματιών και στην πραγματοποίηση επιχειρηματικών πρωτοβουλιών και ανταγωνιστικότητα» Αθήνα, Φεβρουάριος 2001

όριο ωράριο, πλήρως ελεύθερο. Οι λόγοι αυτής της αδυναμίας είναι κοινωνικοί (οικογένεια κοινωνικές υποχρεώσεις, ατομικές ανάγκες κ.ά.), βιολογικοί (φυσική αντοχή), και οικονομικοί (λειτουργικά έξοδα). Τα προβλήματα αυτά δεν τα έχουν οι πολύ μεγάλες επιχειρήσεις, οι οποίες λειτουργούν με υπαλλήλους με μερική απασχόληση, βάρδιες κτλ. Υπ' αυτές τις συνθήκες όμως, ο ανταγωνισμός στρεβλώνεται με εξωοικονομικά (εξωγενή) στοιχεία, που δεν σχετίζονται με τον «γνήσιο ανταγωνισμό», που τόσο επικαλούνται όσοι προωθούν την απελευθέρωση¹⁰⁰.

Στη μάχη για το ωράριο, το κράτος αναμειγνύεται κατά κανόνα υπέρ της απελευθέρωσης, επικαλούμενο το πλαίσιο της γενικής πολιτικής απελευθερώσεων της αγοράς από εμπόδια που εφαρμόζει η ΕΕ. Οι ισχυρές συγκρούσεις της δεκαετίας του '90 για το ωράριο οδήγησαν σε ένα συμβιβασμό των κοινωνικών εταίρων, ο οποίος διατυπώθηκε στη ΚΥΑ 1162/97. Ο συμβιβασμός αυτός δεν έγινε αποδεκτός από τη ΓΣΕΒΕΕ, η οποία επέμενε στις δικές της προτάσεις αλλά δεν κινήθηκε για την ανατροπή της ΚΥΑ.

Αντίθετα, από την έκδοση της ΚΥΑ 1162/97 και μετά σημειώνονται διαρκείς προσπάθειες ανατροπής του ωραρίου από τις πολυεθνικές και τα πολυκαταστήματα στην κατεύθυνση της απελευθέρωσης. Οι προσπάθειες αυτές εύρισκαν πολλές φορές άμεση υποστήριξη από τις ίδιες τις

100 Μηνιαίο Δελτίο Βιοτεχνικού Επιμελητηρίου Αθήνας: «Βιοτεχνικά Θέματα» 2004, τ. 197

κυβερνήσεις, οι οποίες προωθούσαν και τις ανάλογες τροποποιήσεις.

Η μάχη για το ωράριο εντάθηκε και πάλι τον Ιούλιο το 2004, με αφορμή δηλώσεις κυβερνητικών αξιωματούχων για διεύρυνσή του και για απαγόρευση στους νομάρχες να το περιορίζουν κάτω από τα όρια της ΚΥΑ. Απαγορεύεται στους νομάρχες να αποφασίζουν μικρότερο ωράριο και θεσπίζεται η δυνατότητα γι' αυτούς να αποφασίζουν για μεγαλύτερο, ιδίως στις τουριστικές περιοχές. Αυτό είναι το μέτωπο που ανοίγεται.

Επιταχύνεται η μείωση του μεριδίου της αγοράς των Μικρομεσαίων Επιχειρήσεων, ελαττώνοντας την κερδοφορία τους (το κόστος αυξάνεται περισσότερο από τις πωλήσεις) στα πλαίσια της απελευθέρωσης της αγοράς¹⁰¹.

Οι μεγάλες επιχειρήσεις είναι πιο ικανές να εκμεταλλευτούν το συνεχές ωράριο, μια και είναι σε θέση να προσλάβουν εργαζομένους μερικής απασχόλησης και να οργανώσουν εναλλαγές βάρδιας. Τα μικρά καταστήματα δεν έχουν τη δυνατότητα να πληρώνουν έναν επιπλέον εργαζόμενο. Ειδικότερα τα μικρά εξειδικευμένα μαγαζιά δεν είναι σε θέση να προσλάβουν φθηνό ανειδίκευτο προσωπικό μερικής απασχόλησης, αφού η σωστή εξυπηρέτηση πελατών απαιτεί ένα συγκεκριμένο βαθμό εμπειρίας.

101 «Έκτη Έκθεση του Ευρωπαϊκού Παρατηρητηρίου για τις ΜΜΕ 2000», σελ. 8.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ
Το «ξεκλείδωμα» των «κλειστών»
επαγγελμάτων

3.1 Ευρωπαϊκή οδηγία – πρόταση για την απελευθέρωση της αγοράς

Στο διεθνές οικονομικό περιβάλλον έχουν συντελεστεί ή βρίσκονται σε εξέλιξη διαδικασίες απελευθέρωσης της λειτουργίας των επαγγελματιών που δεν μπορούν να μας αφήσουν αδιάφορους. Οι μεταβολές που συντελούνται, πολλές από τις οποίες προωθούνται και από διεθνείς οργανισμούς, δημιουργούν εκ των πραγμάτων πίεση και για τη δική μας προσαρμογή σ' αυτές, ως προϋπόθεση για τη διατήρηση και την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητάς μας. Εάν καθυστερήσουμε πέρα από ένα όριο στην προσαρμογή αυτή, θα δημιουργούνται δυσμενείς εντυπώσεις για τη χώρα μας, οι οποίες θα έχουν δυσμενή αντίκτυπο στην ανάπτυξη.

Αμεσότερες είναι οι πιέσεις για προσαρμογή και άρση των αδικαιολόγητων παρεμβάσεων στη λειτουργία των επαγγελματιών, που παρεμποδίζουν τον ανταγωνισμό, από την πλευρά της ΕΕ. Η ΕΕ προωθεί μεταβολές στους κανόνες λειτουργίας των επαγγελματιών, με στόχο τη δημιουργία ανταγωνιστικότερων συνθηκών, οι οποίες δεσμεύουν και τη χώρα μας ως μέλος και προς τις οποίες είναι ανάγκη να προσαρμοστούμε.

Πιο συγκεκριμένα σύμφωνα με την οδηγία 2004 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου σχετικά με τη στρατηγική της εσωτερικής αγοράς (προτεραιότητες – χρονοδιάγραμμα 2004-2006), η Επιτροπή θα καταρτίσει πρόταση κανονισμού σχετικά με την αμοιβαία αναγνώριση, προκειμένου να διευκολύνει τη

σωστή εφαρμογή της. Η πρόταση θα λαμβάνει υπόψη τα αποτελέσματα εκτενών διαβουλεύσεων με τα κράτη μέλη, τη βιομηχανία και τις οργανώσεις των καταναλωτών όσον αφορά τις πιθανές εναλλακτικές λύσεις. Η απόφαση 3052/95 – δυνάμει της οποίας τα κράτη μέλη υποχρεούνται να ενημερώνουν την Επιτροπή για οποιαδήποτε περίπτωση άρνησης της αμοιβαίας αναγνώρισης, και η οποία δεν επιτυγχάνει τους στόχους της – θα πρέπει είτε να τροποποιηθεί είτε να ενσωματωθεί στον κανονισμό.

Η Επιτροπή ενδέχεται να προτείνει μια οδηγία κοινής βάσης, λαμβάνοντας υπόψη τις συζητήσεις και τα πιθανά συμπεράσματα του Συμβουλίου σχετικά με την ανακοίνωση για τη νέα προσέγγιση. Μια τέτοια οδηγία θα καλύπτει διάφορα οριζόντια ζητήματα κοινά σε όλες τις οδηγίες της νέας προσέγγισης, συμπεριλαμβανομένων και των μέτρων που απαιτούνται για τη στήριξη της διοικητικής συνεργασίας και των «τυποποιημένων» άρθρων, τα οποία θα εξασφαλίσουν πιο ομοιογενή εφαρμογή των οδηγιών αυτών.

Η Επιτροπή θα πραγματοποιήσει μια μελέτη αξιολόγησης, για κάθε κράτος μέλος, του αντίκτυπου που θα έχει στην καθολική υπηρεσία η πλήρης υλοποίηση της εσωτερικής αγοράς για τις ταχυδρομικές υπηρεσίες. Με βάση τα αποτελέσματα της μελέτης αυτής, η Επιτροπή μπορεί να υποβάλει προτάσεις για την επίτευξη του πλήρους ανοίγματος της αγοράς. Η

ημερομηνία-στόχος για το πλήρες άνοιγμα της αγοράς είναι το 2009.

Η Επιτροπή θα εκδώσει ανακοίνωση σχετικά με τη διαχείριση του δικαιώματος πνευματικής ιδιοκτησίας και των συγγενικών δικαιωμάτων στην εσωτερική αγορά, η οποία θα προσδιορίσει τα απαραίτητα μέτρα για τη δημιουργία ενός ευνοϊκότερου περιβάλλοντος για τη διασυνοριακή εμπορία και χορήγηση αδειών με τα δικαιώματα αυτά.

Το Συμβούλιο θα εγκρίνει την προτεινόμενη μεταρρύθμιση του καθεστώτος των συγχωνεύσεων, προκειμένου να εξασφαλίσει τον συνεχώς αποτελεσματικότερο έλεγχο των συγχωνεύσεων στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης και της διεύρυνσης. Η προτεινόμενη μεταρρύθμιση επικεντρώνεται στην αναθεώρηση των κατώτατων ορίων του κύκλου εργασιών και σε δικαιοδοτικά και διαδικαστικά ζητήματα.

Η Επιτροπή αναλαμβάνει την εκπόνηση μιας μελέτης σκοπιμότητας προκειμένου να αξιολογήσει την πρακτική ανάγκη για δημιουργία ενός ευρωπαϊκού καταστατικού για τις ιδιωτικές εταιρείες, καθώς και τα πιθανά εμπόδια. Αυτή η νομική μορφή θα εξυπηρετήσει τις ανάγκες των ΜΜΕ, επιτρέποντας την επιχειρηματική δραστηριοποίησή τους σε περισσότερα από ένα κράτη μέλη. Αν τα αποτελέσματα της μελέτης είναι θετικά, η Επιτροπή θα προτείνει σχετικό κανονισμό.

Η Επιτροπή θα αναπτύξει μια συνεκτική προσέγγιση στο θέμα της νομοθετικής τεχνικής και της επιλογής του νομικού μέσου στην εσωτερική αγορά. Αυτό αφορά θέματα όπως: πότε να βασίζεται κανείς στην αμοιβαία αναγνώριση, τη «νέα προσέγγιση», την από κοινού νομοθετική ρύθμισή ή τις εθελοντικές συμφωνίες, το επίπεδο εναρμόνισης και την πιθανή καθιέρωση ρητρών εσωτερικής αγοράς, και πότε οι κανονισμοί θα πρέπει να έχουν προτεραιότητα. Η Επιτροπή θα προβεί σε διαβουλεύσεις με το Συμβούλιο, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, τη βιομηχανία και άλλους οικονομικούς παράγοντες. Η προσέγγιση που θα αποφασιστεί θα μπορούσε να παρουσιαστεί σε μια σύντομη ανακοίνωση της Επιτροπής στο πλαίσιο των πρωτοβουλιών της Επιτροπής περί διακυβέρνησης / βελτίωσης των νομοθετικών ρυθμίσεων.

Η Επιτροπή θα αναπτύξει, σε συνεργασία με τα κράτη μέλη, δείκτες για τη μέτρηση της προόδου προς την κατεύθυνση ενός κανονιστικού πλαισίου υψηλότερης ποιότητας για την εσωτερική αγορά, ιδίως, αλλά όχι αποκλειστικά, ως αποτέλεσμα του σχεδίου δράσης της Επιτροπής για τη βελτίωση των νομοθετικών ρυθμίσεων του Ιουνίου 2002. Οι δείκτες αυτοί θα περιλαμβάνουν τόσο δείκτες εισροής (π.χ. «ελήφθησαν εγκαίρως τα ανακοινωθέντα μέτρα;») όσο και δείκτες αντικτύπου (π.χ. «είχαν ως αποτέλεσμα την ελάφρυνση του διοικητικού φόρτου;»). Τα αποτελέσματα του σχεδίου της Επιτροπής σχετικά με τους δείκτες ποιότητας της νομοθεσίας, στο πλαίσιο

του πολυετούς προγράμματος για τις επιχειρήσεις και την επιχειρηματικότητα, θα αποτελέσουν βάση για τις εν λόγω εργασίες.

Οι υποψήφιοι για προσχώρηση χώρες θα καταρτίσουν εκθέσεις εξέτασης της νομοθεσίας τους σε σχέση με τα άρθρα 28, 43 και 49 της Συνθήκης-ελεύθερη κυκλοφορία των εμπορευμάτων, δικαίωμα εγκατάστασης και ελεύθερη παροχή υπηρεσιών. Οι εκθέσεις αυτές θα βοηθήσουν να αποφασιστεί εάν υπάρχουν τυχόν δυνητικά εμπόδια στην πλήρη εφαρμογή των εν λόγω άρθρων και, εφόσον χρειαστεί, θα προταθεί η άρση των εν λόγω εμποδίων.

Η στρατηγική αυτή καθορίζει τις ενέργειες που χρειάζεται να κάνει η Ευρωπαϊκή Ένωση τα επόμενα τρία έτη προκειμένου να εξασφαλίσει τα μέγιστα οφέλη από την εσωτερική αγορά μετά τη διεύρυνση. Η Επιτροπή έχει ήδη περιγράψει τα επιτεύγματα της εσωτερικής αγοράς την τελευταία δεκαετία¹⁰². Στην ανάλυση αυτή φαίνονται τα σημαντικά οφέλη που μπορεί να προκύψουν από τη σωστή λειτουργία της εσωτερικής αγοράς, αλλά και το γεγονός ότι η εσωτερική αγορά δεν λειτουργεί ακόμη κατά το βέλτιστο τρόπο σε πολλά επίπεδα και ότι, ως εκ τούτου, υπολείπονται ακόμη πολλά οφέλη. Χρειάζεται

¹⁰² Η Επιτροπή εκτιμά ότι η εσωτερική αγορά έχει προσφέρει 2,5 εκατ. επιπλέον θέσεις εργασίας και σχεδόν 900 δισ. ευρώ πρόσθετου πλούτου. Βλέπε «Η εσωτερική αγορά - Δέκα χρόνια χωρίς σύνορα», SEC(2002) 1417 της 7.1.2003.

μια νέα ώθηση, προκειμένου να αποκατασταθούν οι αδυναμίες που εξακολουθούν ακόμη να υπάρχουν και να εξασφαλίσει η εσωτερική αγορά την αξιοποίηση ολόκληρου του δυναμικού της όσον αφορά την ανταγωνιστικότητα, την ανάπτυξη και την απασχόληση.

Το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της 20ής και 21ης Μαρτίου 2003 αναγνώρισε τη σημασία της στρατηγικής για την εσωτερική αγορά ως ένα από τα βασικά μέσα συντονισμού της οικονομικής πολιτικής σε επίπεδο ΕΕ, μαζί και παράλληλα με τις γενικές κατευθυντήριες γραμμές για την οικονομική πολιτική (ΓΚΓΟΠ)¹⁰³ και τις κατευθυντήριες γραμμές για την απασχόληση (ΚΓΑ)¹⁰⁴. Συνεπώς, οι δράσεις που προβλέπονται στη στρατηγική για την εσωτερική αγορά θα πρέπει να εξετάζονται σε συνδυασμό με τις δράσεις που προτείνονται στις ΓΚΓΟΠ και στις ΚΓΑ¹⁰⁵. Και τα τρία αυτά μέσα έχουν δρομολογηθεί με τριετή χρονικό ορίζοντα προκειμένου να εξασφαλιστεί μια πληρέστερη, αποτελεσματικότερη και συνεκτικότερη προσέγγιση στην οικονομική μεταρρύθμιση της ΕΕ¹⁰⁶.

Η στρατηγική για την εσωτερική αγορά θα αποτελέσει σημαντική εισροή για το νέο Συμβούλιο «Ανταγωνιστικότητα». Επιπλέον, η Επιτροπή

103 COM (2003) 170 τελικό της 8.4.2003

104 COM (2003) 176 τελικό της 8.4.2003

105 Βλέπε ιδίως το τμήμα των ΓΚΓΟΠ σχετικά με τις οικονομικές μεταρρυθμίσεις για την αξιοποίηση του δυναμικού ανάπτυξης της Ευρώπης, το οποίο περιλαμβάνει γενικές συστάσεις που αποσκοπούν στη βελτίωση της λειτουργίας της εσωτερικής αγοράς.

106 Ανακοίνωση σχετικά με τον εξορθολογισμό των ετήσιων κύκλων συντονισμού της οικονομικής πολιτικής και της πολιτικής απασχόλησης, COM (2002) 487 τελικό της 3.9.2002.

παρουσιάζει διάφορα άλλα έγγραφα πολιτικής, τα οποία σχετίζονται με την ανταγωνιστικότητα, συμπεριλαμβανομένης της ανακοίνωσης για τη βιομηχανική πολιτική σε μια διευρυμένη Ευρώπη¹⁰⁷, της Πράσινης Βίβλου για την επιχειρηματικότητα¹⁰⁸, της ανακοίνωσης σχετικά με την πολιτική για την καινοτομία¹⁰⁹ και του εγγράφου «Επενδύοντας στην έρευνα: ένα σχέδιο δράσης για την Ευρώπη»¹¹⁰. Αυτό θα επιτρέψει στο Συμβούλιο «Ανταγωνιστικότητα» να εξετάσει τη σχέση μεταξύ των διαφόρων πτυχών των εργασιών του και θα του επιτρέψει να καθορίσει το γενικό πλαίσιο για την ανταγωνιστικότητα, όπως ζήτησε το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο.

Η στρατηγική αυτή θα πρέπει να θεωρηθεί και ως απάντηση στην πρόσφατη έκθεση του Κοινοβουλίου σχετικά με τη στρατηγική για την εσωτερική αγορά¹¹¹. Η έκθεση υπογράμμισε ότι η βελτίωση της λειτουργίας της εσωτερικής αγοράς πρέπει να είναι βασική προτεραιότητα για την Ένωση και να αποτελέσει αφορμή για μια σημαντική νέα πρωτοβουλία με στόχο την επιτάχυνση και την υλοποίηση βασικών μεταρρυθμίσεων.

Η Επιτροπή θεωρεί ότι υπάρχουν τρεις βασικοί λόγοι για τους οποίους η Ευρωπαϊκή Ένωση χρειάζεται τώρα μια αποφασιστική ώθηση, προκειμένου να βελτιωθεί η εσωτερική αγορά:

107 COM (2002) 714 τελικό της 11.12.2002

108 COM (2003) 27 τελικό της 21.1.2003

109 COM (2003) 112 τελικό της 11.3.2003

110 COM (2003) 226 της 30.4.2003

111 Έκθεση Harbour: A5-0026/2003

- Η μη βέλτιστη απόδοση της εσωτερικής αγοράς είναι μια πρόκληση που εμποδίζει την ΕΕ να πραγματοποιήσει το φιλόδοξο στόχο που έθεσε στη Λισσαβόνα το 2000. Είναι απαραίτητο να αναληφθεί αποφασιστική δράση γρήγορα. Γνωρίζουμε ότι ίσως χρειαστούν πολλά χρόνια πριν τα μέτρα που έχουν ληφθεί αρχίσουν να παράγουν πραγματικά αποτελέσματα. Προκειμένου να καταστεί η ΕΕ ως η παγκοσμίως ανταγωνιστικότερη και δυναμικότερη οικονομία, βασιζόμενη στη γνώση, μέχρι το 2010, πρέπει να θεσπιστούν πολύ σύντομα τα μέτρα που απαιτούνται προκειμένου να δημιουργηθεί μια πραγματικά εννοποιημένη και ολοκληρωμένη αγορά.

- Πρέπει επειγόντως να αναπτυχθεί μια αποτελεσματική στρατηγική για την ενίσχυση και διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς. Η διεύρυνση προσφέρει μοναδικές ευκαιρίες τόσο για τα σημερινά όσο και για τα νέα κράτη μέλη, οι οποίες όμως συνοδεύονται από κινδύνους. Η εσωτερική αγορά είναι πάντα ευάλωτη στον κατακερματισμό και η διεύρυνση θα την καταστήσει περισσότερο ευάλωτη, εκτός εάν ενισχύσουμε όλα τα βασικά μας μέσα πολιτικής και τις σχετικές έννοιες έτσι ώστε να συνεχίσουν να λειτουργούν το ίδιο ή περισσότερο καλά σε μια Ένωση 25 χωρών¹¹². Μόνο τότε θα μπορέσουν να επιτευχθούν τα δυνητικά οφέλη που προσφέρει η διεύρυνση.

Η ΕΕ, όπως και άλλα μέρη του κόσμου, αντιμετωπίζει σήμερα μια επιβράδυνση όσον αφορά

112 28 με τις χώρες ΕΖΕΣ

την οικονομική ανάπτυξη και τη δημιουργία θέσεων εργασίας. Αυτό καθιστά επιτακτικότερη την ανάγκη να πραγματοποιηθούν διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις προκειμένου να αυξηθεί η ικανότητα ανάπτυξης των οικονομιών μας. Η άρση των αδυναμιών της εσωτερικής αγοράς θα οδηγήσει την Ευρώπη σε πολύ καλύτερη θέση ώστε να μπορέσει να αντιμετωπίσει τον εντονότερο ανταγωνισμό των νέων οικονομιών. Επίσης, θα επιτρέψει στην Ένωση να προστατευθεί καλύτερα έναντι μελλοντικών διακυμάνσεων του οικονομικού κύκλου και θα της προσφέρει ισχυρότερη οικονομική βάση προκειμένου να αντιμετωπίσει τις τεράστιες προκλήσεις της γήρανσης του πληθυσμού.

Όταν προσθέτει κανείς κάποιους επιπλέον ορόφους σε ένα κτίριο – που θα συμβεί με τη διεύρυνση στην ΕΕ– είναι σημαντικό να εξασφαλιστεί ότι τα θεμέλια είναι επαρκώς γερά. Συνεπώς, η στρατηγική επικεντρώνεται έντονα στην ενίσχυση των «βασικών» ή «θεμελιωδών» στοιχείων της εσωτερικής αγοράς: άρση των εμποδίων στο εμπόριο αγαθών και υπηρεσιών, εξασφάλιση της σωστής εφαρμογής και αποτελεσματικής επιβολής των συμφωνηθέντων κανόνων, μείωση της διοικητικής γραφειοκρατίας, άρση των φορολογικών φραγμών και επέκταση των ευκαιριών που προσφέρουν οι δημόσιες συμβάσεις.

Τα προβλήματα που πρέπει να αντιμετωπιστούν είναι σε πολλές περιπτώσεις παλιά, που δεν μπόρεσαν κατά το παρελθόν να επιλυθούν. Αλλά, η αντιμετώπιση οικείων προβλημάτων δεν σημαίνει απόπειρα εφαρμογής προηγούμενων λύσεων. Η Επιτροπή

προωθεί νέες ιδέες και καλεί για ισχυρότερη πολιτική βούληση, που θα οδηγήσει σε αποτελέσματα τόσο για τις επιχειρήσεις όσο και για τους καταναλωτές.

Φυσικά, δεν είναι όλες οι προτεινόμενες δράσεις νέες. Ένα μεγάλο μέρος των ουσιαστικών εργασιών έχει ήδη δρομολογηθεί και, σε ορισμένες περιπτώσεις, έχει προχωρήσει σε μεγάλο βαθμό (π.χ. το σχέδιο δράσης για τις χρηματοοικονομικές υπηρεσίες, η πολιτική συμφωνία για το κοινοτικό δίπλωμα ευρεσιτεχνίας) και, στο πλαίσιο της στρατηγικής αυτής, καλούμαστε να τις εγκρίνουμε εγκαίρως ή να τις ολοκληρώσουμε. Επίσης, προτείνονται εδώ και άλλες δράσεις, αλλά αυτές θα πρέπει να εξεταστούν περαιτέρω και να αξιολογηθεί ο αντίκτυπός τους πριν η Επιτροπή υποβάλει συγκεκριμένες προτάσεις. Επιπλέον, άλλες δράσεις θα πρέπει να αναληφθούν από τα ίδια τα κράτη μέλη.

Καθώς το κανονιστικό πλαίσιο της εσωτερικής αγοράς λαμβάνει μορφή, η έμφαση μετακινείται προς τα κράτη μέλη που θα πρέπει να κάνουν την εσωτερική αγορά να δουλεύει στην πράξη, σε καθημερινή βάση. Η εσωτερική αγορά ανήκει σ' αυτά, όχι στην Επιτροπή. Αυτά είναι που πρέπει να εφαρμόσουν τη νομοθεσία σχετικά με την εσωτερική αγορά, εγκαίρως και σωστά, να ενημερώσουν τους πολίτες και τις επιχειρήσεις τους σχετικά με τα δικαιώματά τους, και να επιλύσουν τα προβλήματα εάν και όποτε προκύψουν. Αυτά είναι, επίσης, που θα πρέπει να ενεργήσουν σύμφωνα με το γράμμα και το πνεύμα της εσωτερικής αγοράς, αποφεύγοντας κάθε εφαρμογή εθνικών νόμων που θα

έρχονται σε σύγκρουση με τις αρχές της εσωτερικής αγοράς. Προκειμένου να διαδραματίσουν το ρόλο τους επιτυχώς, πρέπει να συνεργαστούν στενότερα μεταξύ τους και με την Επιτροπή.

Ως εκ τούτου, για να είναι αποτελεσματική η στρατηγική αυτή πρέπει να θεωρηθεί όχι μόνο ένα έγγραφο της Επιτροπής, αλλά μια επιμερισμένη ατζέντα, στο πλαίσιο της οποίας το Συμβούλιο, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και τα κράτη μέλη (τα σημερινά και τα νέα) θα μπορέσουν να αναπτύξουν τις σχετικές ενέργειές τους.

Η νέα συνταγματική συνθήκη, που θα προκύψει από τη διακυβερνητική διάσκεψη, θα καθορίσει τη σχέση μεταξύ των διαφόρων οργάνων της ΕΕ και μεταξύ της ΕΕ και των κρατών μελών. Είναι σημαντικό να εξακολουθήσει η εν λόγω συνθήκη να προβλέπει μια ισχυρή νομική βάση για τη μελλοντική ανάπτυξη της εσωτερικής αγοράς, έτσι ώστε να μπορεί να συνεχίσει να εξυπηρετεί τα συμφέροντα της Ευρώπης και να ενισχύει τους πολίτες και τις επιχειρήσεις.

Η αμοιβαία αναγνώριση αποτελεί ακρογωνιαίο λίθο της εσωτερικής αγοράς. Επιτρέπει στα προϊόντα να κυκλοφορούν ελεύθερα με βάση τη συμμόρφωση προς τους εθνικούς νόμους του κράτους μέλους, στην αγορά του οποίου το προϊόν διατίθεται για πρώτη φορά στο εμπόριο. Η αρχή στην οποία βασίζεται είναι ότι δεν υπάρχουν ειδικοί διαδικαστικοί κανόνες ούτε πρόσθετη γραφειοκρατία. Αυτό είναι το ισχυρό αλλά, παράλληλα, και το αδύνατο σημείο της διαδικασίας. Όταν εμφανίζονται προβλήματα, υπάρχει μικρή ή καθόλου

διαφάνεια, δεν υπάρχει αμοιβαίως συμφωνημένη προσέγγιση για την αξιολόγηση του εάν τα επίπεδα προστασίας είναι ισοδύναμα και δεν υπάρχει σαφής διαδικασία με βάση την οποία μπορεί μια εταιρεία να λάβει αρνητική απόφαση. Ως εκ τούτου, πολλές εταιρείες αποφασίζουν να εγκαταλείψουν ορισμένες αγορές ή αναγκάζονται να τροποποιήσουν τα προϊόντα τους, προκειμένου να τα προσαρμόσουν στις τοπικές απαιτήσεις. Τέτοιες συμπεριφορές κινδυνεύουν να επεκταθούν ακόμη περισσότερο μετά τη διεύρυνση.

Κατά συνέπεια, η Επιτροπή είναι της άποψης ότι απαιτούνται ειδικοί κανόνες που θα παρέχουν μια καλύτερα δομημένη αμοιβαία αναγνώριση, έτσι ώστε να ενισχυθεί η διαφάνεια και να ενθαρρυνθούν οι εθνικές αρχές να ενεργούν με πιο «ευρωπαϊκό» τρόπο. Η Επιτροπή πιστεύει ότι αυτό θα μπορούσε να επιτευχθεί καλύτερα με ένα νέο κοινοτικό κανονισμό, ο οποίος θα θέτει τις βασικές αρχές. Αυτές θα μπορούσαν να περιλαμβάνουν την υποχρεωτική κοινοποίηση σε περιπτώσεις άρνησης της αμοιβαίας αναγνώρισης, τη δυνατότητα να αποδεικνύουν οι εταιρείες ότι το επίμαχο προϊόν αποτελεί, πράγματι, νομίμως αντικείμενο εμπορίας σε άλλα μέρη της ΕΕ, μέσω κάποιου τυποποιημένου πιστοποιητικού, και δυνατότητες προσφυγής στη δικαιοσύνη. Πριν υποβάλει πρόταση, η Επιτροπή θα προβεί σε εκτενείς διαβουλεύσεις, με τα κράτη μέλη, τη βιομηχανία και άλλους ενδιαφερομένους, σχετικά με τις διάφορες εναλλακτικές λύσεις.

Σε πιο περίπλοκους ή ευαίσθητους τομείς, η αμοιβαία αναγνώριση δεν αρκεί, και ο μόνος τρόπος να αρθούν τα εμπόδια είναι να εναρμονιστούν οι εθνικοί κανόνες σε επίπεδο ΕΕ,

Οι σημαντικές διαφορές στις νομοθετικές ρυθμίσεις μεταξύ των κρατών μελών –και η αμοιβαία έλλειψη εμπιστοσύνης στα κανονιστικά συστήματά τους– είναι ο κύριος λόγος για τον οποίο η ελεύθερη κυκλοφορία των υπηρεσιών ήταν μέχρι τώρα μάλλον μια νομική έννοια παρά μια πρακτική πραγματικότητα. Λόγω του περίπλοκου χαρακτήρα και της μη απτής φύσης πολλών υπηρεσιών – και της σημασίας της τεχνογνωσίας και των προσόντων τού παρόχου υπηρεσιών – οι υπηρεσίες αυτές υπόκεινται σε ευρύτερους και περιπλοκότερους νομικούς κανόνες από ό,τι τα αγαθά.

Υπάρχουν διοικητικά εμπόδια που επηρεάζουν όλες τις φάσεις της επιχειρηματικής διαδικασίας: από την ίδρυση της επιχείρησης και τη χρήση των εισροών, όπως το εργατικό δυναμικό και ο εξοπλισμός, μέχρι την προώθηση, τη διανομή, τις πωλήσεις και τις δραστηριότητες μετά την πώληση. Συνεπάγονται σημαντικό πρόσθετο κόστος για τις επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται μεταξύ κρατών μελών, με συνέπεια την απώλεια πόρων, τον περιορισμό της καινοτομίας και τη διαφοροποίηση των υπηρεσιών. Ορισμένες επιχειρήσεις δεν δραστηριοποιούνται καθόλου στο διασυνοριακό εμπόριο, ιδιαίτερα οι ΜΜΕ, χαρακτηριστικό για τις βιομηχανίες παροχής υπηρεσιών. Αυτό περιορίζει τον ανταγωνισμό και τις

δυνατότητες επιλογής του καταναλωτή και διατηρεί τις τιμές σε επίπεδα υψηλότερα από ό,τι θα έπρεπε. Προστατεύει δε το πλήρες δυναμικό δημιουργίας θέσεων εργασίας των βιομηχανιών του τομέα παροχής υπηρεσιών.

Το Συμβούλιο και το Κοινοβούλιο θα πρέπει να εγκρίνουν τον προτεινόμενο **κανονισμό σχετικά με την προώθηση των πωλήσεων**, ο οποίος θα διευκολύνει τις διευρωπαϊκές διαφημιστικές εκστρατείες, και την **οδηγία σχετικά με την αναγνώριση των επαγγελματικών προσόντων**. Η εν λόγω οδηγία έχει ως σκοπό να προαγάγει την κινητικότητα ικανών επαγγελματιών, συμπεριλαμβανομένων και εκείνων που παρέχουν έκτακτες υπηρεσίες στο «κράτος υποδοχής» με βάση τη συμμόρφωση προς τους κανόνες του κράτους καταγωγής», αυξάνοντας τη δυνατότητα επιλογής του καταναλωτή, εξασφαλίζοντας ανταγωνιστικές τιμές για την παροχή επαγγελματικών υπηρεσιών. Στη συνέχεια, τα κράτη μέλη πρέπει να την μεταφέρουν σωστά και έγκαιρα, και να διασφαλίσουν την ορθή εφαρμογή της.

Η Επιτροπή υπέβαλε πρόταση **οδηγίας σχετικά με τις υπηρεσίες στην εσωτερική αγορά** πριν από το τέλος του 2003. Η οδηγία αυτή καθιερώνει ένα σαφές και ισόρροπο νομικό πλαίσιο, με στόχο να διευκολυνθούν οι όροι εγκατάστασης και διασυνοριακής παροχής υπηρεσιών. Θα βασίζεται σε ένα συνδυασμό αμοιβαίας αναγνώρισης, διοικητικής συνεργασίας, εναρμόνισης (όταν είναι απολύτως

αναγκαία) και ενθάρρυνσης των ευρωπαϊκών κωδίκων δεοντολογίας / επαγγελματικών κανόνων.

Δρομολογείται, λοιπόν, η απελευθέρωση της αγοράς και κατά συνέπεια των επαγγελματών.

Κλειστά θεωρούνται τα επαγγέλματα που θέτουν περιορισμούς στην ελεύθερη άσκηση κάθε επαγγελματικής δραστηριότητας που προστατεύεται από την εθνική νομοθεσία.

Στα κλειστά επαγγέλματα, όχι μόνο ορίζονται από το νόμο τα επίπεδα των αμοιβών, η χωρική αρμοδιότητα και υποχρεωτικότητα των πράξεων αλλά κρατικές αποφάσεις ορίζουν και τον αριθμό των θέσεων.

Αποτελεί βασικό κανόνα της αγοράς ότι το τίμημα σ' ένα αγαθό ή υπηρεσία πρέπει να σχετίζεται με το αντίστοιχο κόστος παραγωγής ή παροχής και όχι με τη συναλλακτική αξίας.

Στο πλαίσιο της υλοποίησης των «Στόχων της Λισσαβόνας 2000», ο νέος πρόεδρος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής κ. Μπαρόζο, καθώς και η πλειοψηφία των Επιτρόπων, προωθούν την άποψη ότι η «η ευρωπαϊκή οικονομία θα πρέπει να εναρμονιστεί με το αμερικανικό μοντέλο, ελαττώνοντας το κράτος κοινωνικής προστασίας, απελευθερώνοντας την αγορά εργασίας και βάζοντας σε δεύτερη μοίρα τα ζητήματα προστασίας περιβάλλοντος και υγείας».

Στο πλαίσιο αυτών των επιδιώξεων προωθείται ταχύτατα η οδηγία των προτάσεων της Μπολόνια, «για την απελευθέρωση της αγοράς των υπηρεσιών στην Ευρώπη». Μία από τις πιο σημαντικές παραμέτρους

της οδηγίας είναι ότι «μια επιχείρηση που έχει την έδρα της σε ένα κράτος μέλος θα μπορεί να δραστηριοποιείται σε άλλα κράτη-μέλη με βάση το νομικό καθεστώς που υφίσταται στη χώρα της έδρας της και όχι στη χώρα που δραστηριοποιείται». Αυτό σημαίνει ότι μια επιχείρηση παροχής υπηρεσιών από τη Βουλγαρία θα μπορεί σε μερικά χρόνια να δραστηριοποιείται στην Ελλάδα επί τη βάσει της βουλγαρικής και όχι της ελληνικής νομοθεσίας.

Ο κ. Μπαρόζο αναφέρεται ακόμα στην ανάγκη προώθησης εθνικών σχεδίων δράσης στα 25 κράτη-μέλη, τα οποία, όπως υποστήριξε, θα πρέπει να αξιολογούνται σε ετήσια βάση, για την πιστή εφαρμογή της Στρατηγικής της Λισσαβόνας. Υπογραμμίζεται η ανάγκη να καταστεί η Ευρώπη ένας χώρος πιο ελκυστικός για επενδύσεις με την ολοκλήρωση της εσωτερικής αγοράς, τη διασφάλιση ανταγωνιστικών αγορών, τη βελτίωση του ευρωπαϊκού αλλά και των εθνικών κανονιστικών πλαισίων για τη μείωση του διοικητικού κόστους των επιχειρήσεων.

Πρόκειται, προφανώς, για μια βίαιη προσπάθεια άρσης των εθνικών-κρατικών εμποδίων, με κατεύθυνση την ενιαία Ευρώπη.

3.2 Η έρευνα του ΚΕΠΕ για το άνοιγμα των κλειστών επαγγελμάτων

Σύμφωνα με τη μελέτη του ΚΕΠΕ σχετικά με 90 επαγγέλματα που έχουν εντοπιστεί, η άσκηση επαγγέλματος προϋποθέτει άδεια, η έκδοση της οποίας συναρτάται με την ύπαρξη των νενομισμένων τυπικών προσόντων εκ μέρους του ενδιαφερομένου και με άλλες προϋποθέσεις, που αφορούν τα χαρακτηριστικά ή τον εξοπλισμό του καταστήματος όπου ασκείται το επάγγελμα, τους όρους λειτουργίας του, τις σχέσεις με τις φορολογούσες αρχές κ.ά. Στις περισσότερες από τις περιπτώσεις αυτές η άδεια, άπαξ εκδοθείσα, ισχύει επ' άπειρον.

Υπάρχουν όμως και αρκετές περιπτώσεις, 10-15, όπου στην άσκηση ενός επαγγέλματος, πέρα από την αδειοδότηση του ενδιαφερομένου, επιβάλλονται και άλλοι περιορισμοί ή όροι, η οικονομική σημασία των οποίων είναι κατά πολύ μεγαλύτερη από τις όποιες διαδικασίες αρχικής αδειοδότησης.

Από την εικόνα των παρεμβάσεων στη λειτουργία των επαγγελμάτων, όπως περιγράφονται στη μελέτη, είναι φανερό ότι μπορούν να χωριστούν σε τρεις βασικές κατηγορίες:

- Αυτές που συνδέονται με τυπικές γραφειοκρατικές παρεμβάσεις και δεν φαίνεται να περιορίζουν σημαντικά τη λειτουργία του ανταγωνισμού.
- Αυτές που συνιστούν μεν παρέμβαση που μπορεί να περιορίζει ουσιαδώς τον ανταγωνισμό και ίσως οδηγούν σε σοβαρή απόκλιση του μοναδιαίου κόστους

σε σύγκριση με μια ανταγωνιστικότερη αγορά αλλά δεν βαρύνουν ουσιωδώς την οικονομία, επειδή αφορούν επαγγέλματα στα οποία απασχολείται πολύ μικρός αριθμός ατόμων.

- Αυτές που μπορεί να έχουν πολύ σοβαρό αντίκτυπο στην ανταγωνιστικότητα, διότι περιορίζουν αποφασιστικά τον ανταγωνισμό και αφορούν επαγγέλματα στα οποία απασχολείται σχετικά μεγάλος αριθμός ατόμων.

Η πρώτη κατηγορία είναι αρκετά πολυπληθής και αφορά τις διαδικασίες αδειοδότησης πολλών, μη επιστημονικών επαγγελμάτων. Για την αδειοδότηση απαιτείται σειρά δικαιολογητικών σχετικά με την ύπαρξη των αναγκαίων τυπικών προσόντων, τα χαρακτηριστικά του καταστήματος, τις σχέσεις προς τις Δημόσιες Οικονομικές Υπηρεσίες και τα Ασφαλιστικά Ταμεία, την κατάσταση της υγείας του ενδιαφερομένου και άλλα συναφή, η συλλογή των οποίων συνεπάγεται κάποιο κόστος σε χρόνο και χρήμα. Για την έκδοση της άδειας απαιτείται συνήθως κάποιος χρόνος. Αν και τα συστήματα θα μπορούσαν, και πρέπει, να απλοποιηθούν περαιτέρω, εν τούτοις το εφάπαξ κόστος τους, σε σχέση με τον κύκλο εργασιών στην ενεργό σταδιοδρομία του επαγγελματία, είναι πολύ μικρό ποσοστό. Έτσι η απόσβεσή του δεν επηρεάζει σοβαρά το κόστος λειτουργίας και δεν περιορίζει τον ανταγωνισμό. Το μόνο στοιχείο που έχει σοβαρό κόστος είναι η απόκτηση του τυπικού προσόντος που απαιτείται, ανάλογα με το επάγγελμα. Αυτό όμως καλώς απαιτείται, για λόγους προστασίας του κοινού.

Έτσι κι αλλιώς σχεδόν σε όλα τα επαγγέλματα η προσφορά τιτλούχων τείνει να υπερβαίνει τη ζήτηση. Θέμα επανεξέτασης των αναγκών τυπικών προσόντων θα ετίθετο μόνο αν η ζήτηση υπερέβαινε την προσφορά και θα μπορούσαν να υπάρχουν υπόνοιες ότι τα απαιτούμενα από το νόμο προσόντα υπερβαίνουν εκείνα που χρειάζονται στην πράξη, για να περιορίσουν την προσφορά και να δημιουργήσουν μονοπωλιακές προσόδους. Κάτι τέτοιο δεν φαίνεται να συμβαίνει.

Για να αναφερθεί κανείς σε ένα επάγγελμα (π.χ. τους κομμωτές και τις κομμώτριες), οι διαδικασίες αδειοδότησης για τον επαγγελματία και το κατάστημα δεν φαίνεται να παρεμποδίζουν σοβαρά τον ανταγωνισμό ούτε και να δημιουργούν προσόδους, λόγω της ουσιώδους περιοριστικής τους επίδρασης στην προσφορά. Από την άποψη της ποιότητας των υπηρεσιών και του κόστους τους, η πλήρης απελευθέρωση της αγοράς (με την έννοια ότι θα μπορούσε κανείς ν' ανοίξει κομμωτήριο χωρίς καμιά γραφειοκρατική διαδικασία) δεν είναι πιθανό ότι θα είχε σημαντική επίπτωση. Σε σχέση με το είδος αυτό των παρεμβάσεων, η σημαντικότερη πλευρά από άποψη κόστους είναι η δημόσια δαπάνη που χρειάζεται για τη λειτουργία των αδειοδοτικών υπηρεσιών ή η παρεμπόδισή τους να ασχοληθούν με ουσιαστικότερες υπηρεσίες.

Παράδειγμα της δεύτερης κατηγορίας είναι το επάγγελμα των ορκωτών εκτιμητών. Πρόκειται για κλειστό επάγγελμα, με την έννοια ότι τον αριθμό των

θέσεων ορίζει με απόφαση ο Υπουργός Οικονομικών. Ο αριθμός τους δεν υπερβαίνει τη δεκάδα και ως εκ τούτου το συνολικό κόστος της παρεμβατικής ρύθμισης δεν μπορεί να είναι μεγάλο. Η προσεκτική όμως εξέταση των ισχυουσών ρυθμίσεων και η άρση όλων των όχι αναγκαίων περιορισμών ή η ενίσχυση άλλων, όπου χρειάζεται, ώστε η λειτουργία του επαγγέλματος να τεθεί σε υγιέστερη βάση, είναι θέμα υψηλότερης προτεραιότητας σε σχέση με την προηγούμενη περίπτωση, τόσο διότι στο μέλλον η οικονομική σημασία του επαγγέλματος μπορεί να αυξηθεί όσο και διότι το ισχύον καθεστώς μπορεί να σταθεί εμπόδιο στην ανάπτυξη του κλάδου με τον οποίο συνδέεται.

Στην τρίτη κατηγορία περιλαμβάνονται τα επαγγέλματα που οι εργαζόμενοι, στο καθένα από αυτά, αριθμούν χιλιάδες ή δεκάδες χιλιάδες άτομα, και οι παρεμβάσεις, αλλού περισσότερο και αλλού λιγότερο, φαίνεται να περιορίζουν αποφασιστικά τον ανταγωνισμό. Τις περισσότερες φορές χωρίς να συντρέχουν λόγοι, που, σύμφωνα με όσα αναφέρονται στο Κεφ. 1 της μελέτης, θα μπορούσαν να τις δικαιολογήσουν. Στην κατηγορία αυτή, η κατάργηση ή η κατάλληλη τροποποίηση μεγάλου μέρους των παρεμβάσεων θα μπορούσε να προσπορίσει στην εθνική οικονομία πολύ σημαντικά οφέλη.

□ Τα τεχνικά επαγγέλματα, μεταξύ άλλων και διότι το κράτος ορίζει τις τιμές των υπηρεσιών τους ενώ παίζει και αποφασιστικό ρόλο στη διαμόρφωση της ζήτησης των υπηρεσιών αυτών και εν πολλοίς εγγυάται την καταβολή των αμοιβών, αφού δίχως την πιστοποίησή

της το κράτος αρνείται την έκδοση αδειών για κατασκευές.

□ Οι δικηγόροι, διότι, μεταξύ άλλων, το κράτος ορίζει τις τιμές των δικαστικών παραστάσεων και εγγυάται την προείσπραξη των σχετικών αμοιβών –με την άρνηση εκδίκασης διαφορών όταν ελλείπει η σχετική απόδειξη καταβολής– και δημιουργεί πολύ σημαντικής έκτασης τεχνητή ζήτηση με την υποχρεωτική παράσταση δικηγόρων και την υποχρεωτική οικονομική επιβάρυνση πολλών άλλων πράξεων προς οικονομικό όφελός τους, συχνά χωρίς ουσιαστική αντιπαροχή.

□ Οι συμβολαιογράφοι, διότι, μεταξύ άλλων, ο αριθμός των θέσεων ορίζεται από το κράτος, που έτσι ελέγχει την προσφορά.

□ Οι φαρμακοποιοί, διότι, μεταξύ άλλων, το κράτος ελέγχει τις τιμές και το περιθώριο κέρδους των.

□ Οι αρτοποιοί, διότι εξακολουθούν να ισχύουν περιορισμοί στην αδειοδότηση νέων αρτοποιείων και στη διάθεση του άρτου, οι οποίοι παρεμποδίζουν τον ανταγωνισμό.

□ Οι οδηγοί ταξί, φορτηγών και υπεραστικών λεωφορείων, διότι ο αριθμός των αδειών είναι περιορισμένος και στις περισσότερες περιπτώσεις το κράτος ορίζει το κόμιστρο.

Υπάρχουν βέβαια και άλλα επαγγέλματα σε σχέση με τα οποία οι περιορισμοί στον ανταγωνισμό είναι σοβαροί και τα οποία δεν περιλαμβάνονται στην εν λόγω μελέτη είτε διότι οι αριθμοί των απασχολούμενων είναι μικροί είτε ακόμη διότι τα επίπεδα των

εισοδημάτων που εξασφαλίζονται σ' αυτά πιστεύεται ότι είναι σχετικά χαμηλά. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα της τελευταίας περίπτωσης είναι οι πωλητές των λαϊκών αγορών και το πλανόδιο εμπόριο, που απασχολούσε το 1999 15.000 περίπου άτομα.

Είναι φανερό ότι οι εκτιμήσεις που ακολουθούν μπορεί να καλύπτουν το μεγαλύτερο μέρος των πιθανών ωφελημάτων από ενδεχόμενη απελευθέρωση, σίγουρα όμως δεν καλύπτουν το σύνολο.

Σε σχέση με το σύνολο των απασχολουμένων στη χώρα το τέταρτο τρίμηνο του 1999, το οποίο, σύμφωνα με τη δειγματοληπτική έρευνα, ήταν 3.897.511 άτομα, το σύνολο των απασχολουμένων ανερχόταν σε 5,6%.

Πρέπει να τονιστεί εξ αρχής ότι τα οφέλη από μια επιτυχή απελευθέρωση της αγοράς σ' ένα επάγγελμα δεν περιορίζονται στην αντίστοιχη μείωση των τιμών των σχετικών υπηρεσιών, ως αποτέλεσμα του ανταγωνισμού. Παίρνουν και πολλές άλλες μορφές, π.χ. αύξηση της ζήτησης και της απασχόλησης, υψηλότερη στάθμη ικανοποίησης των αναγκών του κοινού, νέα αποτελεσματικότερα οργανωτικά σχήματα, νέες μορφές υπηρεσιών, βελτίωση της ποιότητας των υπηρεσιών, ταχύτερη ανάπτυξη, κλπ. Ακόμη και σε περιπτώσεις όπου εκ των υστέρων δεν διαπιστώνεται σημαντική πτώση των τιμών, τα οφέλη από την ενίσχυση του ανταγωνισμού μπορεί να είναι πολύ σημαντικά. Η πτώση της τιμής όμως αποτελεί ένα από τα πιο απτά και συγκεκριμένα αποτελέσματα της απελευθέρωσης και η προσδοκία για κάτι τέτοιο αποτελεί ένα από τα σοβαρότερα κίνητρα για την

προώθησή της, ένα από τα ισχυρότερα επιχειρήματα για την υποστήριξή της.

Η έκταση στην οποία το σύνολο των παρεμβάσεων για το καθένα από τα επαγγέλματα επηρεάζει την τιμή και την ποιότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών, και ως εκ τούτου επιβαρύνει το κόστος λειτουργίας της οικονομίας και την ανταγωνιστικότητά της, είναι εξαιρετικά δύσκολο να εκτιμηθεί με ακρίβεια. Όπως δείχνει η εμπειρία από άλλες χώρες, που έχει επιχειρηθεί να εκτιμηθεί με τρόπο συστηματικό το κόστος συγκεκριμένων παρεμβατικών ρυθμίσεων, τα αποτελέσματα από τη φύση των πραγμάτων κυμαίνονται. Έτσι λ.χ. είναι τεχνικά δύσκολο να εκτιμηθεί πώς θα διαμορφωνόταν η τιμή ισορροπίας, αν απελευθερωνόταν το επάγγελμα του συμβολαιογράφου. Αν ακόμη είχε κανείς τέτοια εκτίμηση, για να υπολογίσει το όφελος από την πιθανή πτώση των αμοιβών λόγω του ανταγωνισμού, θα έπρεπε να λάβει υπόψη του όχι μόνο τις σημερινές επίσημες τιμές αλλά και τις πραγματικές αμοιβές που καταβάλλονται ύστερα από αμοιβαία συμφωνία των μερών, για τις οποίες μόνο ανεκδοτολογική πληροφόρηση υπάρχει.

Το σύστημα της αδειοδότησης (με την έννοια ότι για την άσκηση του επαγγέλματος πρέπει να συντρέχουν τα αναγκαία τυπικά και ουσιαστικά προσόντα και όχι με την έννοια του περιορισμένου αριθμού αδειών) μπορεί σε γενικές γραμμές να διατηρηθεί. Προστατεύει το δημόσιο συμφέρον χωρίς στην πράξη, ως τώρα τουλάχιστον, να παρεμποδίζει

σοβαρά τον ανταγωνισμό, αφού η προσφορά υποψηφίων με τα κατά νόμο προσόντα είναι τουλάχιστον άνετη. Πρόβλημα υπήρξε ίσως στο παρελθόν με τα τεχνικά επαγγέλματα, αλλά και στην περίπτωση τους κάτι τέτοιο σαφώς δεν ισχύει πλέον. Άλλωστε, όσοι φραγμοί υπάρχουν στην αύξηση της προσφοράς, με τη μορφή προσόντων, τα οποία, όπως δείχνει η πείρα από άλλες χώρες, είναι αδικαιολόγητα υψηλά, τείνουν να αποδυναμωθούν, καθώς το ελληνικό δίκαιο προσαρμόζεται στο κοινοτικό και ανοίγει η ελληνική αγορά. Απλοποίηση των διαδικασιών και προσαρμογή των απαιτούμενων προσόντων στα αναγκαία χρειάζονται και θα ωφεληθούν, αλλά δεν συνιστούν το μείζον.

Σε γενικές γραμμές ο περιορισμός των θέσεων ή του αριθμού των αδειών –όπως συμβαίνει σήμερα σε αρκετά επαγγέλματα (π.χ. ταξί, φορτηγά, συμβολαιογράφοι κλπ.)– δεν δικαιολογείται. Δημιουργεί οικονομικά αδικαιολόγητες προσόδους στους αντίστοιχους επαγγελματίες, που βαρύνουν το κόστος, περιορίζει τον ανταγωνισμό, και βλάπτει την ποιότητα προσφερόμενων υπηρεσιών. Έτσι λ.χ. είναι σαφές ότι τα ποσά που καταβάλλονται για να αγοραστεί μια άδεια ταξί ή φορτηγού, θα τείνουν να αυξήσουν το κόμιστρο. Και δεν είναι μόνο αυτό. Το περιοριστικό καθεστώς εκτρέφει την παρανομία και την αδιαφάνεια με διάφορους τρόπους, αφού οι πρόσοδοι που συνδέονται με αυτό συνιστούν ισχυρό κίνητρο όχι σύνομη διείδυσης στο επάγγελμα. Ακόμη, με τη μείωση του ανταγωνισμού, στην οποία αναπόφευκτα οδηγεί το

περιοριστικό καθεστώς, αυξάνει ακόμη περισσότερο το κόστος και χειροτερεύει την ποιότητα, όπου, με τον περιορισμό του ανταγωνισμού, δημιουργούνται ουσιαστικά συνθήκες καρτέλ, ο πελάτης δεν υποχρεώνεται μόνο να καταβάλει υψηλότερο κόμιστρο αλλά είναι, κατά κάποιον τρόπο, δέσμιος του καρτέλ και χάνει τη διαπραγματευτική δύναμη που θα είχε σε μια ανταγωνιστική αγορά, η οποία ασκεί πίεση για καλλίτερη εξυπηρέτηση.

Στις ελάχιστες περιπτώσεις, όπου λόγοι δημοσίου συμφέροντος καθιστούν αναγκαίο τον περιορισμό των θέσεων ή των αδειών (π.χ. ταξί), είναι ανάγκη να δημιουργηθούν αξιόπιστοι μηχανισμοί με τους οποίους θα διεξάγεται περιοδική εξέταση των συνθηκών στην αγορά, έτσι ώστε να προσαρμόζεται κατάλληλα ο αριθμός των θέσεων ή των αδειών. Συνθήκες κάτω από τις οποίες οι αριθμοί δεν έχουν εξεταστεί και δεν έχουν μεταβληθεί επί δεκαετίες, ή όπου ουσιαστικά η εισήγηση για τον αναγκαίο αριθμό γίνεται από τους ενδιαφερόμενους επαγγελματίες που έχουν κάθε λόγο να τον περιορίζουν προς ίδιον όφελος, είναι σαφώς απαράδεκτες.

Με ελάχιστες εξαιρέσεις, το κράτος δεν έχει λόγο να ορίζει τιμές και αμοιβές, όπως γίνεται σε πολλές περιπτώσεις για δικηγόρους, τα τεχνικά επαγγέλματα (αρχιτέκτονες, μηχανικοί κλπ.), τους συμβολαιογράφους, τα φάρμακα, τα κόμιστρα κ.ά. Η μόνη υγιής βάση προσδιορισμού των τιμών είναι η προσφορά και η ζήτηση. Το δημόσιο δεν έχει τον τρόπο να προσδιορίσει την κατάλληλη τιμή, και οι αποφάσεις

του, στην καλλίτερη περίπτωση, θα είναι οικονομικά αυθαίρετες, και ως εκ τούτου επιζήμιες για την ανταγωνιστικότητα, και στη χειρότερη, θα είναι επηρεασμένες από την πίεση των αντίστοιχων επαγγελματιών, τα μέλη των οποίων θα ευνοούνται σε βάρος του κοινού. Στις περιπτώσεις εκείνες, όπου, για λόγους τεχνικούς, η διαπραγμάτευση δεν είναι δυνατή (π.χ. ταξί καθ' οδόν), οι τιμές πρέπει να ορίζονται σε επίπεδα που να εξισώνουν περίπου την προσφορά με τη ζήτηση. Η παρέμβαση αυτή πρέπει να μη συντρέχει με άλλες περιοριστικές παρεμβάσεις, διότι αυτές, σε συνεργεία με τον ορισμό της τιμής, θα τείνουν να αυξήσουν τις επιζήμιες επιπτώσεις στην ανταγωνιστικότητα.

Με τον ίδιο τρόπο, οι επαγγελματικές οργανώσεις δεν πρέπει να έχουν δικαίωμα να παρεμβαίνουν στη διαμόρφωση των τιμών, ούτε καν με τρόπο ενδεικτικό, διότι κάτι τέτοιο συνήθως λειτουργεί ως σημείο αναφοράς και ασκεί αυξητική επιρροή στις τιμές. Δεν πρέπει επίσης να απαγορεύουν ή να περιορίζουν την μη παραπλανητική διαφήμιση, όπως γίνεται σήμερα. Ούτε και πρέπει, υπό το πρόσχημα της άσκησης πειθαρχικών δικαιοδοσιών στα μέλη τους, να επιδιώκουν να περιορίσουν τον ανταγωνισμό. Με τους τρόπους αυτούς εξοβελίζεται ο ανταγωνισμός και δημιουργούνται οικονομικά αδικαιολόγητες πρόσδοδοι. Από την άποψη αυτή, είναι έργο της Επιτροπής Ανταγωνισμού να εξετάσει τις περιοριστικές πρακτικές, και όπου αυτές αντίκεινται στο νόμο να επιβάλει κυρώσεις.

Με πολλή προσοχή, πρέπει επίσης να εξεταστούν όλες οι ρυθμίσεις, με τις οποίες σήμερα το κράτος δημιουργεί τεχνητή ζήτηση για επαγγελματικές υπηρεσίες, και να αρθούν όλες οι παρόμοιες ρυθμίσεις ή διατάξεις που δεν εξυπηρετούν ουσιώδες δημόσιο συμφέρον. Μορφή παρέμβασης, με τις περισσότερες ίσως επιζήμιες συνέπειες για την ανταγωνιστικότητα, είναι εκείνη όπου το κράτος επιτάσσει τη δημιουργία τεχνητής ζήτησης και ορίζει και το τίμημα με τρόπο που δεν έχει καμιά σχέση με το κόστος της υπηρεσίας για τον επαγγελματία (π.χ. υποχρεωτική παράσταση δικηγόρου με την αμοιβή ως ποσοστό της αξίας του συμβολαίου).

Είναι σαφές ότι οι άμεσες και έμμεσες απαγορεύσεις στη μη παραπλανητική διαφήμιση δεν δικαιολογούνται, αφού στις χώρες που έχει επιτραπεί η μη παραπλανητική διαφήμιση οι τιμές των υπηρεσιών υποχώρησαν ουσιαστικά.

Τα περιοριστικά καθεστώτα που ισχύουν δεν βλάπτουν την ανταγωνιστικότητα μόνο, διότι οδηγούν σε υψηλότερες τιμές. Ουσιαστικά μετατρέπουν τους επαγγελματίες σε γραφειοκρατικό βραχίονα του κράτους και παρεμποδίζουν την υγιή ανάπτυξη των αντίστοιχων επαγγελμάτων σε κλάδους παροχής υπηρεσιών, με στόχο την ικανοποίηση των αναγκών των χρηστών τους. Οι παρεμβατικές ρυθμίσεις στην ανώτατη εκπαίδευση και στην υγεία έχουν οδηγήσει στην υπανάπτυξη των σχετικών κλάδων, έτσι ώστε η χώρα να δαπανά κάθε χρόνο μεγάλα ποσά για εισαγωγή αντίστοιχων υπηρεσιών, να χάνει πολλές

θέσεις απασχόλησης, και να αποξενώνεται από σημαντικό μέρος του ανθρώπινου της κεφαλαίου. Καθώς, μέσω του διεθνούς εμπορίου υπηρεσιών, τα προστατευτικά τείχη που είχε υψώσει το κράτος υπέρ των επαγγελματιών υποχωρούν ή αίρονται, ο κίνδυνος διείσδυσης ξένων οίκων παροχής τεχνικών, νομικών και άλλων υπηρεσιών στην ελληνική αγορά θα αυξάνει. Μόνη άμυνα είναι η απελευθέρωση των σχετικών επαγγελματιών και η αύξηση του ανταγωνισμού, η οποία θα επιτρέψει στις ελληνικές επιχειρήσεις παροχής υπηρεσιών να αποκτήσουν ανταγωνιστικότητα απέναντι στη ξένη διείσδυση.

Είναι πιθανόν η μεταρρυθμιστική προσπάθεια να συναντήσει τις αντιδράσεις των ενδιαφερομένων.

Στο βαθμό που το ισχύον καθεστώς εξασφαλίζει στους επαγγελματίες των κατηγοριών που εξετάζονται εδώ μονοπωλιακές προσόδους, πρόκειται για παίγνιο με μηδενικό άθροισμα, αφού με την απελευθέρωση θα ωφεληθεί η οικονομία ό,τι θα χάσουν οι ενδιαφερόμενοι. Ο μόνος τρόπος να μειωθούν οι σχετικές απώλειες για τους ενδιαφερόμενους και να καμφθούν όσο είναι δυνατόν οι αντιδράσεις τους είναι η χρονική κλιμάκωση των μέτρων απελευθέρωσης και ίσως και κάποιες άλλες μεταβατικές ρυθμίσεις. Η απελευθέρωση των ενοικίων κατοικιών, που έγινε παλαιότερα, ίσως να αποτελεί, από την άποψη που εξετάζεται εδώ, χρήσιμο προηγούμενο.

Αντιδράσεις μπορεί να προκύπτουν και από άλλες πλευρές που δεν αντικρίζονται κατ' ανάγκην από οικονομική απώλεια. Έτσι, ένας διάχυτος φόβος

απέναντι σε μια αλλαγή, τα αποτελέσματα της οποίας δεν γίνονται άμεσα κατανοητά, δημιουργεί αίσθημα ανασφάλειας και αντιδράσεις που δεν δικαιολογούνται. Εκτός από αυτό, πεπλανημένες αντιλήψεις για τα οφέλη που σήμερα αντλούν οι ενδιαφερόμενοι από το ισχύον καθεστώς και συστηματική υποεκτίμηση των ωφελημάτων από το νέο οδηγούν σε αντίδραση ακόμη και κείνους που όχι μόνο δεν θα έχουν να χάσουν αλλά θα κερδίσουν. Γενικότερα, οι αλλαγές για τις οποίες πρόκειται να γίνουν, μπορεί μεν εν μέρει και βραχυχρονιότερα να αποτελούν παίγνιο μηδενικού αθροίσματος (στο οποίο πηγή του κοινωνικού οφέλους είναι η ζημία των επαγγελματιών), είναι όμως πολύ πιθανό, αν μεθοδευτούν σωστά, να έχουν θετικό σημαντικό άθροισμα, έτσι, ώστε όχι μόνο να ωφεληθεί ο καταναλωτής, αλλά και οι επαγγελματίες. Η αύξηση της ζήτησης που προέκυψε από ανάλογες αλλαγές σε άλλες χώρες αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα. Το κοινό ικανοποιεί σε μεγαλύτερο βαθμό τις ανάγκες του και τα επαγγέλματα αυξάνουν τον τζίρο και τα εισοδήματά τους. Στην ουσία, αν εξετάσει κανείς νηφάλια το ισχύον καθεστώς, αυτό όχι μόνο επιβαρύνει την οικονομία, αλλά παγιδεύει και τα επαγγέλματα, αποκόπτοντάς τα από μια δημιουργική σχέση απέναντι στις πραγματικές ανάγκες των καταναλωτών, η οποία, όπως φαίνεται και από την πείρα άλλων αναπτυγμένων χωρών, οδηγεί σε ραγδαία αύξηση της ζήτησης για επαγγελματικές υπηρεσίες και σε αύξηση του μεριδίου τους στο εθνικό εισόδημα. Για τους λόγους αυτούς, προσπάθειες ενημέρωσης για τις εξελίξεις σε άλλες

χώρες και τα αποτελέσματά τους και για τα πιθανά αποτελέσματα των νέων ρυθμίσεων μπορεί να παίξουν χρήσιμο ρόλο στην εξασφάλιση της ανοχής των θιγομένων ή ακόμη και στη σύμπλευση με τη μεταρρυθμιστική προσπάθεια, ιδιαίτερα εκ μέρους των νεωτέρων που έχουν και περισσότερα να ωφεληθούν από αυτήν.

Τα καθεστώτα λειτουργίας των επαγγελματιών υπόκεινται σε περιορισμούς και σε πολλές άλλες χώρες. Οι τάσεις απελευθέρωσης είναι σχετικά πρόσφατες και η πρόοδος που έχει συντελεστεί προς την κατεύθυνση αυτή ποικίλλει μεν από χώρα σε χώρα είναι όμως γενικά βραδεία. Σε γενικές γραμμές μπορεί να λεχθεί ότι τα καθεστώτα είναι ανταγωνιστικότερα και οι περιορισμοί λιγότεροι στις Σκανδιναβικές Χώρες, ενώ οι πρόσφατες αλλαγές προς την κατεύθυνση της απελευθέρωσης είναι μεγαλύτερες σε χώρες όπως οι ΗΠΑ, ο Καναδάς, η Αυστραλία, η Ν. Ζηλανδία και άλλες.

Η κάθε μια από τις αρχές που προαναφέρθηκαν έχει ήδη εφαρμοστεί, ανάλογα με την περίπτωση, σε περισσότερες ή λιγότερες χώρες, και τα αποτελέσματα ήταν ευνοϊκά. Οι τιμές έτειναν σε πτώση, χωρίς κανένα από τα δυσμενή επακόλουθα που συνήθως επισείονται ως φόβητρο εκ μέρους όσων ωφελούνται από τους περιορισμούς σε βάρος του κοινωνικού συνόλου. Αντίθετα, εκτός από τις τάσεις πτώσης των τιμών, οφέλη εμφανίζονται και με άλλες μορφές (αύξηση ζήτησης και απασχόλησης, καλλίτερη εξυπηρέτηση, κ.ά.)

Επίσημα η σχετική αγορά ελέγχεται σε μεγάλο βαθμό από το κράτος. Το κράτος ορίζει τις αμοιβές και σε πολλές περιπτώσεις εγγυάται την είσπραξη τους. Το κράτος επίσης ουσιαστικά ορίζει τον όγκο των ζητούμενων υπηρεσιών. Αυτό, διότι η ζήτηση για τεχνικές υπηρεσίες για δεδομένο έργο είναι απόρροια των κρατικών αποφάσεων που προσδιορίζουν τις τεχνικές υπηρεσίες που αποτελούν προϋπόθεση για την αδειοδότηση των έργων. Δεύτερον, διότι ο όγκος των κατασκευών είναι στην ουσία ανεξάρτητος από τα επίπεδα των αμοιβών των τεχνικών επαγγελματιών, όπως αυτά ορίζονται από το κράτος. Η δαπάνη για τις τεχνικές υπηρεσίες αποτελεί μικρό ποσοστό του συνολικού κόστους των κατασκευών, και ως εκ τούτου οι σχετικές αποφάσεις, τουλάχιστον βραχυχρόνια, δεν επηρεάζονται σημαντικά από αυτήν. Με δεδομένη τη συνολική ζήτηση για κατασκευές για δεδομένο χρόνο και το κράτος να ορίζει τη ζήτηση για τεχνικές υπηρεσίες και τα επίπεδα των σχετικών αμοιβών, το δημόσιο στην ουσία ορίζει τον συνολικό κύκλο εργασιών του κλάδου. Με βάση τις επίσημες ρυθμίσεις τα περιθώρια για λειτουργία των δυνάμεων της αγοράς είναι εξαιρετικά περιορισμένα.

Αναμφίβολα η ζήτηση και η προσφορά τεχνικών υπηρεσιών για τις κατασκευές δεν μπορεί να αφεθεί στις δυνάμεις της αγοράς. Σε μια σεισμογενή χώρα γεννώνται πολύ σοβαρά θέματα δημόσιας ασφάλειας, ενώ και οι χρήσεις της γης είναι ανάγκη (αποτελεί γενικό κανόνα) να ρυθμίζονται από το κράτος και είναι εύλογο το δημόσιο να υποχρεώνει τους

ενδιαφερόμενους να χρησιμοποιούν τις υπηρεσίες των τεχνικών επαγγελμάτων και να μεριμνά ώστε οι ασκούντες τα σχετικά επαγγέλματα να έχουν την απαιτούμενη κατάρτιση. Όπως είναι προφανές από την ανάλυση των σύγχρονων αρχών ρύθμισης της λειτουργίας των επαγγελμάτων και όπως προκύπτει από την πείρα άλλων χωρών, για το σκοπούς αυτούς τα μόνα που απαιτούνται είναι η υποχρεωτική κατάρτιση των κατάλληλων μελετών και ο ικανοποιητικός έλεγχός τους από τις δημόσιες υπηρεσίες. Είναι δύσκολο να εξηγηθεί πώς υπηρετείται το δημόσιο συμφέρον από ρυθμίσεις όπως ο ορισμός των επιπέδων των αμοιβών από το κράτος, η ανάμειξη του κράτους στην είσπραξη των αμοιβών των τεχνικών επαγγελμάτων ή η υποχρεωτική κατάρτιση μελετών για θέματα που δεν αφορούν τη δημόσια ασφάλεια ή τις χρήσεις γης και τους κανόνες δόμησης ή άλλα θέματα που συνδέονται με το δημόσιο συμφέρον, πολλές από τις οποίες, πέρα από την προσκόμισή τους στις δημόσιες υπηρεσίες, ως τυπική προϋπόθεση για την αδειοδότηση του έργου, δεν χρησιμοποιούνται στην πράξη.

Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι η επιβάρυνση του κόστους των κατασκευών για υπηρεσίες που δεν χρησιμοποιούνται ή για υπηρεσίες που τιμολογούνται από το κράτος (και είναι ενδεχόμενο οι σχετικές τιμές να είναι υψηλότερες από κείνες που θα επικρατούσαν στην αγορά) δεν είναι η μόνη βλάβη που προκαλείται από το ισχύον σύστημα. Η καρτελοποίηση των τεχνικών επαγγελμάτων (με τη ζήτηση δέσμια των

κρατικών αποφάσεων και τις τιμές να ορίζονται από το κράτος και την έλλειψη ανταγωνισμού, που είναι συνέπεια των ρυθμίσεων αυτών) αποτελεί μεγάλο εμπόδιο στην ανάπτυξη και την αποτελεσματικότητα της λειτουργίας του κλάδου. Το μικρό μέγεθος των μονάδων, η ευρεία γκάμα εργασιών για τις οποίες έχουν δικαιώματα υπογραφής τα μέλη του ΤΕΕ, η αδυναμία μη παραπλανητικής διαφήμισης και η αντίληψη, που όχι αδικαιολόγητα δημιουργείται στο κοινό, ότι τα τεχνικά επαγγέλματα αποτελούν βραχίονα του κρατικού γραφειοκρατικού συστήματος και όχι κλάδο παροχής υπηρεσιών, εμποδίζουν την εξειδίκευση, την ενεργό ενθάρρυνση της ζήτησης, τη διεύρυνση της γκάμας των προσφερομένων υπηρεσιών, τη δημιουργία μεγαλύτερου μεγέθους μονάδων με αξιώσεις διεθνούς ανταγωνιστικότητας και την αύξηση της ουσιαστικής συμβολής του κλάδου στην εθνική οικονομία.

Οι ασκούντες τα σχετικά επαγγέλματα (ή τουλάχιστον πολλοί από αυτούς) αποδίδουν μεγάλη σημασία στην κατοχύρωσή τους από το κράτος και τη συμβιωτική σχέση μαζί του, πιστεύοντας ότι η απώλεια των σχετικών προνομίων θα είναι σε βάρος τους. Σε τελευταία ανάλυση, κανένας κλάδος δεν μπορεί να αναπτυχθεί στον σύγχρονο κόσμο με στήριγμα τη συμβιωτική σχέση με το κράτος. Μόνη διέξοδος είναι η προσεκτική εξέταση των πραγματικών και των εν δυνάμει αναγκών του κοινού και της οικονομίας, η ανάπτυξη νέων μορφών υπηρεσιών, ανάλογα με τις εξελίξεις, η ανάπτυξη νέων οργανωτικών σχημάτων και

η εκμαίευση ζήτησης. Και όλα αυτά δεν είναι δυνατά παρά μόνο σε μια ανταγωνιστική αγορά.

Είναι γνωστό ότι στην πράξη, σε ορισμένες περιπτώσεις, καταβάλλονται αμοιβές χαμηλότερες από αυτές που ορίζει ο νόμος, με επιστροφή μέρους της επίσημης αμοιβής, που έχει καταβληθεί για να πληρωθεί ο τύπος, στον πελάτη. Είναι γνωστό ότι σε ορισμένες περιπτώσεις, και ιδίως για επαγγελματίες που έχουν αποκτήσει φήμη στην αγορά, οι πραγματικές αμοιβές είναι πολύ μεγαλύτερες από τις νόμιμες, με ανάλογο ουσιαστικό αντίκρισμα. Με τους τρόπους αυτούς ασκούνται πιέσεις που τείνουν να μειώσουν το χάσμα αμοιβών και εισοδημάτων όπως θα διαμορφωνόντουσαν με βάση το ισχύον νομικό καθεστώς και εκείνων που θα διαμορφωνόντουσαν σε μια ανταγωνιστικότερη αγορά και απαμβλύνονται σε κάποιο βαθμό τα σοβαρότατα μειονεκτήματα από την παρεμπόδιση του ανταγωνισμού. Η αποσπασματική λειτουργία μιας παράλληλης αγοράς για την ικανοποίηση των αναγκών των πιο απαιτητικών χρηστών και μιας γκρίζας αγοράς για τους χρήστες που αντιλαμβάνονται τις υπηρεσίες των τεχνικών επαγγελματιών ως ένα βάρος, που επιδιώκουν να ελαχιστοποιήσουν, μπορεί να απαμβλύνει τις στρεβλώσεις που δημιουργούνται από το επίσημο καθεστώς, δημιουργεί όμως άλλα προβλήματα και δεν αποτελεί λύση. Σε κάθε περίπτωση, αν η αγορά έχει βρει τις ισορροπίες, αχρηστεύοντας το επίσημο καθεστώς, τότε το καθεστώς δεν έχει λόγο ύπαρξης.

Δεν ευσταθεί λοιπόν ότι οι ρυθμίσεις δεν περιορίζουν τον ανταγωνισμό και να αντιδρά στην άρση τους.

Στις διαδικασίες αναθεώρησης του θεσμικού πλαισίου που διέπει τις μελέτες έργων πρέπει να δοθεί προσοχή στην εξασφάλιση ίσης μεταχείρισης των ελλήνων τεχνικών με τους αλλοδαπούς, μιας και το καθεστώς που τους αφορά είναι σήμερα από ορισμένες απόψεις ευνοϊκότερο. Είναι επίσης σκόπιμο να εισαχθούν όσο το δυνατό πιο ευέλικτες ρυθμίσεις ως προς τον καθορισμό των αμοιβών, με αύξηση του ρόλου της ελεύθερης διαπραγματεύσεως.

Στο χώρο των νομικών υπηρεσιών, μεταξύ άλλων, σοβαρό αρνητικό αντίκτυπο στην ποιότητα και το κόστος τους έχουν ρυθμίσεις όπως:

- Ο ορισμός των αμοιβών για παραστάσεις στα δικαστήρια και η χρησιμοποίηση του κρατικού μηχανισμού ως εργαλείου είσπραξής τους.
- Η εκτεταμένη υποχρεωτική δημιουργία ζήτησης για νομικές υπηρεσίες (υποχρεωτικές παραστάσεις δικηγόρων) που δεν επιθυμούν οι χρήστες και δεν φαίνεται να εξυπηρετούν κανέναν σοβαρό λόγο δημοσίου συμφέροντος. Ο προσδιορισμός των αμοιβών για τις υποχρεωτικές παραστάσεις, με βάση την καθαρά φορολογική λογική των ποσοστών επί της αξίας των εμπλεκόμενων συναλλαγών ή άλλων οικονομικών αποφάσεων.
- Η απαγόρευση της μη παραπλανητικής διαφήμισης
- Οι μεγάλες καθυστερήσεις και οι παρελκύνσεις στην απονομή της δικαιοσύνης σχετικά με την υποχρεωτική έκδοση γραμματίου προείσπραξης, η αξία του οποίου

ορίζεται από το νόμο, ως όρου για να επιληφθεί η δικαιοσύνη μιας υπόθεσης, ισχύουν όσα σημειώθηκαν σχετικά με ανάλογη τακτική στα τεχνικά επαγγέλματα. Η νομική εξυπηρέτηση δεν είναι μεταφυσικό προϊόν και είναι δύσκολο να αντιληφθεί κανείς λ.χ. γιατί ο λογιστής ή ο οδοντίατρος συμφωνεί την τιμή με τον πελάτη του και έχει την ευθύνη για την είσπραξη της αμοιβής του, ενώ ο δικηγόρος προεισπράττει ποσά που ορίζει το κράτος με την εγγύησή του, ακόμη και σε περιπτώσεις όπου η φερεγγυότητα του πελάτη δεν τίθεται εν αμφιβόλω.

Εξίσου αβάσιμος είναι ο εξαναγκασμός ενός ιδιώτη που θέλει να συνάψει συμβόλαιο για καθαρά ιδιωτικούς σκοπούς να καταβάλλει αμοιβή (και μάλιστα προκαθορισμένη από το κράτος) χωρίς, σε ότι τον αφορά, να του παρέχεται ανάλογης αξίας υπηρεσία. Δεν εμπλέκεται σοβαρό δημόσιο συμφέρον και είναι λογικό να αφήνεται στον ιδιώτη, που πληρώνει, να κρίνει τι είδους νομικές υπηρεσίες χρειάζεται και να διαπραγματεύεται ελεύθερα το κόστος τους.

Αλλά ακόμη και αν γίνει δεκτό ότι σε ορισμένες περιπτώσεις γεννάται θέμα δημοσίου συμφέροντος και πρέπει να παρίσταται δικηγόρος, δεν συντρέχουν λόγοι να παρεμβαίνει το κράτος στον ορισμό της αμοιβής. Επίσης, αν υποθεθεί ότι πρέπει να ορίζει το κράτος την αμοιβή, αυτή πρέπει να συναρτάται με τον κόπο και το χρόνο που καλείται να θυσιάσει ο δικηγόρος, με βάση σύστημα χρονοχρέωσης. Η συνάρτηση της αμοιβής με την αξία της συναλλαγής ή της πράξης στερείται οικονομικής λογικής. Η «εργασία» ενός δικηγόρου που

παρίσταται στην κατάρτιση ενός συμβολαίου δεν εξαρτάται από την αξία του, αλλά από τα νομικά προβλήματα που τίθενται και την πολυπλοκότητά τους (και αυτά μπορεί να είναι πολύ μεγαλύτερα για ένα συμβόλαιο μικρότερης αξίας απ' ότι σε ένα μεγαλύτερης). Ποσοστά σε αξίες επιβάλλει μόνο ως φόρο το κράτος.

Συμπερασματικά, η πρόοδος για την ενίσχυση του ανταγωνισμού μέχρι σήμερα ήταν είτε περιορισμένη είτε ασήμαντη. Υπάρχουν τομείς που χαρακτηρίζονται από υψηλά διοικητικά εμπόδια στην είσοδο νέων επιχειρηματικών μονάδων (π.χ. τριτοβάθμια εκπαίδευση, συγκοινωνιακοί φορείς, πολλές κατηγορίες προσωπικών επαγγελμάτων, υγεία, κ.ά.), ή άλλοι, στους οποίους κυριαρχούν επιχειρήσεις που βρίσκονται ακόμα υπό κρατικό έλεγχο (πετρέλαιο, ηλεκτρική ενέργεια, νερό, αστικές συγκοινωνίες, σιδηρόδρομοι, αεροπορικές συγκοινωνίες). Πολλές από τις επιχειρήσεις αυτές χαρακτηρίζονται από σοβαρές αδυναμίες από την άποψη των ικανοτήτων των στελεχών τους, από πλεονάζον προσωπικό και τη δημοσιοϋπαλληλική νοοτροπία του, σπατάλη πόρων, προσφορά (σε πολλές περιπτώσεις) χαμηλού επιπέδου υπηρεσιών και γενικά από χαμηλό επίπεδο αποδοτικότητας και αποτελεσματικότητας.

Πολλές φορές, το αυξημένο κόστος λειτουργίας τους καλύπτεται με μεταφορά σημαντικών υποχρεώσεων τους στο κράτος (π.χ. οι υποχρεώσεις από το Ασφαλιστικό Ταμείο των εργαζομένων της ΔΕΗ, τα χρέη των συγκοινωνιακών οργανισμών, κ.ά.), ή με

επιβολή αυξημένων τιμών των προϊόντων τους προς τους καταναλωτές.

Αποδυνάμωση των ανταγωνιστικών συνθηκών υπάρχει, επίσης, στην Ελλάδα κυρίως στους κλάδους ή στις περιπτώσεις όπου ισχύουν ακόμα κρατικές ρυθμίσεις που έχουν ως στόχο τον περιορισμό του ελεύθερου ανταγωνισμού. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις του προσδιορισμού ενιαίου ποσοστού κέρδους και ενιαίου ωραρίου στα φαρμακεία, η θέσπιση ενιαίων υποχρεωτικών αμοιβών για τους συμβολαιογράφους, μηχανικούς, αρχιτέκτονες, δικηγόρους, κ.ά., ο προσδιορισμός ενιαίων υποχρεωτικών εκπτώσεων, η πολιτική επιδοτήσεων στον αγροτικό τομέα για την εξασφάλιση του εισοδήματος των αγροτών αλλά ανεξάρτητα από την ανταγωνιστικότητα της παραγωγικής τους λειτουργίας, η απαγόρευση της ίδρυσης ιδιωτικών ή και ξένων πανεπιστημίων στην Ελλάδα, τα εμπόδια εισόδου που υπάρχουν στον κλάδο της υγείας, κ.ά. Πολλά από τα ανωτέρω αποτελούν μηχανισμούς άσκησης κοινωνικής πολιτικής και πολιτικής ανακατανομής του εισοδήματος στην Ελλάδα, η οποία όμως ασκείται με τρόπο που αυξάνει το κόστος και υποβαθμίζει την ποιότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών¹¹³.

113 Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών: «Εξέλιξη των ΜΜΕ στη χώρα μας - εκτίμηση και σύγκριση της αποδοτικότητας και ευελιξίας των ΜΜΕ και των μεγάλων μεταποιητικών παραγωγικών μονάδων, Αθήνα 2005.

3.3 Προσέγγιση του κλάδου των φαρμακοποιών

Η άδεια ασκήσεως επαγγέλματος του φαρμακοποιού είναι απολύτως προσωποπαγής και εκλείπει με το θάνατο του φαρμακοποιού. Ανακαλείται δε στις περιπτώσεις: α) Αυτοδικαίως σε περίπτωση συνταξιοδοτήσεως του φαρμακοποιού β) Ως παρεπομένη διοικητική πράξη, σε περίπτωση ακυρώσεως του πτυχίου της Φαρμακευτικής Σχολής του Φαρμακοποιού γ) Κατόπιν αποφάσεως (αμετακλήτου) του Πειθαρχικού Συμβουλίου, του οικείου Φαρμακευτικού Συλλόγου (άρθρ. 11 παρ. 6. περ. στ. ν. 1963/91) δ) Προσωρινώς από 1 μέχρι 5 έτη, σε περιπτώσεις παραβάσεως του νόμου περί ναρκωτικών (άρθρ. 15 ν. 1729/87) και ε) Σε περίπτωση βαρείας παραβάσεως των καθηκόντων του φαρμακοποιού κατά την άσκηση του επαγγέλματός του και καταδίκης του σε στερητική της ελευθερίας ποινής διάρκειας τουλάχιστον τριών μηνών, κατόπιν αποφάσεως του αρμοδίου Δικαστηρίου (άρθρο. 67 Π.Κ.)¹¹⁴

114 Παπαγεωργίου Ι. (Νομικός Σύμβουλος Πανελληνίου Φαρμακευτικού Συλλόγου), *Το Δίκαιον περί Φαρμακείων*, Αθήναι 1967, σελ 42

Άσκηση του επαγγέλματος του φαρμακοποιού.

Η άσκηση του επαγγέλματος του φαρμακοποιού προϋποθέτει άδεια ασκήσεως επαγγέλματος, η έκδοση της οποίας συναρτάται με την ύπαρξη τυπικών προσόντων εκ μέρους του ενδιαφερόμενου δηλαδή την κατοχή Πτυχίου Φαρμακευτικής Σχολής και την επιτυχή συμμετοχή σε εξετάσεις στο Κεντρικό Συμβούλιο Υγείας (ΚΕΣΥ).

Για την απόκτηση της ιδιότητας του φαρμακοποιού απαιτείται η λήψη πτυχίου μιας από τις φαρμακευτικές σχολές του Πανεπιστημίου Αθηνών, Θεσσαλονίκης και Πατρών ή αντίστοιχων σχολών αλλοδαπών Πανεπιστημίων. Στην τελευταία περίπτωση θα πρέπει να γίνει αναγνώριση της ισοτιμίας από το Διαπανεπιστημιακό Κέντρο Αναγνώρισης Τίτλων Σπουδών Αλλοδαπής (ΔΙΚΑΤΣΑ).

Όσον αφορά τα πτυχία φαρμακευτικής των ισότιμων σχολών, ήδη από το 1986 δεν υφίσταται εμπόδιο αναγνώρισής τους στις χώρες της Ε.Ε. (Π.Δ. 9/1986). Τα θέματα ενοποίησης των προγραμμάτων σπουδών των φαρμακευτικών σχολών τα επεξεργάζεται Ειδική Επιτροπή της Ε.Ε., ώστε μελλοντικά να μην υπάρχουν εμπόδια στην ελεύθερη εργασία των φαρμακοποιών.

Χορήγηση άδειας ιδρύσεως φαρμακείου

Άδεια ιδρύσεως φαρμακείου χορηγείται με απόφαση του αρμοδίου νομάρχη, μετά τη γνώμη του οικείου φαρμακευτικού συλλόγου.

Για την απόκτηση της άδειας ιδρύσεως φαρμακείου απαιτείται ο αιτών να έχει τα κατωτέρω προσόντα, που αποδεικνύονται με τα υποβαλλόμενα αντίστοιχα πιστοποιητικά των αρμοδίων αρχών:

α) ελληνική ιθαγένεια ή υπηκοότητα ενός των κρατών-μελών της Ε.Ε.

β) πτυχίο φαρμακευτικής σχολής και άδεια ασκήσεως της φαρμακευτικής στην Ελλάδα

γ) να έχει εκπληρώσει τις στρατιωτικές υποχρεώσεις του ή να έχει νομίμως απαλλαγεί από αυτές και

δ) να μην έχει καταδικαστεί για κάποιο αδίκημα.

Προδιαγραφές ιδρύσεως και λειτουργίας φαρμακείου

Το φαρμακείο πρέπει να είναι ανεξάρτητο κατάστημα, να διαθέτει επαρκή φυσικό και τεχνητό φωτισμό, αερισμό, αποχέτευση, κλιματισμό και να είναι γενικά σύμφωνο προς τις διατάξεις του ΓΟΚ (Γενικός Οικονομικός Κανονισμός). Το κατάστημα δύναται να είναι πολυώροφο και χωρίζεται στα εξής τμήματα: το φαρμακοπωλείο, το φαρμακοτεχνικό εργαστήριο, αποθήκη και τουαλέτα. Επίσης πρέπει να διαθέτει σύστημα ή επαρκή μέσα πυρασφάλειας και να προστατεύεται με ρολά ασφαλείας, ενώ με Π.Δ.

καθορίζονται τα τεχνικά και επιστημονικά όργανα και τα έπιπλα καθώς και τα πωλούμενα είδη.

Δικαιολογητικά χορήγησης άδειας λειτουργίας φαρμακείου

Για τη χορήγησή της κατά το άρθρο 9 του Ν. 5607/1932 (ΦΕΚ 300Α) άδειας λειτουργίας φαρμακείου, πρέπει να υποβληθούν από τον αιτούντα, μαζί με τη σχετική αίτηση για επιθεώρηση του καταστήματος, όπου θα λειτουργήσει το φαρμακείο, τα εξής δικαιολογητικά:

α) Βεβαίωση της αρμόδιας πολεοδομικής αρχής ότι το κατάστημα όπου θα λειτουργήσει το φαρμακείο δεν είναι αυθαίρετο και δεν περιλαμβάνει αυθαίρετες κατασκευές ή προσθήκες.

β) Αντίγραφο συμφωνητικού μισθώσεως από τον αιτούντα φαρμακοποιό, όπου θα λειτουργήσει το φαρμακείο, ή πρόσφατο πιστοποιητικό ιδιοκτησίας από το αρμόδιο υποθηκοφυλάκειο.

γ) Σχέδιο κατόψεως του καταστήματος, στο οποίο φαίνονται οι καθαρές διαστάσεις του.

δ) Απόσπασμα ρυμοτομικού σχεδίου της περιοχής σε κλίμακα 1: 200, στο οποίο σημειώνονται τα φαρμακεία που ευρίσκονται σε απόσταση μέχρι 100 μέτρων από το υπό λειτουργία φαρμακείο.

ε) Βεβαίωση της αρμόδιας πυροσβεστικής υπηρεσίας ότι το κατάστημα διαθέτει σύστημα πυρασφάλειας ή επαρκή πυροσβεστικά μέσα.

Τα δικαιολογητικά γ) και δ) πρέπει να συνοδεύονται από υπεύθυνη δήλωση του άρθρου 8 του

Ν. 1599/1986 (ΦΕΚ 75Α) του μηχανικού που τα συνένταξε για την ακρίβεια αυτών.

Πληθυσμιακοί περιορισμοί- Αναλογίες πληθυσμού

Για τον αριθμό των χορηγούμενων για κάθε δήμο ή κοινότητα της χώρας αδειών ιδρύσεως φαρμακείων από 1.1.1997 τίθενται τα εξής πληθυσμιακά όρια:

α) για δήμους ή κοινότητες με πληθυσμό μέχρι 3.000 κατοίκους, εφόσον δεν λειτουργεί φαρμακείο, επιτρέπεται η χορήγηση μιας μόνο άδειας ιδρύσεως φαρμακείου

β) για δήμους ή κοινότητες με πληθυσμό από 3.001 μέχρι 10.000 κατοίκους, απαιτείται αναλογία 3.000 κατοίκων για κάθε φαρμακείο

γ) για δήμους ή κοινότητες με πληθυσμό από 10.0001 μέχρι 100.000 κατοίκους απαιτείται αναλογία 2.500 κατοίκων για κάθε φαρμακείο

Το επάγγελμα του φαρμακοποιού απελευθερώθηκε βάσει αναγκαστικού νόμου υπ' αριθ. 517 /28-8-1968 ΦΕΚ 188 τ. Α'.

Το άρθρο 2 του νόμου ανέφερε τα εξής:

Απελευθέρωσις επαγγέλματος φαρμακοποιού

Επιφυλασσομένης της εφαρμογής των διατάξεων του άρθρου 1 του παρόντος, ουδείς έτερος περιορισμός τίθεται δια την χορήγησιν άδειας ιδρύσεως φαρμακείου εν τη περιφερεία οιουδήποτε Δήμου ή Κοινότητας.

Ομογενείς φαρμακοποιοί δύνανται να λάβουν άδειαν ιδρύσεως φαρμακείου εν Ελλάδι κατά τας διατάξεις του παρόντος νόμου, μη ισχυουσών δια το μέλλον των διατάξεων των Ν. Δ) των 4377)64, 4378)64 και 4581)66, ως προς την χορήγησιν αδείας ιδρύσεως φαρμακείου.

Στο άρθρο 9 περιλαμβάνονταν μεταβατικές διατάξεις, που καταργούσαν τις ισχύουσες διατάξεις περί χορηγήσεως αδειών ιδρύσεως φαρμακείων και φαρμακαποθηκών βάσει του πληθυσμού του Δήμου ή της Κοινότητας ή της Πόλεως.

Βάσει νόμου υπ' αρ. 326/29-5-1976 ΦΕΚ 128 τ. Α', το επάγγελμα του φαρμακοποιού κλείνει λόγω πληθυσμιακών κριτηρίων που τίθενται στο άρθρο 7. Συγκεκριμένα, το άρθρο 7 ανέφερε, ενδεικτικά, τα κάτωθι:

Αποστάσεις Φαρμακείων.

1. Τα εφ' εξής ιδρυόμενα φαρμακεία δέον να απέχουν αλλήλων και από των ήδη λειτουργούντων τοιούτων τουλάχιστον 100 μέτρα, της αποστάσεως καταμετρουμένης είτε απ' άκρου εις άκρον των φαρμακείων είτε από προσόψεως εις πρόσοψιν τούτων.

2. Τα φαρμακεία τα επί χρονικόν διάστημα μείζον της πενταετίας συνεχώς λειτουργούντα υπό τον αυτόν φαρμακοποιόν και από θέσεως εις θέσιν μεταφερόμενα δέον να υφίστανται από των λειτουργούντων τοιούτων 40 μέτρα, τουλάχιστον της αποστάσεως καταμετρουμένης, ως άνωθι, τα δε πλέον της 10ετίας λειτουργούντα και μεταφερόμενα δέον να απέχωσι των

κατά τον χρόνο της μεταφοράς των λειτουργούντων ετέρων τοιούτων 20 τουλάχιστον μέτρα.

Ο χειρότερος συντελεστής φαρμακείων είναι στην Ελλάδα, όπου ανά 100 μέτρα λειτουργεί φαρμακείο και κατά μέσο όρο αντιστοιχούν 1.000 με 1.200 άτομα, ενώ στο Βέλγιο αντιστοιχούν 1.950 κάτοικοι ανά φαρμακείο.

Τα πληθυσμιακά κριτήρια που ισχύουν δεν λειτουργούν για τους παλιούς φαρμακοποιούς. Συγκεκριμένα, τα παλιά φαρμακεία έχουν 20 μέτρα απόσταση μεταξύ τους. Τα νέα φαρμακεία που ανοίγουν οφείλουν να τηρούν αυστηρά τα πληθυσμιακά κριτήρια, πρέπει να απέχουν από τα παλιά 80-100 μέτρα.

Επίσης, για να ανοίξει κάποιος νεοεισερχόμενος στο χώρο φαρμακείο πρέπει να βρεθεί χώρος 80-60τ.μ., βάσει της νομοθεσίας 23/2004.

Με βάση το νόμο 1963/20-9-91, προκειμένου να περιοριστεί ο αθέμιτος ανταγωνισμός τέθηκαν περιορισμοί αδειών ως προς την ίδρυση των φαρμακείων.

Το Συνεταιριστικό Φαρμακείο

Για την επιτυχή λειτουργία μιας εμπορικής επιχειρήσεως απαιτείται, πλην της παροχής εργασίας από τον ιδιοκτήτη αυτής, και η χρησιμοποίηση σημαντικών κεφαλαίων, των οποίων η διάθεση από ένα άτομο πολλές φορές καθίσταται αν όχι αδύνατη, τουλάχιστον δυσχερής. Ό,τι όμως το άτομον δεν δύναται να επιτύχει μόνο του, επιτυγχάνεται με την οικονομική συνεργασία δύο ή περισσότερων

προσώπων, συνέπεια της οποίας είναι η ύπαρξη διαφόρων μορφών εταιρειών, με τις οποίες φέρονται σε πέρας οι πλέον περίπλοκοι και προοδευτικοί σκοποί στη βιομηχανία και το εμπόριο.

Η παραπάνω ανάγκη είναι μεγαλύτερη για τον φαρμακοποιό, λόγω της πληθώρας των αντικειμένων που διακινούνται από το φαρμακείο, πλην όμως το δικαίωμά του να προσλάβει συνεταίρο και να συστήσει μετ' αυτού Εταιρεία για την εκμετάλλευση τούτου περιορίζεται σημαντικά, γιατί είναι υποχρεωμένος να τηρήσει, τους αυστηρούς όρους, τις προϋποθέσεις και τη διαδικασία που επιβάλλει η Φαρμακευτική Νομοθεσία, οι οποίες, ως ειδικές, κατισχύουν των Γενικών Διατάξεων της Εμπορικής Νομοθεσίας περί Εταιρειών.

Ειδικότερα, ο φαρμακοποιός που λειτουργεί είτε φαρμακείο είτε φαρμακαποθήκη δικαιούται να προσλάβει συνεταίρο με τους εξής δεσμευτικούς όρους και προϋποθέσεις:

α. Ο προσλαμβανόμενος συνεταίρος ή συνεταίροι από τον αδειούχο φαρμακοποιό ή φαρμακαποθηκάριο πρέπει να έχουν την ιδιότητα του φαρμακοποιού, απαγορευμένης της προσλήψεως συνεταίρων ιδιωτών (άρθρ. 6 παρ. 1 ν. 528/76, όπως αντικαταστάθηκε με την παρ. 1 του άρθρου 14 του ν. 1821/88). Κατ' εξαίρεση επιτρέπεται η πρόσληψη ως συνεταίρου ιδιώτου από τον αδειούχο φαρμακοποιό στις περιπτώσεις που αυτή γίνεται μεταξύ συζύγων ή συγγενών εξ αίματος ή αγχιστείας μέχρι και δευτέρου βαθμού και πάντοτε με τον απαραίτητο όρο της

υπεύθυνης διεύθυνσης του φαρμακείου από τον αδειούχο φαρμακοποιό (άρθρ. 6 παρ. 7 ν. 328/76)¹¹⁵.

Επισημαίνεται ότι το δικαίωμα του φαρμακοποιού για την πρόσληψη συνεταίρου υφίσταται, επί πλέον, τον περιορισμό (παρά το γεγονός, ότι η παρ. 1 του άρθρου 6 του ν. 328/76, όπως αντικαταστάθηκε με την παρ. 1 του άρθρου 14 του ν. 1821/88, καλύπτει όλες τις περιπτώσεις), ότι απαγορεύεται ο συνεταιρισμός μεταξύ φαρμακοποιού και ιατρού (άρθρ. 39 ν. 5607/32) και κατά ταυτότητα νομικού λόγου και μεταξύ φαρμακοποιών και μαιών, οδοντιάτρων, κτηνιάτρων και νοσοκόμων, των παραβατών (πλην φαρμακοποιών που τους επιβάλλονται οι κυρώσεις της παρ. 5 του άρθρου 6 του ν. 328/76, τιμωρουμένων με πρόστιμο 1.000 έως 5.000 δραχμών).

β. Να υπάρχουν όλες οι προϋποθέσεις και προδιαγραφές που ισχύουν για τα νεοϊδρυόμενα και μεταφερόμενα φαρμακεία (παρ. 5 άρθρ. 7 ν. 1963/9).

γ. Η επιτρεπόμενη μορφή συστάσεως Εταιρείας μεταξύ του αδειούχου φαρμακοποιού και του προσλαμβανομένου συνεταίρου είναι η της Ομορρύθμου Εταιρείας (όλοι οι εταίροι ευθύνονται με ολόκληρον την περιουσία τους) και η της Ετερόρρυθμου Εταιρείας (ο αδειούχος φαρμακοποιός είναι οπωσδήποτε ομόρρυθμος εταίρος και ευθύνεται με ολόκληρη την περιουσία του και οι λοιποί συνεταίροι ή μέρος αυτών είναι ετερόρρυθμοι, δηλαδή ευθύνονται μόνον για το κεφάλαιον που κατέθεσαν στην Εταιρεία).

115 Ζηνόζη Δ., *Εταιρεία φαρμακοποιού μετά τρίτου*, Νο Β. τόμ 9ος σελ. 268

Η σύσταση της Ο.Ε. ή Ε.Ε ενεργείται υποχρεωτικά με συμβολαιογραφικό έγγραφο και βασικά με τους εξής όρους:

α.α. Το ποσοστόν επί των κεφαλαίων, του αδειούχου φαρμακοποιού, πρέπει να είναι τουλάχιστον 50% (άρθρ. 14 παρ. 1 ν. 1821/88). Κατ' εξαίρεση ο περιορισμός αυτός δεν ισχύει στις περιπτώσεις συνεταιρισμού αδειούχου φαρμακοποιού και των συγγενών του, όπως παραπάνω εξετάθη (άρθρ. 6 παρ. 7 ν. 328/76).

β.β. Ο αδειούχος φαρμακοποιός δύναται να μετέχει σε μία ακόμη Ο.Ε. ή Ε.Ε. φαρμακείου ή φαρμακαποθήκης (άρθρ. 14 παρ. 1 ν. 1821/88).

γ.γ. Η Εταιρεία πρέπει να συσταθεί για ορισμένο χρονικό διάστημα, χωρίς όμως να καθορίζεται στο νόμο το ανώτατο και κατώτατο όριο, που φυσικό δύναται να ανανεούται με τον ίδιο τρόπο (άρθρο 14 παρ. 1 ν. 1821/88).

δ.δ. Όλες οι διαχειριστικές πράξεις της Εταιρείας, η εκπροσώπησή της, το Ταμείον, η εκκαθάριση σε περίπτωση διαλύσεώς της ανήκουν στην αρμοδιότητα του αδειούχου φαρμακοποιού ή φαρμακαποθηκαρίου και απαγορεύεται ρητώς η υποκατάστασή του με ειδικό ή γενικό πληρεξούσιο (παρ. 2 άρθρου 6 ν. 328/76). Τα ίδια δικαιώματα έχουν και τα κληρονομικά φαρμακεία, στις εταιρείες των οποίων οι κληρονόμοι, που κατά νόμον διατηρούν το φαρμακείον του θανόντος φαρμακοποιού, πρέπει αφ' ενός μεν να είναι ομόρρυθμα μέλη και αφ' ετέρου συνδιαχειριστές της Ο.Ε. ή Ε.Ε. (παρ. 3 άρθρ. 6 ν. 328/76).

Το συμβολαιογραφικό έγγραφο συστάσεως της Ο.Ε. ή Ε.Ε. καταχωρείται στα επίσημα βιβλία των εταιρειών του αρμοδίου Πρωτοδικείου και επικυρωμένα αντίγραφα από τη Γραμματεία αυτού υποβάλλονται μέσα σ' ένα μήνα από την καταχώρηση: (1) Στο Τμήμα ή τη Διεύθυνση Υγιεινής της αρμοδίας Νομαρχίας και (2) Στον αρμόδιο Φαρμακευτικό Σύλλογο, μέλος του οποίου είναι ο αδειούχος φαρμακοποιός (παρ. 4, άρθρ. 6 ν.328/76).

Παράβαση των διατάξεων του άρθρου 6 του ν. 328/76, όπως τούτο έχει τροποποιηθεί με το άρθρο 14 του ν. 1821/88 την ακύρωση της αδείας ιδρύσεως ή διατηρήσεως του φαρμακείου ή της φαρμακαποθήκης (παρ. 5, άρθρου 6 ν. 328/76).

Συστεγασμένα φαρμακεία

Για τους ίδιους δικαιολογητικούς λόγους, που προβλέπεται η πρόσληψη συνεταιρίου από τον αδειούχο φαρμακοποιό και η μετ' αυτού σύσταση Ο.Ε. ή Ε.Ε., επιτρέπεται με απόφαση του αρμοδίου Νομάρχου και μετά προηγούμενη γνώμη του οικείου Φαρμακευτικού Συλλόγου η συστέγαση στο ίδιο κατάστημα περισσοτέρων του ενός υπό ίδρυση φαρμακείων ή φαρμακαποθηκών ή λειτουργούντων φαρμακείων (άρθρ. 7 παρ. 1 ν. 1963/91)

Για την πραγματοποίηση της συστεγάσεως πρέπει να συντρέχουν οι εξής προϋποθέσεις:

α. Να μην εμποδίζεται χωροταξικά η εξυπηρέτηση του Κοινού π.χ. συγκέντρωση όλων των φαρμακείων,

με την εφαρμογή του θεσμού της συστεγάσεως στο κέντρον της πόλεως (παρ. 1 άρθρ. 7 ν. 1963/91).

β. Να μην έχει δηλωθεί η λειτουργία σε συγκεκριμένο κατάστημα νεοϊδρυμένου φαρμακείου ή η μεταφορά φαρμακείου που ήδη λειτουργεί σε άλλη θέση σε απόσταση μικρότερη της προβλεπομένης για τη λειτουργία ανάλογα με τον αριθμό των φαρμακείων ή των αδειών ιδρύσεως αυτών που πρόκειται να συστεγασθούν (άρθρ. 7 παρ.1 ν. 1963/91). Μετά την έγκριση της λειτουργίας στο μεταφερόμενο φαρμακείο, η έγκριση συστεγάσεως υπό ίδρυση φαρμακείων (εφ' όσον συντρέχουν οι προϋποθέσεις των κατά νόμο αποστάσεων) ή η συστέγαση και άλλων φαρμακείων σε ήδη λειτουργούν φαρμακείο είναι δυνατή.

γ. Να υπάρχουν όλες οι προϋποθέσεις και προδιαγραφές (αποστάσεις - εμβαδόν) που ισχύουν για τα νεοϊδρυόμενα και μεταφερόμενα φαρμακεία (παρ. 5 άρθρον 7 ν 1963/91). Κατ' εξαίρεση επιτρέπεται η συστέγαση σε κατάστημα που λειτουργεί φαρμακείον, που δεν έχει τα τ.μ. που απαιτεί ο νόμος (επίσης δεν θα ισχύουν μελλοντικά και οι πληθυσμιακοί περιορισμοί του άρθρου 2 του ν. 1963/91), αν ο φαρμακοποιός αυτού δηλώσει ότι αποχωρεί συνταξιοδοτούμενος ή παραιτούμενος για λόγους υγείας (άρθρ. 7 παρ. 6 ν. 1963/91) και στη συνέχεια δεν θα μετρηθούν αποστάσεις στον παραμένοντα φαρμακοποιό, όταν λυθεί η συστέγαση¹¹⁶.

116 Παπαγεωργίου Ι. (Νομικός Σύμβουλος Πανελληνίου Φαρμακευτικού Συλλόγου) «Η πρόσληψη συνταίρου υπό φαρμακοποιού», *Φαρμακευτικό Δελτίο*, τ. 127/60, σελ. 13, ό.π.

Τιμές φαρμάκων

Με την παρ. 1 του άρθρου 17 του Ν.Δ. 96/73, όπως αντικαταστάθηκε με το άρθρον 32 του ν. 1316/83, οι ανώτερες τιμές, νοσοκομειακής, λιανικής και άλλης ειδικής πωλήσεως των φαρμάκων ελέγχονται αγορανομικά και καθορίζονται με δελτία τιμών που εκδίδει ο Υπουργός Εμπορίου μετά σύμφωνη γνώμη του Υπουργείου Υγείας Πρόνοιας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων και μετά από προηγούμενη γνωμοδότηση ειδικής επιτροπής τιμών που εδρεύει στο Υπουργείο Εμπορίου (Άρθρ.9 παρ.5 ν.1965/91).

Οι προαναφερθείσες τιμές λιανικής πωλήσεως είναι υποχρεωτικές για τα φαρμακεία, απαγορευμένης σ' αυτά της πωλήσεως φαρμάκων προς το Κοινό, τα Ασφαλιστικά Ταμεία και τις Ιδιωτικές κλινικές, σε τιμή μικρότερη της επισήμου λιανικής τιμής, είτε με την μορφή εκπτώσεων, δώρων ή ανταλλαγμάτων ή καθ' οιονδήποτε άλλο τρόπο, των παραβατών τιμωρουμένων με ποινή φυλακίσεως μέχρι τριών μηνών, εφαρμοζομένων στις περιπτώσεις αυτές και των διατάξεων του αγορανομικού Κώδικα (άρθρον1 ν.1132/81), ενώ ταυτόχρονα η παραπάνω ενέργεια διώκεται και πειθαρχικά, σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 24, παρ. α του Π.Δ/τος 340/1993, Περί "Κώδικα Ελληνικής Φαρμακευτικής Δεοντολογίας" (ΦΕΚ Α' 262155)¹¹⁷.

117 Παπαγεωργίου Ι.: (Νομικός Σύμβουλος Πανελληνίου Φαρμακευτικού Συλλόγου) «Το Δίκαιον περί Φαρμακείων», Αθήναι 1967, σελ 210 επ., 214 επ. Οδηγία 89/105/ΕΟΚ "Σχετικά με τη διαφάνεια των μέτρων που ρυθμίζουν τον

Αξίζει να σημειωθεί ότι για λογαριασμό της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Ανταγωνισμού, έγινε μελέτη των επιπτώσεων κανονιστικών ρυθμίσεων στα ελεύθερα επαγγέλματα, από το Ινστιτούτο IHS της Βιέννης.

Η μελέτη συγκρίνει τη νομοθεσία, τους κανόνες και τους κώδικες πρακτικής που διέπουν την άσκηση διαφόρων επαγγελμάτων στα κράτη - μέλη, όπως των φαρμακευτικών υπηρεσιών (φαρμακοποιοί), νομικών υπηρεσιών (δικηγόροι και συμβολαιογράφοι), της λογιστικής (λογιστές, ελεγκτές) και της αρχιτεκτονικής.

Η μελέτη, με βασικά ερευνητικά ερωτήματα, πραγματεύεται κυρίως το ερώτημα, σε ποιο βαθμό και σε ποιους τομείς διαφέρει η κανονιστική ρύθμιση από χώρα σε χώρα και συγκεκριμένα ποιες είναι οι οικονομικές επιπτώσεις για τον καταναλωτή.

Η διερεύνηση των συστημάτων κανονιστικής ρύθμισης για τα ελεύθερα επαγγέλματα στα κράτη - μέλη διακρίνει δύο μεγάλες κατηγορίες κανονιστικών ρυθμίσεων:

- Ρύθμιση «εισόδου στην αγορά» και
- Ρύθμιση της «συμπεριφοράς στην αγορά».

Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν τα τυπικά προσόντα: πτυχίο, άδεια και διάρκεια άσκησης του επαγγέλματος, εγγραφή σε επαγγελματικό σωματείο και κανόνες τομέων περιορισμένης πρόσβασης. Στη

καθορισμό των τιμών των φαρμάκων για ανθρώπινη χρήση και την κάλυψη του κόστους των στα πλαίσια των εθνικών ασφαλιστικών συστημάτων υγείας".

δεύτερη κατηγορία, τυπικές ρυθμίσεις συμπεριφοράς είναι η ρύθμιση των τιμών και αμοιβών, ρυθμίσεις διαφήμισης, τόπου και προδιαγραφών εγκατάστασης, νομικής μορφής, γεωγραφικοί περιορισμοί, απαγόρευση υποκαταστημάτων και προϋποθέσεις σύστασης εταιρείας.

Για την απλούστευση της αποτύπωσης της κατάστασης, το ινστιτούτο HIS υπολόγισε ανά επάγγελμα σε κάθε χώρα έναν Δείκτη Κανονιστικών Ρυθμίσεων, τόσο για την είσοδο όσο και για τη συμπεριφορά στην αγορά.

Συμπερασματικά, οι πλέον έντονες και περιοριστικές κανονιστικές ρυθμίσεις αφορούν τα φαρμακεία-φαρμακοποιούς: Μόνο η Ιρλανδία, η Ολλανδία, το Ηνωμένο Βασίλειο και το Βέλγιο έχουν συγκριτικά χαμηλούς δείκτες κανονιστικών ρυθμίσεων για τους φαρμακοποιούς...

Η μελέτη, μετά την εξέταση και άλλων παραγόντων επιπέδου παροχής τιμών και υπηρεσιών, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι:

- Σε κράτη-μελέτη με περιοριστικά ρυθμιστικά καθεστώτα, τα αποτελέσματα είναι κατώτερα από τα δυνάμενα να επιτευχθούν για το σύνολο της οικονομίας (δηλαδή είναι σε βάρος των καταναλωτών) και
- Οι στρατηγικές χαμηλών επιπέδων κανονιστικής ρύθμισης θα μπορούσαν να ωφελήσουν σημαντικά τους καταναλωτές.

Η μελέτη ολοκληρώθηκε και κατατέθηκε στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή Ανταγωνισμού τον Ιανουάριο του 2003 και προφανώς για να κατασιγάσει πιθανές

αντιδράσεις, εκπρόσωπος της Επιτροπής, δήλωσε: «Το περιεχόμενο της μελέτης δεν αντικατοπτρίζει κατ' ανάγκη τη θέση της Επιτροπής¹¹⁸».

¹¹⁸ *Φαρμακευτικός Κόσμος*, Διμηνιαίο Επιστημονικό περιοδικό, τ. 92, έτος 15ο, Δεκέμβριος 2004-Ιανουάριος 2005.

3.4 Αντεπιχειρήματα των θιγομένων του κλάδου

Στην παρούσα ενότητα, θεώρησα σκόπιμο να αναφέρω τις απόψεις του Φαρμακευτικού Συλλόγου¹¹⁹ Αττικής και ιδιωτών Φαρμακοποιών για την ενδεχόμενη απελευθέρωση του κλάδου τους και την έκθεση συντακτών του ΚΕΠΕ (όπου γίνεται αναφορά περί απελευθέρωσης των επαγγελματιών και ελεύθερου ανταγωνισμού).

Το φάρμακο ΕΙΝΑΙ κοινωνικό αγαθό και σε καμία περίπτωση δεν εντάσσεται στην κατηγορία όλων των υπολοίπων καταναλωτικών προϊόντων. Δεν είναι δυνατό να υφίσταται πιέσεις οικονομικού ανταγωνισμού απελευθερώνοντας την τιμή του και τα ποσοστά κέρδη των εμπλεκόμενων στη διακίνησή του, διότι τούτο θα απέβαινε εις βάρος της ποιότητάς του.

Είναι άξιον απορίας πως οι εισηγητές των μέτρων του ΚΕΠΕ εντάσσουν το φάρμακο στα υπόλοιπα καταναλωτικά αγαθά χάριν του οικονομικού κέρδους, παραβλέποντας ηθελημένα την ανεπανόρθωτη βλάβη που θα υποστεί η δημόσια υγεία, την οποία εμείς σαν κλάδος έχουμε υποχρέωση να προασπίσουμε.

Η φαιινή ιδέα των «επιστημόνων» που συνέταξαν την έκθεση του ΚΕΠΕ και προτείνουν την απελευθέρωση του ωραρίου στα φαρμακεία μάς εκπλήσσει, και τούτο διότι ως γνωστόν τα φαρμακεία καλύπτουν τις ανάγκες του πληθυσμού, με τα

119 Εγκύκλιος Ιουνίου 2005: «Φαρμακευτικός Σύλλογος Αττικής», Μυλλέρου 1-Αθήνα, 2005

διανυκτερεύοντα και τα διημερεύοντα όλο το εικοσιτετράωρο. Θα έπρεπε να γνώριζαν οι συντάξαντες ότι το «φάρμακο» χορηγείται δια χειρός φαρμακοποιού και για το λόγο αυτό απαιτείται η παρουσία του στο φαρμακείο, ανεξαρτήτως των πόσων υπαλλήλων διαθέτει. Είναι εντελώς αδύνατον να απαιτείται από τους φαρμακοποιούς να εργάζονται ακολουθώντας συνεχές ωράριο, πλέον των διημερεύσεων και διανυκτερεύσεών τους, και υπεράνω των φυσικών δυνατοτήτων τους, πολύ δε περισσότερο όταν η δουλειά τους απαιτεί μεγάλη προσοχή στη χορήγηση φαρμάκων.

Το φαρμακείο δεν είναι ένα απλό κατάστημα, αλλά τόπος πρωτοβάθμιας περίθαλψης και παροχής ανεκτίμητων υπηρεσιών. Το φάρμακο δεν είναι ένα απλό καταναλωτικό προϊόν ανταγωνισμού, αλλά κοινωνικό αγαθό που το χρειάζονται όλοι.

Το 94% των φαρμάκων καταναλώνεται από Αμερική, Ιαπωνία, Αυστραλία και Ευρώπη. Το ποσοστό, που απομένει, καταναλώνεται από τον υπόλοιπο κόσμο.

Ο ισχυρισμός ότι η απελευθέρωση των τιμών θα μειώσει τις τιμές των φαρμάκων δεν ισχύει, γιατί το φάρμακο είναι διατιμημένο είδος. Σε ενδεχόμενη απελευθέρωση, θα είναι ανεξέλεγκτη η κατάσταση των τιμών, καθώς θα είναι οπωσδήποτε διαφορετικό το ποσοστό έκπτωσης, ανάλογα με το σημείο και την κίνηση του φαρμακείου. Θα προκληθεί χάος, και η συνταγογράφηση θα είναι χωρίς έλεγχο, και άρα με μεγάλη επικινδυνότητα.

Αξίζει να σημειωθεί ότι και στην Αμερική, με βάση τις ποσοστώσεις, από κακή λήψη φαρμάκων έχουν υπάρξει σοβαρά προβλήματα, ακόμα και θάνατοι. Τα φάρμακα στην Αμερική έχουν γίνει τόσο κοινόχρηστα, που βρίσκονται σε ράφια supermarkets και καταναλώνονται από το κοινό ανεξέλεγκτα. Υπάρχουν τα λεγόμενα «smelltouching», ανοικτά συστήματα marketing φαρμάκων, όπου αγγίζει ο καταναλωτής την οθόνη και παίρνει το φάρμακο. Τα συστήματα αυτά είναι εγκατεστημένα σε πολυκαταστήματα.

Μόνο υπό ειδικές συνθήκες λήψης του, θα πρέπει να χορηγείται το φάρμακο. Δεν μπορεί να είναι προϊόν στα χέρια της απλής πωλήτριας. Αυτός που χορηγεί το φάρμακο πρέπει να έχει γνώσεις των στοιχείων που περιέχουν και των προβλημάτων που ενδεχομένως έχει ο πελάτης, διαφορετικά το φάρμακο γίνεται επικίνδυνο. Η σιγουριά, λοιπόν, παραμένει δια χειρός φαρμακοποιού.

Σε περίπτωση, μείωσής τους, θα πέσουν και πόσο οι τιμές των πρωτοτύπων (φαρμάκων) που έληξε η πατέντα τους; (χρονικό όριο παραγωγής, διανομής και διατίμησης των φαρμάκων). Θα μείνει στο 80% της τιμής του πρωτοτύπου η τιμή των ουσιωδώς ομοίων ή θα ξεκλειδώσει, κυμαινόμενη από 60-80%;

Τι μου δίνεις, για να σου δώσω; Ένα είναι το βέβαιο, θα έχουμε μεσοσταθμικές αυξήσεις και επιβάρυνση των ασφαλιστικών ταμείων και των ασθενών- καταναλωτών. Το πρόβλημα θα γίνει ακόμη πιο έντονο με την κατάργηση της λίστας (συνταγογραφούμενα φάρμακα από ιατρούς με

εκπτώτικη τιμή, που καλύπτεται μέσω ασφαλιστικών ταμείων). Η άμεση πλέον πρόσβαση των πανάκριβων νέων μορίων στη συνταγογράφηση των γιατρών θα οδηγήσει σε διεύρυνση της υποκατάστασης. Η θέση περί «πρόσβασης των ασθενών σε όλα τα φάρμακα», θα εξαντλήσει τη δυναμική της, όταν φθάσει ο... λογαριασμός.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

**Εμπειρική έρευνα ανάδειξης των
ποιοτικών διαστάσεων στους
αυτοαπασχολούμενους φαρμακοποιούς /
Συμπεράσματα**

**Εμπειρική έρευνα για την ανάδειξη των ποιοτικών
διαστάσεων στους αυτοαπασχολούμενους
φαρμακοποιούς - Συμπεράσματα»**

Κατόπιν ποιοτικής έρευνας, βάσει ερωτηματολογίων, που διεξήχθη σε ένα πλήθος φαρμακείων της Αθήνας και συνεντεύξεων που πραγματοποιήθηκαν με το Γενικό Γραμματέα και το Νομικό Σύμβουλο του Πανελληνίου Φαρμακευτικού Συλλόγου που εδρεύει στην Πειραιώς, Αθήνα, καθώς και των μελών των συστεγασμένων φαρμακείων Αθήνας και των δύο συνεταιριστικών (πέντε άτομα ιδιοκτήτες φαρμακείων) που εδρεύουν στην Αίγινα και το Καρπενήσι, τα συμπεράσματα είναι ως εξής:

Τα φαρμακεία συνήθως ιδρύονται και λειτουργούν σε σημεία που έχουν εμπορικότητα και εδρεύουν ιατροί συνταγογράφοι των πελατών του ΙΚΑ. Υπάρχει η τάση οι ιατροί να συσσωρεύονται σε σημεία κατανάλωσης υγείας.

Ο φαρμακοποιός είναι ο μόνος καθ' ύλην ειδικός στον τομέα διακίνησης του φαρμάκου λόγω της επιστημονικής του εκπαίδευσης. Σήμερα υιοθετεί στο κύκλωμα «φάρμακο» το ρόλο του δεύτερου μεταπράτη. Περιορίζεται στην εκτέλεση των συνταγών, στην παράδοση δηλαδή των αναγραφόμενων από το γιατρό ιδιοσκευασμάτων στον ασθενή, ενώ η παρασκευή φαρμάκων έχει ελαχιστοποιηθεί. Η επιστημονική του συμμετοχή είναι ελάχιστη.

Οι νέοι φαρμακοποιοί που εισέρχονται στο επάγγελμα μπορούν να ανοίξουν φαρμακείο μόνο

αγοράζοντας την άδεια παλιού φαρμακοποιού, που συνήθως αποσύρεται λόγω σύνταξης. Μαζί με την άδεια αγοράζεται η φήμη, το κέρδος του φαρμακείου. Η ζήτηση ίδρυσης φαρμακείου εξαρτάται από την ελευθεριότητα της ίδρυσης φαρμακείων, την προσδοκία απολαβής κερδών και την χρηματιστηριακή προσδοκία του επαγγέλματος.

Με την πάροδο του χρόνου, φαίνεται να περιορίζονται σημαντικά οι παραδοσιακές δραστηριότητες των φαρμακοποιών λόγω της αυξανόμενης ποσότητας των έτοιμων φαρμακευτικών προϊόντων από τις φαρμακευτικές βιομηχανίες και της τάσης για τη χορήγηση πρωτότυπων συσκευασιών.

Τα φαρμακεία υπάγονται στον κλάδο των αυτοαπασχολούμενων. Με τις ανάγκες και τις προδιαγραφές που ασκήθηκε η φαρμακευτική στο παρελθόν κάλυπτε ανάγκες του κοινού. Σήμερα, λόγω των διαφοροποιημένων καταναλωτικών συνηθειών (π.χ. ομορφιάς - καλλυντικών) στα φαρμακεία δεν καλύπτονται οι ανάγκες των καταναλωτών. Η ποιότητα παροχής υπηρεσιών, στα φαρμακεία, εξαρτάται από τη σύνθεση του προσωπικού, το οποίο, για να καλύψει τις ανάγκες του καταναλωτικού κοινού για καλλυντικά προϊόντα, πρέπει να είναι εξειδικευμένο (π.χ. προσωπικό αισθητικής). Εξειδικευμένο προσωπικό δεν υπάρχει στα περισσότερα φαρμακεία, λόγω υψηλού κόστους.

Το σύνολο των φαρμακοποιών στους οποίους διεξήχθη η έρευνα θεωρεί ότι η ενδεχόμενη απελευθέρωση της αγοράς, βάσει κοινοτικής οδηγίας,

δεν θα ωφελήσει το κλάδο, γιατί θα δημιουργηθεί αύξηση του ανταγωνισμού, μη υγιούς ανταγωνισμού, και δεν θα υπάρχει βιωσιμότητα, εκτός αν η απελευθέρωση πραγματοποιηθεί σε πλαίσιο υγιούς ανταγωνισμού, όπου τότε θα επιβιώσει ο καλύτερος. Διαφορετικά, εκείνο που θα δημιουργήσει η απελευθέρωση είναι μη βιωσιμότητα στο σύνολο των φαρμακείων και χειρότερους συντελεστές κατοίκων ανά φαρμακείο. Κάθε νέο σημείο μπορεί να θεωρηθεί υπεύθυνο, για μια σχετική πλασματική ζήτηση.

Το ασφαλιστικό σύστημα, λόγω ελλειμμάτων που διαθέτει, δεν αντέχει νέο κόστος-νέων φαρμακείων.

Επιπροσθέτως, βάσει της πρότασης του Προέδρου της Ευρωπαϊκής Επιτροπής κ. Μπαρόζο, στα πλαίσια της κοινοτικής οδηγίας, που προωθεί την απελευθέρωση της αγοράς ακόμα και στα επαγγέλματα υγείας, το βρετανικό φαρμακείο που θα ιδρυθεί στην Ελλάδα θα διέπεται από τη νομολογία της Αγγλίας, όχι από το εθνικό ελλαδικό δίκαιο, οπότε ο Έλληνας φαρμακοποιός δεν θα μπορεί να ανταγωνιστεί τον ξένο.

Ο φαρμακοποιός πρέπει να γνωρίζει καλά τη γλώσσα της χώρας υποδοχής, για να μπορέσει ν' ανταποκριθεί στα καθήκοντά του. Εάν δεν εξαιρεθούν τα θέματα υγείας και φαρμακευτικής περίθαλψης, κατανοούμε αγαπητοί νεοέλληνες φαρμακοποιοί, τι θα σημάνει για το επάγγελμα...; Φαντάζεστε κάποια φαρμακεία Boots ή Moss, εγκατεστημένα στην Ομόνοια, το Μαρούσι, την Τσιμισκή ή τη Λάρισα,

υπαγόμενα στο νομικό πλαίσιο του Ενωμένου Βασιλείου¹²⁰;

Θα υπάρξει σοβαρό πρόβλημα στην προστασία της Δημόσιας Υγείας, αφού ο μόνος στόχος θα είναι η μεγιστοποίηση του κέρδους με κάθε μέσο.

Άραγε ο φαρμακοποιός, ποιανού υπάλληλος θα είναι και ποιου τα κέρδη θα υπερασπίζεται, για να μη χάσει τη δουλειά του. Ένα σοβαρό ερώτημα που τίθεται από την πλευρά των φαρμακοποιών.

Οι εισηγήσεις του Πανελληνίου Φαρμακευτικού Συλλόγου αφορούν τον κοινωνικό ρόλο των φαρμακοποιών και την υπεράσπιση της πρόσβασης όλων στη φαρμακευτική περίθαλψη, άρα υπερασπίζονται τη διαφάνεια των προμηθειών, την οικονομική πραγματική υγεία των ασφαλιστικών ταμείων.

Αξίζει να σημειωθεί ότι στον αγγλοσαξονικό άξονα η άσκηση λειτουργίας των φαρμακείων γίνεται βάσει δύο μοντέλων: α. **Βορράς**, στο μοντέλο αυτό το πολυεθνικό κεφάλαιο εξαγόρασε φαρμακεία και δημιούργησε μεγάλες αλυσίδες φαρμακείων, όπως η Moss, αγγλοϊταλική αλυσίδα φαρμακείων. β. **Νότος**, στο μοντέλο αυτό λειτουργούν ανεξάρτητοι ιδιώτες φαρμακοποιοί.

Οπότε, σ' ένα ενδεχόμενο πλαίσιο απελευθέρωσης, οι ξένες πολυεθνικές θα εξαγοράσουν τα ελληνικά φαρμακεία δημιουργώντας μεγάλες αλυσίδες φαρμακείων τύπου BOOTS, με αποτέλεσμα οι

120 *Φαρμακευτικός κόσμος*, Διμηνιαίο Επιστημονικό Περιοδικό, τεύχος 92 έτος 15ο, Δεκέμβριος 2004- Ιανουάριος 2005.

Έλληνες ιδιώτες φαρμακοποιοί να γίνουν υπαλληλίσκοι τους. Έτσι τα φαρμακεία δεν θα ανήκουν στους Έλληνες φαρμακοποιούς, το φαρμακείο της γειτονιάς θα πάψει να υπάρχει λόγω της ύπαρξης πολυεθνικών εταιρειών, και οι υπεραξίες θα πηγαίνουν στο εξωτερικό.

Για να ξεπεραστεί το πρόβλημα της βιωσιμότητας του κλάδου ένας αριθμός φαρμακοποιών θεωρεί ότι, οι κινήσεις είναι δύο:

α. **Αμυντική κίνηση**, ανάγεται στην οικονομία του κόστους –δηλ. έλεγχος του κόστους μέσα από συγχωνεύσεις φαρμακείων¹²¹.

β. **Επιθετική κίνηση**, ανάγεται στις οικονομίες κλίμακας μέσα από τη μορφή συνεταιριστικών φαρμακείων-επεκτατικών επιχειρήσεων.

Θα πρέπει να ενισχυθεί ουσιαστικά η εκπαίδευση του φαρμακοποιού, ώστε να μπορεί να συμμετέχει στην ανάπτυξη της επιστήμης που τρέχει με ιλιγγιώδεις ρυθμούς και στην παρακολούθησή της.

Η είσοδος της βιοτεχνολογίας, που ασχολείται με την παρασκευή φαρμάκων που εισχωρούν στο D.N.A. για τη θεραπεία ανίατων ασθενειών, δημιουργεί νέες απαιτήσεις στους ασκούντες τη φαρμακοπώληση, ώστε επιτρέπει τη δια βίου επιμόρφωσή τους στο τομέα των φαρμάκων.

Η πώληση του φαρμάκου δια χειρός φαρμακοποιού, ανεξάρτητα από τη μορφή του

121 ΓΑΛΑΝΟΠΟΥΛΟΣ Ανδρέας: Πρόεδρος της Ομοσπονδίας Συνεταιρισμών Φαρμακείων-Αρθρογράφος του Διμηναίου Περιοδικού «Φαρμακευτικός Κόσμος»- Ιδιοκτήτης φαρμακείου.

επαγγέλματος, είναι προαπαιτούμενο. Το φάρμακο δεν μπορεί να είναι προϊόν στα χέρια της απλής πωλήτριας super market ή space wall (στην Αμερική τα φάρμακα είναι τόσο κοινόχρηστα που βρίσκονται σε ράφια και τα παίρνεις μόνος σου). Το μονοπώλιο του φαρμάκου από τα φαρμακεία εξασφαλίζει την υγεία του κοινού που δεν μπορεί να εξασφαλισθεί από άλλα κανάλια διανομής.

Το επάγγελμα δεν θα πρέπει να απελευθερωθεί στην κατεύθυνση διαφοροποιημένων καναλιών διανομής (π.χ. Super markets), γιατί τότε το φάρμακο θα μπει σε λογική προϊόντων καθαρισμού, ένδυσης ή διατροφής.

Η Αμερικάνικη Σχολή συντάσσεται υπέρ της πλήρους απελευθέρωσης ακόμα και στα φάρμακα δηλαδή τα φάρμακα να μην πωλούνται αποκλειστικά από τα φαρμακεία. Η Ευρωπαϊκή Σχολή συντάσσεται με την άποψη απελευθέρωσης των μη συνταγογραφούμενων φαρμάκων, αυτών που δεν χρειάζονται συνταγή ιατρού προκειμένου να δοθούν από το φαρμακοποιό. Είναι μια τάση που επεκτείνεται και στην Ελλάδα.

Οι φαρμακοποιοί θεωρούν ότι υπάρχει αναγκαιότητα του μονοπωλίου των φαρμάκων ακόμα και των μη συνταγογραφούμενων για λόγους δημόσιας υγείας και διασφάλισης του καταναλωτή. Τα φάρμακα δεν παύουν να είναι σκευάσματα με ενδείξεις και αντενδείξεις. Το φάρμακο δεν αντέχει να υποβληθεί σε λογικές marketing και προβολής τύπου super market, γιατί τότε θα ήταν ολέθριο και επικίνδυνο.

Συμπερασματικά, οι πολυεθνικές εταιρείες ενδιαφέρονται για σημεία πώλησης χωρίς υπευθυνότητα, δηλαδή να πωλούνται φάρμακα ακόμα και στα super market στα πλαίσια της παγκοσμιοποιημένης αγοράς. Αυτό συνιστά υποβάθμιση των προϊόντων και έλεγχο των αγορών από τα τραστ.

Ο κάθε φαρμακοποιός έχει τη δυνατότητα και τη γνώση, εάν χρειαστεί, να κατασκευάσει κάποιο φάρμακο. Όμως οι εταιρείες, με την τυποποίηση των προϊόντων, ελέγχουν την αγορά και η δόση κάθε φαρμάκου είναι κατά προσέγγιση, έτσι τυποποιούνται τα φάρμακα και υποβαθμίζεται ο ρόλος του φαρμακοποιού. Το άτομο προσαρμόζεται στο φάρμακο, όχι το φάρμακο στον άνθρωπο. Αυτό σημαίνει ότι μπορεί κάποιος ασθενής να έχει ανάγκη μόνο 326 μιλιγκράμ φαρμάκου, ποσότητα που είχε τη δυνατότητα να φτιάξει ο παλιός φαρμακοποιός, παίρνει όμως 226 ή 500 μιλιγκράμ που φτιάχνουν οι εταιρείες.

Οι τιμές των φαρμάκων είναι καθορισμένες και η φαρμακευτική αγορά διέπεται από τους νόμους της φαρμακοοικονομίας. Το φάρμακο είναι διατιμημένο, κοινωνικό αγαθό. Η μείωση δαπάνης των ασφαλιστικών φορέων μόνο μπορεί να δημιουργήσει έκπτωση-μείωση των τιμών.

Το 68% της παγκόσμιας παραγωγής φαρμάκων το έχουν μόνο 10 εταιρείες και το 85% της κατανάλωσης του κοινού, ασφαλιστικοί οργανισμοί. Η συμμετοχή του κόστους παραγωγής στην τελική λιανική τιμή για τον καταναλωτή είναι 63,7%. Το υπόλοιπο αφορά

αποθήκευση, διανομή και τελική διακίνηση στον καταναλωτή. Τα νομοθετικά περιθώρια του κέρδους επί της λιανικής τιμής είναι 24,5% σ' ένα προϊόν υψηλής τεχνολογίας και ειδικού χειρισμού, όπως είναι το φάρμακο. Δεν συγκρίνεται με το 300% του κέρδους είσπραξης, στην πώληση άλλων προϊόντων.

Η έκρηξη δαπανών φαρμάκων που παρουσιάζεται κατ' έτος οφείλεται στα εξής:

α. Το 49% της φαρμακευτικής δαπάνης καλύπτεται από συνταγές.

β. Η επιμήκυνση του προσδοκώμενου επιβίωσης επιφέρει γήρανση του πληθυσμού, άρα αύξηση κατανάλωσης φαρμάκων.

γ. Η βελτίωση των συστημάτων υγείας είχε σαν αποτέλεσμα την εύκολη πρόσβαση του γηράσκοντος κοινού στα θεραπευτικά σχήματα που εμπεριέχουν το φάρμακο.

δ. Η μείωση παραμονής των ασθενών στα νοσοκομεία άμβλυνε το κόστος των ασθενών και τις εργατώρες (από την εργασία τους), λόγω της κατανάλωσης των φαρμάκων.

Σ' ένα πλαίσιο απελευθέρωσης, πιθανώς θα υπάρξει μείωση των τιμών των φαρμάκων. Μήπως όμως αυτό οδηγήσει σε μια λογική μείωσης κόστους και χαμηλής ποιότητας των φαρμακευτικών προϊόντων;

Ένα μεγάλο ποσοστό φαρμακοποιών που απάντησε στο ερωτηματολόγιο θεωρεί ότι στο ενδεχόμενο απελευθέρωσης της αγοράς όπου θα υπάρξει ξένη διείσδυση το φαρμακείο μπορεί να επιβιώσει μόνο με νέα μοντέλα και νέες μορφές

βιωσιμότητας όπως είναι τα συστεγασμένα φαρμακεία και κυρίως τα «Συνεταιριστικά Φαρμακεία».

Έτσι, η απαξίωση των σημείων και ορίων πώλησης θα οδηγήσει σε νέες μορφές οργάνωσης του επαγγέλματος, είτε δια νόμου είτε από την εξέλιξη των συνθηκών της αγοράς. Θεωρούν, λοιπόν, ότι προοπτική έχουν τα μεγάλα εταιρικά σχήματα υπό τη μορφή συνεταιριστικών φαρμακείων, που χρειάζονται ανοικτό μυαλό, θέληση για δουλειά και σύμπραξη με το συνάδελφο, πράγματα που σήμερα φαντάζουν κάπως δύσκολα για την ελληνική πραγματικότητα¹²².

Οι μικρές μονάδες φαρμακείων θα έχουν σοβαρό πρόβλημα βιωσιμότητας στο άμεσο μέλλον και η μόνη μορφή επιβίωσης των φαρμακείων θα είναι οι συνεταιριστικές μονάδες, τα συνεταιριστικά φαρμακεία. Αυτό που απορρέει ως απάντηση στις υποθέσεις εργασίας σχετικά με τη βιωσιμότητα των φαρμακείων είναι η δια-φαρμακευτική συνεργασία. Ο όρος δια-φαρμακευτική συνεργασία δεν είναι τυχαίος, γιατί κρύβει μέσα του τη δυναμική του στόχου της συνένωσης των φαρμακείων (συνεταιριστικά). Σημαίνει δηλαδή: την αλλαγή της νοοτροπίας, την ομαδοποίηση των θελήσεων, την κουλτούρα της συνεργασίας. Οι φαρμακοποιοί, με τους κατάλληλους συμβούλους, θα πρέπει να συντονισθούν στην αποτύπωση των δράσεων που πρέπει να ακολουθήσουν, ώστε με

122 Οικονόμου Ευάγγελος, Φαρμακοποιοί-Ιδιοκτήτες Συνεταιριστικού Φαρμακείου με έδρα το Καρπενήσι

ασφάλεια να μπουν σε ένα νέο επιχειρηματικό παιχνίδι, εκείνο της δημιουργίας, αλλά κυρίως της λειτουργίας και βιωσιμότητας των επιχειρήσεων εκμετάλλευσης των φαρμακείων τους. Όλα αυτά μπορούν να πραγματοποιηθούν μέσα από αναλυτική/συνθετική μεθοδολογία που θα σχεδιάσει ένα συγκεκριμένο πλέγμα εταιριών, για τη συνένωση των φαρμακείων, που θα αποσκοπεί στην αριστοποίηση των πωλήσεων, κόστους και κεφαλαίων μέσα από συλλογική δράση αθέμιτου ανταγωνισμού με γνώμονα το κοινωνικό συμφέρον, στο πλαίσιο «συνεργατικής συνείδησης».

Για λόγους προστασίας της δημόσιας υγείας και προς το συμφέρον του καταναλωτού, η ευθύνη και η συμμετοχή του φαρμακοποιού πρέπει να εκτείνεται σε όλα τα στάδια της διαδικασίας, από την παραγωγή ως τη χορήγηση του φαρμάκου στο κοινό.

Ο φαρμακοποιός είναι υποχρεωμένος να παρέχει τη συνδρομή του στο έργο της κοινωνικής υγιεινής και να συνεργάζεται με τις κρατικές αρχές για την προστασία και την διαφύλαξη της δημόσιας υγείας. Στο πλαίσιο απελευθέρωσης, όπου συρρικνώνεται η κρατική παρέμβαση, είναι δύσκολο ο φαρμακοποιός να συνεργάζεται με τις κρατικές αρχές. Έτσι λοιπόν διακυβεύεται η προστασία της δημόσιας υγείας και είναι πιθανό να οδηγηθούν τα φαρμακευτικά πεπραγμένα σε ανεξέλεγκτες καταστάσεις σε βάρος του κοινωνικού συμφέροντος.

Η αναμενόμενη αύξηση του αριθμού των φαρμακοποιών, τόσο λόγω αποφοίτησης μεγαλύτερου αριθμού από τις ελληνικές φαρμακευτικές σχολές, στις

οποίες υπάρχουν περιορισμοί στον αριθμό θέσεων αλλά ο αριθμός εισακτέων διαρκώς διευρύνεται, όσο και από την επιστροφή των αποφοίτων πανεπιστημιακών σχολών του εξωτερικού, ο αριθμός των οποίων αναμένεται αρκετά σημαντικός, δημιουργούν δυσμενείς συνθήκες στην αγορά εργασίας των φαρμακοποιών και εγκυμονούν κινδύνους υποαπασχόλησης και ανεργίας. Είναι μια συνθήκη που ισχύει για όλους τους πτυχιούχους και προκύπτει από το γεγονός μη σύνδεσης πτυχίου και επαγγελματικής αποκατάστασης. Θα πρέπει να προκύψει σύνδεση παραγωγής επιστημόνων με βάση τις πραγματικές ανάγκες του οικονομικού ιστού.

Η πρόσφατη απόφαση 3665/2005 της Ολομέλειας του ΣτΕ, οδηγεί, μετά την κατάργηση της διατάξεως του άρθρου 2 ν. 1963/91 για την ίδρυση φαρμακείων με πληθυσμιακά κριτήρια, στην «απελευθέρωση» του συστήματος αδειοδότησης για τη λειτουργία φαρμακείων, αφού κρίνει ότι τα νομοθετικά κριτήρια που έχουν τεθεί την τελευταία 15ετία για την πρόσβαση στο επάγγελμα του φαρμακοποιού παραβιάζουν τις συνταγματικές διατάξεις που κατοχυρώνουν την προσωπική, οικονομική και επαγγελματική ελευθερία.

«Η θέσπιση πληθυσμιακών κριτηρίων» τονίζει το ΣτΕ «για τη χορήγηση άδειας φαρμακείου, δηλαδή για την πρόσβαση στο επάγγελμα του φαρμακοποιού, που αποσκοπεί (κατά την εισηγητική έκθεση του νόμου 1963/91) στην εξασφάλιση της οικονομικής βιωσιμότητας των ήδη λειτουργούντων φαρμακείων και

περαιτέρω στην προστασία της δημόσιας υγείας, δεν είναι σύμφωνη με το Σύνταγμα».

Το δικαίωμα εγκατάστασης και εργασίας των φαρμακοποιών στις χώρες της Ε.Ε. διαχωρίζει τους Έλληνες υπηκόους από τους φαρμακοποιούς που έχουν άλλη ευρωπαϊκή ιθαγένεια. Συγκεκριμένα, οι Έλληνες μπορούν να ανοίξουν φαρμακείο στη χώρα μας, αλλά οι φαρμακοποιοί που προέρχονται από άλλες χώρες της Ε.Ε. μπορούν μόνο να ασκήσουν το επάγγελμα τους ως υπάλληλοι, δηλαδή με έμμισθη σχέση.

Το ελληνικό φαρμακείο είναι μια μικρομεσαία επιχείρηση με ανελαστικότητα εμπορικών κινήσεων, λόγω της νομοθεσίας, του καθεστώτος της δημόσιας υγείας, της μοναδικότητας του φαρμακοποιού και του ιδιοκτησιακού των φαρμακείων. Αυτές οι ιδιομορφίες πρέπει να ληφθούν σοβαρά υπόψη, ώστε η όποια διεύρυνση της επιχειρηματικής δραστηριότητας, μέσα από ένα πλέγμα επιχειρηματικής οργάνωσης των φαρμακείων, να μην απεμπολήσει μεν τα κεκτημένα των φαρμακοποιών, αλλά να μην τους επιτρέψει να γίνουν εμπόδιο στην οικονομική τους ανάπτυξη. Γι' αυτό θα πρέπει, με πολύ προσοχή, να αναπτυχθούν μελέτες σκοπιμότητας και ένα τουλάχιστον 5ετές Επιχειρησιακό Σχέδιο (Συλλιγνάκη Γ. Φαρμακοποιός, 5ο Πανελλήνιο Συνέδριο Φοιτητών Φαρμακευτικής – Πανεπιστημίου Πατρών, 2004).

Κατά συνέπεια, θα πρέπει ο κλάδος να παρακινήσει την πολιτεία και τους φορείς έτσι ώστε να δημιουργηθούν και άλλες επαγγελματικές ευκαιρίες για

τους φαρμακοποιούς πλην του μονόδρομου του φαρμακείου.

Αν ακολουθηθούν οι νόμοι της ελεύθερης αγοράς, παρόλο που μέχρι τώρα, τα θέματα υγείας διαπραγματεύονται από τα κράτη - μέλη, η μόνη λύση-απάντηση είναι ότι οι Έλληνες φαρμακοποιοί θα πρέπει να εξασφαλίσουν την ελληνικότητα των κεφαλαίων και την ελληνική απασχόληση.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η άγνωστη κοινωνία που έρχεται

Ο μεγαλύτερος κίνδυνος σήμερα δεν είναι η «παγκοσμιοποίηση», η υπέρβαση των εθνικών κρατών, οι νέες ανισότητες, η καταστροφή του περιβάλλοντος κλπ., αλλά η μονιμοποίηση της υποτελούς θέσης της πολιτικής έναντι της οικονομίας και της τεχνολογικής και επιστημονικής ανάπτυξης. Η υπαγωγή της σε λογής λογής ντετερμινισμούς.

Η δυνατότητα των ανθρώπων να καθορίζουν το μέλλον τους με βάση τις αξίες τους και όχι υποτασσόμενα παθητικά στην οικονομία ή στην πρόοδο της επιστήμης και της τεχνολογίας, αυτή είναι κατά τη γνώμη μου η μέγιστη αξία.

Πρέπει άμεσα να αντιστραφεί η σημερινή τάση που τη θέλει θεραπεινίδα της οικονομίας και ασθμαίνουσα ακόλουθο της επιστημονικής προόδου. Η πολιτική δεν πρέπει να είναι κάποιος αυτόματος πιλότος που οδηγεί το σκάφος της οικονομίας, της επιστήμης και της τεχνολογίας αλλά ο πραγματικός καπετάνιος.

Τέλος, η ανάγκη της πολιτικής, εκτός των άλλων, υπαγορεύεται και από την ιστορική αποσύνδεση επιστήμης και ηθικής. Αυτή η διαπίστωση δεν πρέπει ασφαλώς να μας οδηγήσει σε μηδενιστικές θέσεις απόρριψης του Διαφωτισμού ή σύγχρονες μορφές λουλουδισμού (που εσχάτως εμφανίζονται και στη χώρα μας υπό τη μορφή της καθ' ημάς Ανατολής).

Ο ορθολογισμός δεν είναι η πηγή των κακών αλλά η μεγαλύτερη κατάκτηση της ανθρωπότητας. Βεβαίως η απόφαση καθορισμού του μέλλοντος δεν μπορεί να λαμβάνεται ερήμην της δύναμης των πραγμάτων, δηλαδή των δεδομένων που δημιουργούν οι παράγοντες που προαναφέραμε. Έτσι, η απάντηση στα σημερινά «αδιέξοδα» και προβλήματα που θέτει ή συνεπάγεται η νέα εποχή, η παγκοσμιοποίηση κλπ., δεν είναι η νοσταλγία, η επιστροφή στο παρελθόν, στην παράδοση, σε κάποιες μυθικές αγνές ρίζες.

Πρέπει επομένως να δεχθούμε τις προκλήσεις της νέας εποχής, γιατί οι βασικές της παράμετροι, όπως π.χ. η παγκοσμιοποίηση της οικονομίας, δεν είναι δίλημμα, είναι μια μη αντιστρέψιμη πραγματικότητα.

Σε αυτό το πλαίσιο να θέσουμε πολιτικά προτεραιότητες π.χ., δεν είναι δυνατόν να μη θεσμοθετηθεί ο δημοκρατικός και κοινωνικός έλεγχος της χρήσης των επιστημονικών κατακτήσεων ή των αποτελεσμάτων της παγκοσμιοποίησης της οικονομίας. Ανάμεσα λοιπόν στα μη αντιστρέψιμα δεδομένα της εποχής μας, από τη μία, και στην πολιτική βούληση καθορισμού του μέλλοντός μας, από την άλλη, κινείται και πρέπει να κινείται η προοδευτική σκέψη και πολιτική.

Ο φιλελευθερισμός, από την άλλη, κινείται στην αντίθετη ακριβώς κατεύθυνση αποδεχόμενος την απόλυτη πρωτοκαθεδρία των πραγμάτων, της οικονομίας, θέλει την κοινωνία στην υπηρεσία της αγοράς. Εμείς επιθυμούμε και πρέπει να βρούμε τρόπους ώστε να κάνουμε πραγματικότητα το εντελώς

αντίθετο, να θέτουμε την αγορά, αυτή τη μεγάλη ιστορική κατάκτηση, στην υπηρεσία της κοινωνίας. Από αυτή την εξέλιξη οι μόνοι που δεν έχουν να χάσουν τίποτα είναι όλοι οι παραγωγικοί, οι εργαζόμενοι Έλληνες, για να έρθουμε στα δικά μας.

Η σχετικά πρόσφατη και ραγδαία απελευθέρωση των αγορών που χαρακτηρίζει το παγκόσμιο οικονομικό σύστημα έχει αυξήσει κατά πρωτοφανή τρόπο την παραγωγικότητα και τον πλούτο σε παγκόσμια κλίμακα, ενώ από την άλλη αυτός ο πλούτος κατανέμεται κατά εξαιρετικά άνισο τρόπο σε εθνικό και σε παγκόσμιο επίπεδο. Με άλλα λόγια, ο παγκόσμιος εκσυγχρονισμός, που κυρίως βασίζεται στην ψηφιακή τεχνολογία και στο άνοιγμα των αγορών, λύνει μεν το πρόβλημα της δίκαιης κατανομής του. Γιατί, αντίθετα με αυτό που πιστεύουν οι νεοφιλελεύθεροι οπαδοί του Hayek και του Friedman, το περίφημο «trickle down effect» (η διάχυση, δηλαδή του παγκόσμιου πλούτου προς τα οικονομικά ασθενή στρώματα) δεν πραγματοποιείται ιδίως σε φτωχές χώρες που δεν έχουν μια οικονομική υποδομή που θα τους επέτρεπε να επωφεληθούν από την ένταξή τους στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα.

Έτσι από τη μια μεριά βλέπουμε μια κυριολεκτικά τερατώδη συγκέντρωση πλούτου στην κορυφή της παγκόσμιας πυραμίδας (ένας μικρός αριθμός ατόμων έχει εισοδήματα που ξεπερνούν το Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν πολλών φτωχών χωρών), ενώ από την άλλη το 1/5 περίπου της ανθρωπότητας ζει κάτω από συνθήκες απόλυτης φτώχειας. Και αυτό συμβαίνει σ' ένα πλαίσιο

όπου όχι μόνο οι εύποροι αλλά και οι φτωχοί του κόσμου τούτου έχουν ενταχθεί, μέσω της τεχνολογικής επανάστασης των ΜΜΕ, στην ραγδαίως εξαπλούμενη παγκόσμια καταναλωτική κουλτούρα.

Πιο συγκεκριμένα, η κεντρική αρχή μιας προοδευτικής διακυβέρνησης του παγκόσμιου συστήματος πρέπει να είναι όχι η απελευθέρωση των αγορών χωρίς συγχρόνως κοινωνικά μέτρα προστασίας αυτών που αυτή η απελευθέρωση περιθωριοποιεί. Αν η παραπάνω αρχή υιοθετηθεί στα σοβαρά, οδηγεί σε μέτρα όπως:

1) Φορολογία των χρηματιστηριακών συναλλαγών με σκοπό και την πάταξη του χρηματιστηριακού τζόγου και την εξεύρεση πόρων για τη σοβαρή στήριξη περιθωριοποιημένων οικονομιών.

2) Εξάλειψη του υπέρογκου χρέους των φτωχών χωρών προς τις πλούσιες.

3) Κατάργηση των λεγομένων και συντονισμός των κρατικών φορολογικών πολιτικών με σκοπό τον τερματισμό της συστηματικής φοροδιαφυγής του πολυεθνικού κεφαλαίου.

4) Αποδοχή ενός σχεδιασμού που θα στοχεύει στην εξάλειψη της πείνας παντού στον πλανήτη τις δύο ερχόμενες δεκαετίες κ.λ.π.

Σε πολλούς στοχαστές τα παραπάνω μέτρα φαίνονται τελείως ουτοπικά. Σε έναν κόσμο όπου, λόγω της παγκοσμιοποίησης, το κράτος-έθνος δεν είναι ικανό να ελέγξει τις κινήσεις των πανίσχυρων πολυεθνικών εταιρειών, μια παγκόσμια διακυβέρνηση

που θα στοχεύει στον εξανθρωπισμό του καπιταλισμού σίγουρα θα αποτύχει.

Είναι γεγονός ότι η παγκοσμιοποίηση στηρίζεται στη διεθνοποίηση της οικονομίας καθώς και στη σχετική αυτονόμηση των νομισματικών μεγεθών από την υπόλοιπη οικονομική διαδικασία. Εξίσου αληθές όμως είναι ότι δεν περιορίζεται στη σφαίρα του οικονομικού όπως υποστηρίζει μια σύγχρονη σχολή οικονομισμού (η οποία πρωτοδιαμορφώθηκε στις ΗΠΑ).

Η παγκοσμιοποίηση είναι ένα σύνθετο φαινόμενο στο οποίο συμπεριλαμβάνονται ποικίλες διαφοροποιήσεις στη σχέση ανθρώπινης κοινωνίας και φύσης. Η πολιτική οφείλει να την αντιμετωπίζει και να προσδιορίζεται η ίδια εντός αυτής της συνθετικότητας χωρίς απλουστεύσεις.

Η σχέση του ανθρώπου με τη φύση περνά μέσα από τις τεχνολογίες και τον τεχνολογικό τρόπο παραγωγής, ενώ συμπυκνώνεται στη δομή. Οι νέες τεχνολογίες στις μεταφορές ατόμων, εμπορευμάτων και πληροφορίας εικόνας επέφεραν ουσιαστικές αλλαγές στη σχέση χρόνου και χώρου. Η σημασία του πρώτου αυξάνεται παρά το γεγονός ότι τείνει στην εκμηδένιση της ίδιας του της διάστασης, ενώ ο χώρος δεν εγγυάται πλέον από μόνος του την πολιτική ηγεμονία και την πρωτοκαθεδρία.

Η αλλαγή στη χωροχρονική δομή δημιουργεί μια δεύτερη, ασώματη κοινωνία, την κοινωνία της πληροφορικής και των διαδικτύων. Ταυτόχρονα εισάγει σε όλες τις πτυχές της κοινωνικής δραστηριότητας

ευέλικτες μορφές διαχείρισης και παραγωγής¹²³. Εμφανίζονται πλέον νέου τύπου εργασιακές σχέσεις στα πλαίσια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, που οδηγούν στην ανατολή του μεταφορντισμού, όπως χαρακτηρίστηκε η περίοδος που διανύουμε, με μια δόση απολυτότητας, από τη Σχολή της Απορρύθμισης¹²⁴. Ο μεταφορντισμός απαιτεί συγκεκριμένες προσαρμογές στις εργασιακές και κοινωνικές πολιτικές. Το εθνικό κράτος αλλάζει, χωρίς να καταργείται.

Τροποποιεί τις λειτουργίες του, προκειμένου να προωθήσει τη διαδικασία ένταξης του εθνικού χώρου που διαφεντεύει στο διεθνές γίνεσθαι και να ενσωματώσει διαδικασίες του τελευταίου στο εσωτερικό του. Πρόκειται για διαδικασίες άκρως πολιτικές, οι οποίες όμως βρίσκονται σε μια ιδιόμορφη ασυμμετρία.

Το κεντρικό πολιτικό ζήτημα που δημιουργεί αυτή η ασυμμετρία είναι η κάλυψη του χαμένου χρόνου για την κοινωνία των πολιτών, δηλαδή η εμβάθυνση της δημοκρατίας και της κοινωνικής δικαιοσύνης – αλληλεγγύης και η επέκτασή τους στο επίπεδο εξέλιξης της παγκοσμιοποίησης.

Η ασυμμετρία αυτή προκύπτει από το ότι στο υπερεθνικό επίπεδο λύνονται όλο και περισσότερα θεμελιακά κοινωνικά προβλήματα χωρίς να υπάρχουν οι αντίστοιχες πολιτικές δομές λύσης τους (κόμματα,

123 Λυμπεράκη Αντιγόνη και Δενδρινός Γιάννης, *Ευέλικτη εργασία: νέες μορφές και ποιότητα απασχόλησης*, Εκδόσεις Κέρκυρα, 2004

124 Δεδουσόπουλος Α., *Οικονομική της εργασίας: Η προσφορά της εργασίας*, Ο ΠΟΛΙΤΗΣ, 1995.

κινήματα, δημόσιοι μηχανισμοί και πριν απ' όλα κοινωνία των πολιτών). Η πολιτική που εδρεύει στα πλαίσια του εθνικού κράτους και κατέλαβε τοπικούς και περιφερειακούς χώρους δεν έχει αναπνοές, ακόμη, να κινηθεί με επάρκεια στο υπερεθνικό και διεθνές-περιφερειακό επίπεδο. Αυτό σημαίνει ότι είναι σε σχέση με την οικονομία ετεροχρονισμένη. Οι οικονομικοί παράγοντες, πριν απ' όλα οι πολυεθνικές, έχουν καταλάβει παγκοσμίως σημαντικές θέσεις ισχύος, ενώ η πολιτική, και ιδιαίτερα οι θεσμοί της δημοκρατίας, γνωρίζουν μια υστέρηση.

Στον 21^ο αιώνα η πολιτική και η δημοκρατική της οργάνωση έχει να αντιμετωπίσει πολλά καινούργια προβλήματα, για τα οποία δεν αρκούν οι λύσεις του παρελθόντος. Προκειμένου να αναζητηθούν αυτές, απαιτείται η συλλογή πείρας, η θεωρητική επεξεργασία και η διαμόρφωση εναλλακτικών τρόπων δημοκρατικής μορφοποίησης και δόμησης της παγκοσμιοποίησης. Απαιτείται ιδιαίτερα η ενίσχυση της κουλτούρας του διαλόγου και της δημοκρατικής αντιπαράθεσης. Η αντικειμενική τάση ενοποίησης του κόσμου σε ένα παγκόσμιο όλον συνοδεύεται ταυτόχρονα από την αντίθετη ροπή, εκείνη του κατακερματισμού. Τα τμήματα των κρατών και πληθυσμών που δεν είναι σε θέση να παρακολουθήσουν τις εξελίξεις και νιώθουν να μειώνεται η δυνατότητα επηρεασμού της, ή έστω αποκόμισης οφελών απ' αυτήν, τείνουν στην περιθωριοποίηση. Γεννούν, σε ορισμένες συνθήκες, φαινόμενα ακραίου εθνικισμού, θρησκευτικού φονταμενταλισμού, ρατσισμού και έλλειψης

ανεκτικότητας στο διαφορετικό. Τα φαινόμενα αυτά στηρίζονται και αξιοποιούνται από τις νεοφιλελεύθερες δυνάμεις της παγκόσμιας αγοράς που επιδιώκουν να περιθωριοποιήσουν τις κοινωνικές δυνάμεις που δεν τις ακολουθούν και να τις απομακρύνουν από τα πεδία των πολιτικών αντιθέσεων. Τις θέσεις δηλαδή χωρίς πολιτική επί του πραγματικού. Γι' αυτό οφείλουν οι προοδευτικές δυνάμεις να καταπολεμήσουν πολύμορφα αυτά τα φαινόμενα.

Στην εποχή της παγκοσμιοποίησης και της αμφισβήτησης των συλλογικών οντοτήτων χρειάζεται ένας πολιτικός σχεδιασμός που θα αποτρέψει την αποδιάρθρωση της κοινωνίας των πολιτών σε διάσπαρτα εγωιστικά άτομα και θα επαναφέρουμε σε νέες διαστάσεις την κοινωνικότητα των ξεχωριστών βιογραφιών του καθένα.

Ο 21^{ος} αιώνας θέτει υπό αμφισβήτηση τον κεντρικό ρόλο της πολιτικής. Όχι γενικά-υπαρξιακά, αλλά ως τρόπο και δομή οργάνωσης και έκφρασης. Το καινούργιο που φέρνει ο αιώνας που ανατέλλει είναι η απουσία πλέον προσχεδιασμένων σεναρίων, που καθορίζονται από στρατιωτικές και πολιτικές ισορροπίες. Όσο και αν φαίνεται ότι η τράπουλα είναι κλειστή, αφού κυριάρχησε ο καπιταλισμός και σταθεροποιήθηκε η ηγεμονία των ΗΠΑ, το πολιτικό παιχνίδι έχει ανοίξει.

Ορισμένοι, μιλώντας για την κρίση της εργασίας, στα πλαίσια των νέων παραγωγικών μεθόδων και του νεοφιλελευθερισμού, περιορίζονται αποκλειστικώς στα μεγέθη της ανεργίας. Με τις ποικίλες κοινωνικές και

ανθρώπινες προεκτάσεις, είναι και η διευρυνόμενη πλέον απορύθμιση του συστήματος της κοινωνικής προστασίας, με την κατάργηση ή αδρανοποίηση της κοινωνικοασφαλιστικής νομοθεσίας και την αποδόμηση ολόκληρου του πλέγματος θεσμικής (νομικής) προστασίας της εξαρτημένης εργασίας.

Βασικά χαρακτηριστικά της σημερινής εκδοχής του διατρέχοντος τον καπιταλιστικό κόσμο συστήματος, που το διαφοροποιούν ποσοτικά από την προηγούμενη κενυσιανή φάση του, είναι σε πολιτικό επίπεδο η τυπική, αλλά άνευ ουσιαστικού περιεχομένου και χωρίς δυνατότητες άσκησης του, από τους πολλούς, ενίσχυση των ατομικών πολιτικών ελευθεριών, η ασφυκτική θεσμική κατοχύρωσή τους στα δεδομένα πλαίσια του συστήματος (ελευθερία λόγου, επικοινωνίας, πληροφόρησης κ.λ.π.) και η αποδυνάμωση των κοινωνικο - οικονομικών ελευθεριών και δικαιωμάτων (δικαίωμα της εργασίας, κοινωνικής ασφάλισης, κατοικίας, εκπαίδευσης κ.λ.π.), που φθάνει, σε ορισμένες περιπτώσεις, μέχρι τα όρια της ολοσχερούς ακύρωσής τους.

Στο οικονομικό επίπεδο ο άκρατος νεοφιλελευθερισμός εκδηλώνεται με την αποδυνάμωση του οικονομικού ρόλου του Κράτους (αποκρατικοποιήσεις, κατάργηση του κρατικού παρεμβατισμού στην αγορά κ.λ.π.), τη γενικευμένη υποβάθμιση της εργασίας ως κοινωνικού, οικονομικού και νομικού φαινομένου (νέες «ελαστικές» ή «άτυπες» μορφές απασχόλησης, κατάργηση ή περιορισμός των συνδικαλιστικών ελευθεριών) καθώς και με την προϊούσα αποικοδόμηση του

κοινωνικού Κράτους (εγκατάλειψη της πολιτικής της πλήρους απασχόλησης, περιορισμός ή μείωση της ασφάλειας της εργασίας, περικοπή των δαπανών για την ανεργία και την απασχόληση).

Το κράτος-επιχειρηματίας είναι πλέον μη ανταγωνιστικό, περιττό βάρος στους ώμους της Οικονομίας και τροχοπέδη στις απαιτήσεις του πολυκλαδικού - πολυεθνικού ιδιωτικού κεφαλαίου, πολύ περισσότερο, υποστηρίζουν, πρέπει να εκλείψει το σπάταλο (φιλάνθρωπο) κοινωνικό Κράτος, καθόσον δεν παράγει αλλά μόνο σπαταλά και δεν υπάρχει αναπτυξιακός λόγος που να δικαιολογεί την ύπαρξή του¹²⁵.

Πράγματι, όπως φαίνεται σήμερα από την απότομη και γενικευμένη αποδόμησή του, το κοινωνικό Κράτος δεν υπήρξε επιλογή των κυρίαρχων οικονομικών και κοινωνικών δυνάμεων, που το ελέγχουν, αλλά αποτέλεσε την αναγκαστική και συμβιβαστική ισορροπία που δημιούργησαν οι κοινωνικοί αγώνες, η δράση και η δυναμική του εθνικού και διεθνούς Εργατικού Κινήματος.

Σήμερα που οι δυνάμεις που επέβαλλαν το κοινωνικό περιεχόμενο στο πρώιμο και ύστερο βιομηχανικό Κράτος απωθούνται στο περιθώριο της παραγωγικής διαδικασίας και προϊόντος του χρόνου αποσυγκροτούνται, μη δυνάμενες εκ των πραγμάτων να παρακολουθήσουν, πολύ δε περισσότερο να

125 Babbie R. Earl, *What is Society*, The Pine Forge Press Social Science Library, 1993

διαμορφώσουν τις διεθνείς εξελίξεις, δεν υπάρχει υπολογίσιμος ταξικός και κοινωνικός αντίπαλος σε έναν αγώνα που είναι εκ των προτέρων κατακυρωμένος υπέρ του κεφαλαίου.

Είναι φανερό ότι ο ακραίος φιλελευθερισμός είναι η φάση του τέλους της πλήρους απασχόλησης, της εξαφάνισης των κοινωνικών δικαιωμάτων και ελευθεριών, των κοινωνικών σχέσεων. Είναι ο φιλελευθερισμός της μαζικής και διαρκώς αυξανόμενης ανεργίας, της φτώχειας, της υποβάθμισης της ζωής και της εργασίας. Τα αναμφίβολα αυτά δεδομένα αποτελούν κοινή εκτίμηση όσων γνωρίζουν και παρακολουθούν τις διεθνείς οικονομικές και πολιτικές εξελίξεις.

Εισήλθαμε σε μία περίοδο γενικής και σταθερής υπεροχής του πολυεθνικού (πολυκλαδικού) κεφαλαίου, καθολικής υποβάθμισης των κοινωνικο-οικονομικών ελευθεριών και δικαιωμάτων (με πρώτο της εργασίας) και υποκατάστασής της από την οικονομική λειτουργία, τουλάχιστον όσον αφορά τις κυρίαρχες αποφάσεις. Ενώ για το άμεσο μέλλον δεν φαίνεται ορατή μία αναστρέψιμη πορεία, στην Ευρώπη διαμορφώνονται οι πρώτες ζώνες μιζέριας (misery zones) με διαρκή και μόνιμα χαρακτηριστικά. Στις περιφερειακές χώρες, ακόμη και σ' αυτές τις καπιταλιστικές μητροπόλεις, σημειώνονται ήδη οι πρώτες έντονες κοινωνικές εκρήξεις και εξεγέρσεις των νέων πτωχών (όπως π.χ. κοινωνικές εξεγέρσεις στο Νιου Καστλ, Μπρίστολ, Οξφόρδη στη Μεγάλη Βρετανία, Λος Άντζελες στις ΗΠΑ και σε πολλές πόλεις στη Γερμανία κ.λ.π.), που

αναμένεται να γενικευθούν και να οξυνθούν τα επόμενα χρόνια. Εξάλλου, μεγάλα μεταναστευτικά κύματα νέων πτωχών και προγραμματισμένων από την Ανατολική Ευρώπη, από τη φτωχή Ασία και την ακόμη φτωχότερη Αφρική κατακλύζουν την Ευρώπη, διαταράσσοντας κάποιες σταθερές εργασίας και ζωής των Ευρωπαίων και, αναρριπίζοντας ρατσιστικές διαθέσεις, προκαλούν ρυθμίσεις¹²⁶ κοινωνικού αποκλεισμού. Τα φαινόμενα αυτά ασφαλώς θα ενταθούν στο προσεχές μέλλον, αν ληφθεί υπόψη ότι οι ανισότητες μεταξύ του ανεπτυγμένου και υπανάπτυκτου κόσμου διαρκώς διευρύνονται (το 1960 η αναλογία ήταν 1 προς 2, το 1990 1 προς 3 και διαρκώς αυξάνει με ταχύτερους ρυθμούς).

Έτσι η σύγκρουση προσεχώς δεν θα προέλθει από το οργανωμένο μαζικό κίνημα των ενσωματωμένων, συμβιβασμένων και συρρικνούμενων δυνάμεων της μισθωτής εργασίας, αλλά από τις στρατιές των ανέργων, των πτωχών (νεόπτωχων), των αστέγων και κοινωνικά αποκλεισμένων, που ήδη δημιουργεί η παγκόσμια επικράτηση των αρχών του άκρατου νεοφιλελευθερισμού. Η ιδεολογική κηδεμονία μάλιστα αυτών των αυθόρμητων εκρήξεων θα είναι εκ των πραγμάτων δύσκολη και από τη σκοπιά της τιθάσευσής τους και από την πλευρά της ένταξής τους σε ένα διεθνές κίνημα αλλαγής. Όχι μόνο γιατί δεν έχει

126 Μητρόπουλου Αλ., *Νεοφιλελευθερισμός και Υποβάθμιση της Εργασίας*, Εκδόσεις Αφοι Τολίδη, Αθήνα, 1991

διαμορφωθεί ένα σαφές ιδεολογικό και πολιτικό πρόγραμμα που θα αναστρέψει την πορεία των πραγμάτων, μέσα σε ένα κλίμα απογοήτευσης και δυσπιστίας που ακολούθησε την κατάρρευση του «υπαρκτού» σοσιαλισμού, αλλά και γιατί η γενικευμένη πολιτιστική αλλοτρίωση, η αποδόμηση κυρίαρχων ανθρώπινων και κοινωνικών χαρακτηριστικών κάνουν ακόμη πιο δύσκολη τη συντεταγμένη πολιτική δράση¹²⁷.

Ορισμένοι, μιλώντας για την «κρίση της εργασίας», στα πλαίσια των νέων παραγωγικών μεθόδων και του νεοφιλελευθερισμού, περιορίζονται αποκλειστικώς στα μεγέθη της ανεργίας. Άμεσα συναρτημένη με το διογκούμενο και πολύπλευρο ως προς τις συνέπειές του φαινόμενο, με τις ποικίλες κοινωνικές και ανθρώπινες προεκτάσεις, είναι και η διευρυνόμενη πλέον απορρύθμιση του συστήματος της κοινωνικής προστασίας, με την κατάργηση ή αδρανοποίηση της κοινωνικο-ασφαλιστικής νομοθεσίας και την αποδόμηση ολόκληρου του πλέγματος θεσμικής (νομικής) προστασίας της εξαρτημένης εργασίας.

Οι συνέπειες αυτού του φαινομένου είναι μεγάλες και συνταρακτικές. Οι ραγδαία γενικευόμενες μορφές της «άτυπης» και «ευέλικτης» μορφής απασχόλησης σε αντίθεση με την πλήρη, σταθερή και εγγυημένη, που υπήρχε κατά κανόνα σ' όλη τη βιομηχανική περίοδο, μέχρι των ημερών μας, δεν ανατρέπει μόνο «εκ των έσω» τις συνθήκες της νομικής και πραγματικής θέσης

127 Dinitto D., *Social welfare, Politics and Third Edition Public Police*, Prentice Hall, 1992.

των εργαζομένων, αλλά επιπλέον απωθεί και περιθωριοποιεί όλο το προστατευτικό πλέγμα που υπήρχε στο καπιταλιστικό σύστημα και γενικώς αποκαλούσαμε «ασφάλεια της εργασίας» (από την έμμεση αναίρεση και αφυδάτωση των συνταγματικών προβλέψεων μέχρι την έλλειψη συνδικαλιστικής βάσης). Επιπλέον η ύπαρξη δύο ξεχωριστών συστημάτων απασχόλησης (της σταθερής ή εγγυημένης από τη μια μεριά και της «ελαστικής» ή «άτυπης» εργασίας από την άλλη), πέραν του ότι δημιουργεί ζητήματα κοινωνικής συνοχής και επικοινωνίας, θέτει τις βάσεις για τη δημιουργία στο μέλλον της «Διαδικής Κοινωνίας» με απρόβλεπτες για το μέλλον των ανθρωπίνων κοινωνιών διαστάσεις.

Τα φαινόμενα της μερικής απασχόλησης, της προσωρινής ή εποχιακής εργασίας γενικεύονται για τους περισσότερους, που δεν ανήκουν στην προνομιούχα τεχνοδομή. Η εργασία με το κομμάτι (φασόν), η «διαμοιραζόμενη», η «εναλλασσόμενη», η «δίδυμη» ή «παράλληλη» εργασία διευρύνονται σε αντίθεση με την πλήρη που υποχωρεί. Πρόσφατες επιστημονικές μελέτες απέδειξαν ότι στις χώρες της ΕΟΚ (και της Αμερικής) ήδη το 20% του συνόλου των μισθωτών εργάζεται σήμερα με καθεστώς μερικής ή έκτακτης απασχόλησης. Από αυτό, το 83% είναι γυναίκες.

Παράλληλα αναρυθμίζονται οι βασικοί όροι παροχής της εργασίας. Αλλάζει ό,τι σχετίζεται με τον τρόπο, τον τόπο, το χρόνο, το σύστημα αμοιβής με την άσκηση όλων των βασικών και παρεπόμενων

δικαιωμάτων που πηγάζουν από τη σύμβαση εργασίας. Ανατρέπεται έτσι όλο το εργασιακό-συνδικαλιστικό κεκτημένο, ακόμη και όλες εκείνες οι εργασιακές, κοινωνικές, και ατομικές συνθήκες που δημιούργησαν την ανάγκη έκφρασης συνδικαλιστικού λόγου και ανάπτυξης μιας, στοιχειώδους έστω, ταξικής (κοινωνικής) συνείδησης και συνεννόησης.

Αυτή η συστηματικώς προωθούμενη απορρύθμιση του κοινωνικού κράτους, με το πρόσχημα της ακώλυτης και ομαλής εξέλιξης της παραγωγικής διαδικασίας, μας γυρίζει σε έναν «εργασιακό μεσαίωνα», που συναντούμε στα μέσα του περασμένου αιώνα. Γι' αυτό είναι μεγάλη η ευθύνη όλων, πολιτικών φορέων, κοινωνικών οργανώσεων, επιστημόνων που δεν αντέδρασαν όπως έπρεπε σ' αυτή τη βάνουση αναίρεση βασικών κατακτήσεων του εργατικού και συνδικαλιστικού δικαίου.

Στην Ελλάδα, σχεδόν χωρίς σοβαρή επιστημονική, συνδικαλιστική και πολιτική αντίδραση ελήφθησαν, μέσα σε ελάχιστο χρόνο και με το πρόσχημα της οικονομικής αναγκαιότητας και αποτελεσματικότητας, τόσα θεσμικά μέτρα, που κάθε άλλο παρά έχουν σχέση με τον αναγκαίο εκσυγχρονισμό της κοινωνίας, του κράτους και της παραγωγικής διαδικασίας. Αυτό βεβαίως σχετίζεται και με την κερδοσκοπική, εσπευσμένη και τυχολωκτικά ιδεολογικοποιημένη διαδικασία ιδιωτικοποίησης των κοινωνικών πηγών πλούτου και της δημόσιας περιουσίας, αλλά και με τη μεταπρατική δομή του ελληνικού και εισρεύσαντος ξένου κεφαλαίου, που δεν ανέβασε επ' ουδενί τον

ακόμη επιμόνως κυμαινόμενο περί του μηδενός δείκτη ανάπτυξης, αφού δεν υπήρχαν ακόμη σταθεροί και καθολικώς σεβαστοί κανόνες ανάπτυξης και πάγιες κοινωνικές αναπτυξιακές αναφορές, που θα κατευθύνουν τις παραγωγικές δυνάμεις και θα εγγυηθούν την απόδοσή τους.

Επιπροσθέτως, έχει αφαιρεθεί κάθε δυνατότητα σύντομης δικαστικής προστασίας σε ό,τι αφορά τη δημοσίου και την ιδιωτικού δικαίου εργασιακή σχέση/ Τότε οδηγούμεθα στο συμπέρασμα ότι το Συνδικάτο αδυνατεί να λειτουργήσει στοιχειωδώς. Και ότι ο στόχος του νεοφιλελευθερισμού είναι, όπως έδειξε η παγκόσμια εμπειρία, να υπάρξει στις επιλεγμένες περιοχές και χώρες απόλυτη ελευθερία δράσης του κεφαλαίου, δηλαδή να δημιουργηθούν «περιοχές χωρίς Συνδικάτα» (Non Union Area).

Αυτές οι μακροχρόνιες στρατηγικές του κεφαλαίου που ανακυκλώνονται ανάλογα με το επίπεδο ανάπτυξης της χώρας (π.χ. τώρα που στις ΗΠΑ οι δημόσιες επενδύσεις, η δημιουργία ενισχυμένων υποδομών και η πλήρης απασχόληση επανέρχονται στους σχεδιασμούς των υπευθύνων, στην Ελλάδα εκποιούνται και οι βασικές φυσικές υποδομές της χώρας σε ιδιώτες) δε συνειδητοποιήθηκαν εγκαίρως από τα Συνδικάτα και τις κοινωνικές οργανώσεις, που με ενδοτικότητα, ιδεολογική σύγχυση και οργανωτική αδράνεια οδηγήθηκαν σε μίαν άνιση και απρόσφορη συνεργασιολογία, αγνοώντας ότι αυτό που επιδιώκεται είναι η αφαίρεση κάθε δυνατότητας αντίστασης. Η έλλειψη συντονισμού και ενεργών κοινωνικών

συμμαχιών, η έλλειψη επιστημονικής και ιδεολογικής τεκμηρίωσης απουσίασαν όταν ήσαν αναγκαία όσο ποτέ άλλοτε.

Παρά ταύτα, και εις πείσμα του ιστορικού δεδομένου ότι οι εξελίξεις έρχονται στην πατρίδα μας με καθυστέρηση τουλάχιστον μιας δεκαετίας, αρχίζει να διαμορφώνεται μια σύγχρονη επιστημονική απόρριψη των δεδομένων του νεοφιλελευθερισμού, που χρειάζεται να ενταθεί, ώστε να αποτραπεί κάθε παραπέρα επιδείνωση της κοινωνικο-οικονομικής και εργασιακής κατάστασης της χώρας. Διότι αυτό που πρέπει να εξαχθεί ως συμπέρασμα είναι ότι η δοκιμασία του κοινωνικού και του δεδομένου παραγωγικού ιστού έχει και όρια, η εξάντληση των οποίων ισοδυναμεί με τη διακινδύνευση της ίδιας της κρατικής υπόστασης. Και οι καιροί δεν επιτρέπουν τη συνέχιση αυτών των επιπόλαιων πειραματισμών.

Ανεξάρτητα πάντως από τις γεωστρατηγικές και εθνικές ιδιαιτερότητες, που επιβάλλουν για τη χώρα μας τη μεγαλύτερη κοινωνική συνοχή και οικονομική αποτελεσματικότητα, η ταχεία και άνευ κοινωνικών αναστολών αποικοδόμηση του κοινωνικού κράτους στην Ευρώπη και την Ελλάδα έθεσε ένα σοβαρό ζήτημα στο διάλογο που έχει διανοιγεί για το ποια συνθήκη, ποια δύναμη και ποιοι θεσμοί είναι αυτοί που μπορούν να εγγυηθούν στο μέλλον τη σταθερότητα των κοινωνικών κατακτήσεων και την εργασιακή, κοινωνική και εν τέλει υπαρξιακή ασφάλεια των κοινωνιών, όταν είναι δεδομένο ότι «εν μία νυκτί» μπορούν να

καταργηθούν κατακτήσεις δεκαετιών, ένας ολόκληρος εργασιακός νομικός και κοινωνικός πολιτισμός.

Έτσι η νέα παγκόσμια οικονομική συγκυρία έθεσε νέα δεδομένα και προκάλεσε καινούρια αδυσώπητα και οριακά ερωτήματα, όχι μόνο ως προς τη δυνατότητα προβολής εναλλακτικής οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης, αλλά και ως προς την οικοδόμηση ή διατήρηση του κοινωνικού κράτους¹²⁸.

¹²⁸ Φωτόπουλου Τάκη, *Η νεοφιλελεύθερη συναίνεση και η κρίση της οικονομίας ανάπτυξης*, Εκδόσεις «Γόρδιος», Αθήνα 1993.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ και ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

APPANTURAI A.,: «Global Landschftten», in U. Beck (H.g.) *Perpektiven der Weltgesellschaft* σύγκρινε σχετικά S Lash/J. Urry, *Globale Kulturindystrien*, Frankfurt/M. 1998, Κεφ. X.

A.T.E., *Περιγραφή των μηχανισμών της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής*, Αθήνα, 1989.

ΒΕΡΓΟΠΟΥΛΟΣ Κώστας, *Παγκοσμιοποίηση, η μεγάλη χίμαιρα*, Εκδόσεις Νέα Σύνορα, 1999.

- *Δύσμορφος καπιταλισμός, η εξέλιξη της γεωργίας μέσα στον σύγχρονο καπιταλισμό*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1975.

ΒΟΥΤΥΡΑΣ Σταύρος, *Η γυναίκα στη μισθωτή εργασία. Για μια σύγχρονη κοινωνική πολιτική στο πρόβλημα της εργαζόμενης Ελληνίδας*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1981.

- *Η νέα εργατική τάξη συμβολή εις την θεμελίωσιν της συγχρόνου κοινωνικής πολιτικής*, Αθήνα, 1971.

BOWLES S., Gordon D.M. and Weisskopf T.E., *Beyond the Wasteland: A Democratic Alternative to Economic Decline*, Verso, 1984.

ΓΑΛΑΝΟΠΟΥΛΟΣ Ανδρέας: Πρόεδρος
Συνεταιρισμένων φαρμακείων- Αρθρογράφος του
Διμηνιαίου περιοδικού «Φαρμακευτικός κόσμος»
Ιδιοκτήτης φαρμακείου.

ΓΙΑΝΝΙΤΣΗΣ Τάσος: «Μεταρρυθμίσεις στην Αγορά
Εργασίας», Εφημερίδα *Ναυτεμπορική* 17/7/2002.

ΓΕΤΙΜΗΣ Π., Δεδουσόπουλος Α., Βαρελίδης Ν. κ.α.,
Αναπτυξιακό Πρόγραμμα Λαυρίου, ΟΑΕΔ και Πάντειο
Πανεπιστήμιο, 1994.

ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Θ., *Η Ευρωπαϊκή Ένωση*,
Εκδόσεις Α. Σταμούλης, Αθήνα, 1995.

CASTTES G Fr., *The Comparative History of Public
Policy*, Polity Press, 1992.

CHASSVDOFSKY M., *The globalization of proverty:
impacts of IMF and World Bank reforms*, Third world
Network, 1997.

CORIAT Benjamin, *Ο εργάτης και το χρονόμετρο*,
Μετάφραση: Γιώργος Δαγιάντης, Επιμέλεια: Χριστίνα
Σταματοπούλου, Εκδόσεις: Κομμούνα, Αθήνα 1995.

DOLLAR D. and Kraay A., *Growth is good for the poor*,
World bank, Μάρτιος 2000.

ΔΕΔΟΥΣΟΠΟΥΛΟΣ Απόστολος, *Η προσφορά της πολιτικής οικονομίας της αγοράς εργασίας*, τόμος πρώτος (Θεωρίες, πολιτικές και ερευνητικές αναζητήσεις), εκδ. τυπωθήτω, Αθήνα, 1998.

- *Η κρίση στην αγορά εργασίας: Ρύθμιση-Ευελιξίες-Απορύθμιση*, τόμος πρώτος (Θεωρίες της ανεργίας), εκδ. τυπωθήτω, Αθήνα, 2000.

- «Οικονομική της εργασίας: Η προσφορά της εργασίας», *Ο Πολίτης*, 1995.

DIMAND Robert W., *The origins of the Keynesian revolution the development of Keynes, theory of employment and output*, Aldershot, England: Edward Elgar, 1988.

DINITTO D., *Social Welfare, Poetics and Third Edition* Public Police, Prentice Hall, 1992.

ΕΓΚΥΚΛΙΟΣ Ιουνίου 2005 «Φαρμακευτικός Σύλλογος Αττικής», Μυλλέρου 1- Αθήνα, 2005.

ΕΚΘΕΣΗ του ΚΕΠΕ περί "κλειστών" επαγγελμαμάτων, (ΤΕΕ), Εφημερίδα «ΤΟ ΒΗΜΑ», 28.2.2001.

ΕΚΤΑΚΤΟ Ευρωπαϊκό Συμβούλιο για την Απασχόληση, ΛΟΥΞΕΜΒΟΥΡΓΟ, 20/21.11.1997, Συμπεράσματα της Προεδρίας.

ΕΚΤΗ ΕΚΘΕΣΗ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ
ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΡΙΟΥ για τις ΜΜΕ, 2000.

ΕΝΗΜΕΡΩΤΙΚΟ Δελτίο ΟΚΕ, τεύχος 1ο, (1995).

-τεύχος 4ο, (1996).

-τεύχος 13, (1997).

ΕΝΗΜΕΡΩΤΙΚΟ Δελτίο ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, τεύχος 32, (1998).

-τεύχος 37, (1998).

-τεύχος 41, (1998).

-τεύχος 42, (1998).

-τεύχος 45, (1999).

-τεύχος 61-62, (2000).

ΕΤΗΣΙΑ Έκθεση ΙΝΕ: «Η Ελληνική οικονομία και η
απασχόληση», Αθήνα, 1999.

- «Η Ελληνική οικονομία και απασχόληση» Αθήνα,
2002.

ΕΣΥΕ: «Έρευνα εργατικού δυναμικού», Β΄ τρίμηνο
2001, 2002.

ΕΣΥΕ, ΕΕΔ: «Έρευνα για την αυτοαπασχόληση», 1981-
2002.

ΕΣΥΕ: «Έρευνες εργατικού δυναμικού», 1981- 2004.

ΕΡΕΥΝΑ της Στατιστικής Υπηρεσίας: «Έρχονται 1,4 τρισ. δρχ. από το Κοινωνικό Ταμείο για απασχόληση και εκπαίδευση», Εφημερίδα «ΤΟ ΒΗΜΑ», 19.1.2001.

ΕΡΕΥΝΑ Γ. Γ. Πληροφοριακών Συστημάτων, πρώην ΚΕΠΥΟ, 28.2.2003.

ΕΠΙΤΡΟΠΗ των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων: Έκθεση της Επιτροπής «Η απασχόληση στην Ευρώπη» Υπηρεσία Επίσημων Εκδόσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Λουξεμβούργο 2000.

EVDORIDIS George I., *A positive Theory of Economic Growth*, Evdoras Publications, Athens 1995.

FREEMAN Chris-Luc Soete, *Work for all or mass unemployment? Computerised technical change into the 21st century*, Pinter Publishers, London 1994.

FRANK J., *The New Keynesian Economics: Unemployment, search and contracting*, Wheatsheaf Books, 1986.

GALBRAITH J. K.Q, *The new industrial state*, second edition, reprinted in Penguin books 1991.

GODFREY M., *Global unemployment: The new challenge to Economic Theory*, Harvester Press, 1996.

ZHNOZH Δ.: «Εταιρεία φαρμακοποιού μετά τρίτου»,
No B., τόμ 9^{ος} .

ΖΙΩΓΑ Ν.-ΜΩΥΣΙΔΗ Α.: «Περισστικός Αγροτικός
χώρος: Λειτουργίες Μεταμορφώσεις Προοπτικές», με
τη συνεργασία της ΝΤΥΚΕΝ Μ., Αθήνα, 1996. (Α.Τ.Ε.).

FREEMAN Chris & SOETE Luc, *Work for all or Mass
Unemployment? Computerised Technical Change into
the 21st Century*, Εκδόσεις Θεμέλιο, 1994.

GOLDFARB J., *Η ιδεολογία τελειώνει ξανά*, το Β.Τ.ΚΕ.,
τ. 8/1992 σελ. 190-195.

GIDDENS A., *The Third way Polity*, Polity 1998.
- *Growth of Farm*, 3 edition Edith Penrose, Oxford
University Press, 1995.

HAMILTON Alexander institute, *The manual of modern
Bulgetary Practises*, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα,
Αθήνα 1999.

HART Jeffrey A., *Globalization and governance*,
London: Routledge, 1999, Έκδοση 2000.

HART Oliver, *Firms contracts and financial structure*,
Oxford, Clarednon, 1996.

HIRSCH: «Φορντισμός και Μεταφορντισμός: Η
παρούσα κοινωνική κρίση και οι συνέπειές της» στο

Μεταφορντισμός και Κοινωνική μορφή, Επιμέλεια:
Bonafed W. - Holloway J., μετάφραση Γ. Αντωνίου,
Εκδόσεις Εξάντας, 1993.

HIRSTAND Paul & THOMSON Grahame: *Η
Παγκοσμιοποίηση σε αμφισβήτηση*, Επιμέλεια:
Θεόδωρος Πελαγίδης Κ., Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα,
2000.

ΘΕΟΔΟΣΟΠΟΥΛΟΥ Κ., «Έρευνα στο πλαίσιο του
προγράμματος Tandem, Δύσκολη η πρόσβαση
γυναικών στις επιχειρήσεις», Εφημερίδα *Ναυτεμπορική*,
24.10.2000.

ΘΕΟΦΑΝΙΔΗΣ Σ., *Αγροτική Οικονομική*, Β' έκδοση,
Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1992.

ΙΝΕ/ΓΣΕΕ- ΑΔΕΔΥ - Ετήσια Έκθεση: «Η ελληνική
οικονομία και απασχόληση», Αθήνα 2003.

LINDBECK A., *The West European Employment
Problem*, Weltwirtschaftliches Archive, December
1996.

ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ Σταύρος, *Σύγχρονες θεωρίες για την φύση
της επιχείρησης: ανάλυση και κριτική*, Εκδόσεις
Παπαζήση, Αθήνα, 1995.

- Ανταγωνισμός αγορά και δημοκρατία, Μια κριτική της νεοαστριακής οικονομικής θεωρίας, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1993.

JOSEPH A., *The Theory of Economic Development* Oxford University Press, N. York, 1990.

ΚΑΚΟΥΛΙΔΟΥ Ε., «Κυβερνητική υποχώρηση για τα κλειστά επαγγέλματα», Εφημερίδα *Το Βήμα*, 4.10.2000.

ΚΑΛΟΓΕΡΑΤΟΥ Παναγιώτη, *Η Ευρώπη και η Βουλή της*, Gutenberg, Αθήνα, 1979.

ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ Ι.: «Βιοτεχνικά Θέματα» Μάρτιος 2002- 2003.

ΚΑΡΖΗ Φ.: «Έτσι θα πάμε στο διάλογο για τις εργασιακές σχέσεις», Εφημερίδα *Ναυτεμπορική*, 17.7.2000.

ΚΑΤΡΟΥΓΑΛΟΣ G.: «The South European Welfare Model: The Greece Welfare State, in Search of Identity», *Journal of European Social Policy*, 1996.

ΚΑΡΟΛΙΔΟΥ Άννη: «Οι επιχειρήσεις και οι αγορές χωρίς σύνορα», Εφημερίδα *Η Ναυτεμπορική*, 7.11.2001.

ΚΑΤΣΑΝΕΒΑΣ Θ., *Επαγγέλματα του Μέλλοντος*, Εκδόσεις Παπαζήση, 1998.

ΚΑΤΣΑΡΟΣ Μιχάλης, *Το κράτος εργοδότης*, (Σύγχρονη Μπροσούρα), Εκδόσεις ΙΔΜΩΝ, Αθήνα, 1997.

KENDAL W., *The labor Movement in Europe*, London: Penguin, 1975.

KENNEDY Paul, *Preparing for the Twenty-first Century*, Random House, Νέα Υόρκη, 1993.

ΚΕΝΤΡΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ (ΚΕΠΕ): «Φραγμοί στην ελεύθερη λειτουργία των επαγγελματιών και στην πραγματοποίηση επιχειρηματικών πρωτοβουλιών και ανταγωνιστικότητα» Αθήνα, Φεβρουάριος 2001.

- «ΕΞΕΛΙΞΗ των ΜΜΕ στη χώρα μας - ΕΚΤΙΜΗΣΗ και Σύγκριση της Αποδοτικότητας και Ευελιξίας των ΜΜΕ και των Μεγάλων Μεταποιητικών Παραγωγικών Μονάδων, Αθήνα 2005.

ΚΕΥΝΕΣ Μ., *Η Γενική Θεωρία της Απασχολήσεως, του Τόκου και Χρήματος*, μετάφραση Δ. Δελιβάνη, εκδ. Παπαζήση, χ.χ.

ΚΕΦΑΛΑΣ Αστέριος, *Η επιχείρηση στον 21ον αιώνα*, Εκδόσεις: Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1999.

ΚΟΤΖΙΑΣ Ν.: «Ο κοινωνικός χώρος στην ΕΟΚ», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τ. 8/1992, σελ. 171-187.

ΚΟΥΖΗΣ Γ.: «Εργασιακές σχέσεις και Ευρωπαϊκή Ενοποίηση: Ευελιξία και απορύθμιση ή αναβάθμιση της εργασίας» Μελέτες ΙΝΕ/ΓΣΕΕ Αθήνα 2003.

ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ Γ. Φ., *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα και οι ξένες επεμβάσεις (1944-1948)*, Εκδόσεις Οδυσσέας, 1995.

KRASUCKI Henri, *Τα Συνδικάτα και η πάλη των τάξεων*, Μετάφραση: Πέτρος Πεντελικός, Εκδόσεις Μνήμη, 1976.

ΚΩΣΤΑΚΟΥ Γ., *Επαγγελματικός Προσανατολισμός, Θεωρία- Πράξη*, Gutenberg 1983.

LISTER Margorie, *European Union-Development Policy*, Palgrave, 1998.

ΛΑΜΠΡΙΝΙΔΗΣ Μ., *Ύφεση, Πληθωρισμός και Οικονομική Πολιτική: Μαρξιστικές Ερμηνείες*, Εκδόσεις Σάκκουλα 1985.

LAYARD R.-PHILPOTT J., *Stopping Unemployment*, The Employment Institute, Λονδίνο, 1991.

LINDBECK A., *The West European Employment Problem*, Weltwirtschaftliches Archive, December 1996.

ΛΥΜΠΕΡΑΚΗ Α. και ΜΟΥΡΙΚΗ Α., *Η αθόρυβη επανάσταση: Νέες μορφές Οργάνωσης της παραγωγής και της Εργασίας*, Gutenberg, 1996.

ΛΥΜΠΕΡΑΚΗ Α. και ΔΕΝΔΡΙΝΟΣ Γ., *Ευέλικτη εργασία: νέες μορφές και ποιότητα απασχόλησης*, Εκδόσεις Κέρκυρα, 2004.

ΜΑΓΚΡΙΩΤΗΣ Γ.: «Ανταγωνιστικότητα και απασχόληση», Εφημερίδα *Τα Νέα*, 11.8.2000.

MATHIESEN Thomas, *On Globalization of control: Towards an Integrated Surveillance system in Europe*, A starewatch publication 1999.

ΜΗΛΙΟΣ Γ., *Θεωρίες για τον Παγκόσμιο Καπιταλισμό*, Εκδόσεις Κριτική, 1997.

ΜΗΝΙΑΙΟ Δελτίο Βιοτεχνικού Επιμελητηρίου, τεύχος 148, (2000).

ΜΗΝΙΑΙΟ Δελτίο Βιοτεχνικού Επιμελητηρίου Αθήνας «Βιοτεχνικά Θέματα» τ. 197, 2004.

ΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Αλέξης Π., *Εργασία και Συνδικάτα στη Μεταβιομηχανική Κοινωνία-Ο επιίαλτης της Δυαδικής Κοινωνίας*, Εκδόσεις Νέα Σύνορα, 1993.

MITAL A., *The need of worker training in advanced manufacturing technology (AMT) environments: A*

white paper, University of Cincinnati and Mississippi state University, 1999.

MOURITSEN I., *The flexible firm: strategies of a subcontractor's management control*, Copenhagen Business School, 1999.

ΜΠΑΜΠΑΝΑΣΗΣ Στέργιος, *Οι επιχειρήσεις στην Ανατολική Ευρώπη. (Μορφές, Οργάνωση, Διοίκηση επιχειρήσεων, Μικτές επιχειρήσεις)*, Εκδόσεις Παπαζήση, 1991.

ΜΠΕΚ Ούλριχ, *Τι είναι Παγκοσμιοποίηση*, Εκδόσεις Καστανιώτη, 1999.

ΜΠΕΛΟΣ Ν.: «Μόνο 20% η απορρόφηση κονδυλίων απασχόλησης», Εφημερίδα *Ελεύθερος Τύπος*, 23.4.2000.

ΜΠΡΟΥΣΑΛΗ Δ.: «Έντονες οι αντιδράσεις από δικηγόρους- συμβολαιογράφους», Εφημερίδα *Το Βήμα*, 27.1.2001.

ΝΤΕΛΗΣ Δημήτρης- ΜΕΛΑΣ Γ., *Αγροτικά ημερομίσθια και απασχόληση στη Γεωργία*, Έκδοση ΑΤΕ, ΔΜΠ, 1981.

ΟΟΣΑ, *Employment/Unemployment Study Interim Report by the Secretary General*, Παρίσι 1993.

OSTROM, Elinor, *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge University Press, 1990.

JAMES P., Veit W., Wright Z., *Work of the Future*, Allen and Unwin, 1997.

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ: Εθνικό Συμβούλιο Ανταγωνιστικότητας και Ανάπτυξης «Ετήσια Έκθεση για την Ανταγωνιστικότητα», 2003.

ΠΑΝΕΛΛΗ Α.: «Σχέδιο νόμου επιχειρεί να αναδιοργανώσει τον κίτρινο στόλο», Εφημερίδα *Η Βραδυνή*, 28.1.01.

ΠΑΠΑΔΑΚΗ Κ.: «Τα συμπεράσματα έκθεσης του Ινστιτούτου Εργασίας της ΓΣΕΕ για τον θεσμό», Εφημερίδα *Το Βήμα*, 30.7.2000.

ΠΑΠΑΛΕΞΑΝΔΡΗ Ν.: «Ευέλικτες μορφές απασχόλησης: Εξελίξεις στην Ε.Ε. και στην Ελλάδα», Συνέδριο ΕΕΔΕ- ΙΕΚΑ, 2000.

«Παράθυρα... στα κλειστά επαγγέλματα», Εφημερίδα *Το Παρόν*, 28.1.2001.

ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Ι., *Το Δίκαιον περί Φαρμακείων*, Αθήναι 1967.

PRAKASH Aseem-HART Jeffrey A., *Globalization and governance*, London: Routledge, 1999, Έκδοση 2000.

ΠΕΤΡΑΚΗΣ Παναγιώτης Ε., *Επιχειρηματικότητα και ανάπτυξη*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1996.

PETIT P.: «Technology and employment the main issues», OECD Conference on Technology, Innovation Policy and Employment, Ελσίνκι 7-9 Οκτωβρίου, OECD, Παρίσι, 1993.

ΠΕΤΡΙΝΙΩΤΗ ΚΩΝΣΤΑ Ξανθή, *Αγορές εργασίας. Οικονομικές θεωρίες και έρευνες*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1989.

- *Κράτος και εργασιακές σχέσεις. Η πολιτική οικονομία των εργασιακών σχέσεων*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1996.

ΠΕΤΡΙΝΙΩΤΗ Ξ, ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ Γ., *Προς μία νέα αντίληψη του χρόνου εργασίας*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1998.

ΠΟΛΥΖΟΣ Ν., *Το φάρμακο. Μελέτη για το Σχεδιασμό και την Οργάνωση των Υπηρεσιών Υγείας: Ανάλυση και δομή του Συστήματος*, Υπουργείο Υγείας Πρόνοιας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, 1994.

ΡΟΜΠΟΛΗΣ ΣΑΒΒΑΣ Γ. -ΧΛΕΤΣΟΣ Μιχάλης, *Η κοινωνική πολιτική μετά την κρίση του κράτους-πρόνοιας*, Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1995.

ΡΟΜΠΟΛΗΣ ΣΑΒΒΑΣ, *Οικονομία και εργασία*, Εκδόσεις Καμπύλη, Αθήνα 2002.

ΡΙΦΚΙΝ Τ., *Το τέλος της εργασίας και το μέλλον της*, Εκδόσεις Νέα Σύνορα, 1996.

RIFKIN J., *The End of Work: The Decline of the Global Labor Force and the Dawn of the Post-market Era*, Putnam's, Νέα Υόρκη 1995.

ΡΥΛΜΟΝ - ΛΙΝΑΡΔΟΣ Πέτρος, *Εργατικές αμοιβές και συσσώρευση κεφαλαίου στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Εκδόσεις Εξάντας, 1992.

- «Για ένα υπόδειγμα πολιτικής για την αναταγωνιστικότητα και την απασχόληση», Τετράδια του ΙΝΕ, τεύχος 20-21, 2001.

ΡΟΥΜΕΛΙΩΤΗΣ Π., *Η πορεία προς την Παγκοσμιοποίηση*, Εκδόσεις Νέα Σύνορα, 1996.

ΡΙΚΑΡΝΤΟ Ντ., *Αρχαί Πολιτικής Οικονομίας και Φορολογίας*, ελληνική μετάφραση Ν. Κωνσταντινίδη, εισαγωγή, Δ. Καλιτσουνάκη, Εκδόσεις Γκοβόστη, 1938, ανατύπωση 1990.

RIBOUND Frank, *Army of Invalidis*, Wordlink, Μάϊος/Ιούνιος 1994.

UPCHURCH Martin, *The state and globalization*, Comparative studies of labour and capital in national economies, 1999.

ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ, *Οικονομία, κοινωνία, κράτος στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, Εκδόσεις Πληροφόρηση, Αθήνα, 1991.

- *Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη κράτος και οικονομία στην Ελλάδα*, Εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα, 1991.

- *Προβληματικές επιχειρήσεις: Κράτος και κοινωνικά συμφέροντα τη δεκαετία του '80*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα, 1992.

ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ και ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ και ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ, *Α. Παπαναστασίου και το αγροτικό ζήτημα*, Αθήνα, 1990.

- *Οικονομία και πολιτική στη σύγχρονη Ελλάδα*, Εκδόσεις Πληροφόρηση, Αθήνα, 1992.

- *Η μεταρρύθμιση του κοινωνικού κράτους*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα, 1999.

- *Ευρωπαϊκή κοινωνική πολιτική*, Κριτική, Αθήνα, 1993
Επιστημονική Βιβλιοθήκη.

- *Προβληματικές επιχειρήσεις: Κράτος και κοινωνικά συμφέροντα τη δεκαετία του '80*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 1992.

- *Θεσμικός μετασχηματισμός και Οικονομική ανάπτυξη: Κράτος και Οικονομία στην Ελλάδα*. Εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1991.

ΣΑΚΚΕΛΗΣ Γιάννης, *Πληθυσμός και εργατικό δυναμικό στην Ελλάδα*, Εκδόσεις Γαβριηλίδη, Αθήνα, 1993.

ΣΑΚΚΕΛΗΣ Μιχάλης, *Απασχόληση στην Ελληνική Γεωργία*, Έκδοση ΑΤΕ, ΔΜΠ, Αθήνα, 1983.

ΣΑΠΟΥΝΑΣ Γ., *Ανάπτυξη του Αγροτικού Τομέα: Προβλήματα και Προοπτικές*, Αθήνα, 1991 (Α.Τ.Ε.).

SPENSER J., EDWARDS CL., «Pharmacy beyond the dispensary:generals practitioners views», *British Medical Journal*, Vol. 304, 1992.

STALKER Peter, *Workers without frontiers*, ILO Geneva 2003.

STRAUSS DIANE Wheeler, *Handbook of business information: a quide for librarians, students and researches*.

SVALLFORS S., *Worlds of Welfare and Attitudes to Redistribution: A Comparison of eight Western Nations*, European Sociological Review, Oxford University Press, 1977.

THUROW L., *The Future of Capitalism. How Today's Economic Fores Shape Tomorrow's World*, Morrow/ N.Υόρκη,1996.

VESETH Michael, *Selling globalization the myth of the global economy*, Boulder colo, Lynne Rienner Publ, 1998.

ΤΕΡΖΗ Γ.: «Αναλυτής: Άλλοθι για κομματισμό ο κοινωνικός διάλογος», Εφημερίδα Η Καθημερινή, 1.3.2001.

ΤΖΕΚΙΝΗΣ Χρ., ΚΟΥΤΡΟΥΚΗ Θ., *Απασχόληση και εργασιακές σχέσεις στη δίνη του 21^{ου} αιώνα. Επιθεώρηση εργασιακών σχέσεων*, 1998.

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ: Εθνικό Συμβούλιο Ανταγωνιστικότητας και Ανάπτυξης «Ετήσια Έκθεση για την Ανταγωνιστικότητα», 2003.

- ΕΤΗΣΙΑ Έκθεση για την Ανταγωνιστικότητα, 2004.

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΡΟΕΔΡΙΑΣ ΓΕΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΙΣΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΔΥΟ ΦΥΛΩΝ: «Δικαιώματα και υποχρεώσεις της εργαζόμενης γυναίκας στη μισθωτή

εργασία», Γενική Γραμματεία Ισότητας των Δύο Φύλων», Αθήνα, 1985.

UPCHURCH Martin, *The state and globalization, comparative studies of labour and capital in national economies* 1999.

ΣΕΒ: «Η Ανταγωνιστικότητα της Ελλάδας 2004-2005- Ανάλυση με βάση την Έκθεση WORLD ECONOMY FORUM «The Global Competitiveness Report 2004-2005», Οκτώβριος 2004.

WILLIAMSON J., *Estimating Equilibrium Exchange Rates*, Institute for International Economics, 1994.

ΦΑΡΜΑΚΕΥΤΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ: «ΔΙΜΗΝΙΑΙΟ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ», τ.92, έτος 15^ο, Δεκέμβριος 2004 – Ιανουάριος 2005.

«Φαρμακοποιοί εναντίον απελευθέρωσης», Εφημερίδα *Αδέσμευτος Τύπος*, 28.11.2000.

ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΣ Τ., *Η Νέα Διεθνής τάξη και η Ελλάδα*, Εκδόσεις Καστανιώτης, 1997.

ΨΑΡΡΟΥ Μάγδα Κ., *Παγκοσμιοποίηση και Αγροτική Ανάπτυξη*, Εκδόσεις Γ. ΔΑΡΔΑΝΟΣ, Αθήνα, 1992.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ

1. Πόσο χρονικό διάστημα διατηρείτε το φαρμακείο.
2. Το φαρμακείο το πήρατε κληρονομικά από τον πατέρα σας ή το ανοίξατε ο ίδιος.
3. Εξαρχής το φαρμακείο το ανοίξατε στην περιοχή ή έχετε μετακινηθεί. Αν ναι για ποιους λόγους.
4. Με ποια κριτήρια έγινε η επιλογή της περιοχής όπου ανοίξατε το φαρμακείο σας.
5. Πόσα φαρμακεία λειτουργούν στην περιοχή σας.
6. Απασχολείτε κι άλλους εργαζομένους; Αν ναι με ποιες ειδικότητες.
7. Αξιολογείτε ότι υπάρχει χώρος για άλλα φαρμακεία στην περιοχή;
8. Αν θεωρείτε ότι δεν υπάρχει χώρος, ποιοι είναι οι λόγοι μη διαθέσιμου χώρου;
9. Το γραφειοκρατικό κόστος από τις διαδικασίες αδειοδότησης είναι υψηλό;
10. Θεωρείτε ότι το γραφειοκρατικό κόστος αδειοδότησης εξασφαλίζει ανάλογα οφέλη από άποψη ποιότητας των παρεχόμενων αγαθών και υπηρεσιών; Αν ναι με ποιο τρόπο;
11. Βάσει ευρωπαϊκής κοινοτικής οδηγίας-πρότασης διαμορφώνεται κατευθυνόμενη τάση απελευθέρωσης του επαγγέλματος. Πώς βλέπετε αυτή την τάση; Θα ωφελήσει τον κλάδο σας; Αν ναι, για ποιους λόγους; Αν όχι, για ποιους λόγους;

12. Με την πάροδο του χρόνου φαίνεται να περιορίζονται σημαντικά οι παραδοσιακές δραστηριότητες των φαρμακοποιών λόγω της αυξανόμενης ποσότητας των ετοιμών φαρμακευτικών προϊόντων από τις φαρμακευτικές βιομηχανίες και της τάσης για τη χορήγηση πρωτότυπων συσκευασιών. Παράλληλα μειώνεται ο αριθμός των διακινούμενων προϊόντων με χαρακτηριστικό παράδειγμα την κατηγορία των μη συνταγογραφούμενων φαρμάκων που στις περισσότερες χώρες της Ε.Ε. πωλούνται και σε άλλα καταστήματα, ενώ συγχρόνως τίθεται για πρώτη φορά θέμα αναγκαιότητας ή μη του μονοπωλίου των φαρμάκων από τους φαρμακοποιούς. Με βάση τα ανωτέρω, συμφωνείτε με το μονοπώλιο των φαρμάκων από τα φαρμακεία; Αν ναι για ποιους λόγους.
13. Ποιες θεωρείτε ότι θα είναι οι προοπτικές-προεκτάσεις του κλάδου;
14. Θεωρείτε ότι το επάγγελμα θα πρέπει να απελευθερωθεί;
15. Ως γνωστόν, τα φαρμακεία στην Ελλάδα αποτελούν ουσιαστικά ατομικές μονοπρόσωπες επιχειρήσεις σε αντίθεση με τις υπόλοιπες χώρες της Ε.Ε., όπου κυρίαρχη οικονομική μορφή λειτουργίας φαρμακείου είναι τα συνεταιριστικά φαρμακεία. Πώς βλέπετε τα συνεταιριστικά φαρμακεία; Μπορούν να έχουν προοπτική;

16. Αν απελευθερωθεί ή στην περίπτωση ανοίγματος του κλάδου σας μπορεί να επιτευχθεί η βιωσιμότητά του;
17. Υπάρχουν κίνδυνοι σε μια ενδεχόμενη απελευθέρωση του επαγγέλματος των φαρμακοποιών. Αν ναι ποιοι;
18. Σε περίπτωση απελευθέρωσης του επαγγέλματος, διασφαλίζετε εσείς και το καταναλωτικό κοινό;
19. Με την υπάρχουσα (υφιστάμενη) κατάσταση λειτουργίας των φαρμακείων θεωρείτε ότι είναι ικανοποιημένοι οι καταναλωτές;
20. Στα πλαίσια απελευθέρωσης του επαγγέλματος θ' αυξηθεί ο όγκος των φαρμάκων και ο ανταγωνισμός με αποτέλεσμα να μειωθούν οι τιμές των φαρμάκων. Ποια είναι η γνώμη σας;
21. Το μονοπώλιο των φαρμάκων (ή η άρση του μονοπωλίου) από τα φαρμακεία σ' ένα πλαίσιο ανοίγματος του επαγγέλματος και η πώλησή τους και σε άλλα καταστήματα διασφαλίζει το καταναλωτικό κοινό;
22. Τα μη συνταγογραφούμενα φάρμακα μπορούν να πωλούνται και από άλλα καταστήματα; Πώς βλέπετε αυτή την άποψη;
23. Υπάρχει αναγκαιότητα του μονοπωλίου των φαρμάκων, ακόμα και των μη συνταγογραφούμενων φαρμάκων από τα φαρμακεία;
Αν ναι, για ποιους λόγους;
Αν όχι, για ποιους λόγους;

24. Είναι γνωστό ότι οι νέοι επαγγελματίες φαρμακοποιοί καταβάλλουν σε αποσυρόμενους από το επάγγελμα σημαντικά ποσά για την απόκτηση της άδειας, χωρίς βέβαια να είναι γνωστή η έκταση του φαινομένου. Ποια η άποψή σας.
25. Θεωρείτε ότι η απελευθέρωση των αδειών στα πλαίσια απελευθέρωσης της αγοράς θα μπορούσε να εκμηδενίσει τέτοιου είδους φαινόμενα όπως τα παραπάνω. Αιτιολογείστε την απάντησή σας.
26. Ποιες επιπτώσεις θα είχε μια πιθανή απελευθέρωση της αγοράς και συγκεκριμένα του κλάδου των φαρμακοποιών στην κατανάλωση των φαρμάκων και της φαρμακευτικής δαπάνης;
27. Ποιοι είναι οι παράγοντες που επηρεάζουν ή μπορεί να επηρεάσουν τη φαρμακευτική κατανάλωση κατά την άποψή σας;
28. Σε σχετική μελέτη για τους προσδιοριστικούς παράγοντες της φαρμακευτικής κατανάλωσης στην Ελλάδα διαπιστώθηκε ότι η φαρμακευτική κατανάλωση δεν σχετίζεται με τα προτυποποιημένα πηλικά θνησιμότητας ή άλλους παράγοντες ζήτησης, άλλα με παράγοντες προσφοράς όπως ο αριθμός των φαρμακείων και των γιατρών. Πώς σχολιάζετε αυτό το συμπέρασμα της μελέτης.
29. Τα ποσοστά κέρδους της πώλησης των φαρμάκων είναι ανάλογα της πώλησης των φαρμάκων ή δυσανάλογα του κόστους του φαρμάκου;

30. Σ' ένα πλαίσιο απελευθέρωσης της αγοράς (και του κλάδου) θα εξεταστεί σοβαρά το ενδεχόμενο άρσης της απαγόρευσης της παροχής εκπτώσεων των φαρμάκων στη λιανική τιμή. Αυτό σημαίνει ότι οι τιμές των φαρμάκων θα γίνουν προσιτές στο καταναλωτικό κοινό. Θεωρείτε ότι η παραπάνω άρση απαγόρευσης θα ωφελήσει τους φαρμακοποιούς και το καταναλωτικό κοινό;
31. Ως γνωστόν οι τιμές των φαρμάκων καθώς και τα περιθώρια κέρδους των χονδρεμπόρων και των φαρμακοποιών ορίζονται από το κράτος. Ποιες θεωρείτε ότι θα είναι οι επιπτώσεις της απελευθέρωσης της αγοράς (χωρίς κρατικό παρεμβατισμό) στις τιμές των φαρμάκων και των κερδών τους θα υπάρξει μείωση των τιμών λόγω ανταγωνισμού;
32. Σε μια ενδεχόμενη απελευθέρωση της αγοράς ο αριθμός των αδειών δεν θα είναι ελεγχόμενος βάσει πληθυσμιακών κριτηρίων. Απελευθέρωση σημαίνει ότι έχοντας την άδεια ασκήσεως επαγγέλματος του φαρμακοποιού κάποιος Έλληνας ή ξένος που ανήκει στον κλάδο των φαρμακοποιών, μπορεί ν' ανοίξει φαρμακείο όπου θέλει: Σχολιάστε την παραπάνω άποψη.
33. Με βάση την οδηγία-πρόταση του 2004 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου σχετικά με τις υπηρεσίες στην εσωτερική αγορά, το ελληνικό δίκαιο καλείται να προσαρμοστεί στο κοινοτικό και ν' ανοίξει η ελληνική αγορά, απλοποιώντας τις διαδικασίες αδειοδότησης λειτουργίας των

φαρμακείων. Αυτό μεταφράζεται σε αύξηση του ανταγωνισμού, η οποία θα επιτρέψει στις ελληνικές επιχειρήσεις παροχής υπηρεσιών να αποκτήσουν ανταγωνιστικότητα απέναντι στην ξένη διείδυση (στους ξένους επαγγελματίες του κλάδου που θα κατακλύσουν την αγορά). Εκφράστε τις απόψεις σας στην παραπάνω πρόταση.

34. Οι επαγγελματικές οργανώσεις (σύλλογοι) όπως ο δικός σας έχουν δικαίωμα να παρεμβαίνουν στη διαμόρφωση των τιμών των φαρμακευτικών προϊόντων. Υπάρχει η άποψη ότι κάτι τέτοιο λειτουργεί ως σημείο αναφοράς και ασκεί αυξητική επιρροή στις τιμές προς όφελος των φαρμακοποιών.

Συμφωνείτε; Αν ναι, για ποιους λόγους;

Συμφωνείτε; Αν όχι, για ποιους λόγους;

35. Σ' ένα πλαίσιο ανοίγματος του κλάδου θα υπάρξει ξένη διείδυση επαγγελματιών του κλάδου στην ελληνική αγορά. Σ' αυτή την περίπτωση πόσο εύκολη θεωρείτε ότι θα είναι η βιωσιμότητα των επιχειρήσεων των φαρμακείων;

36. Σύμφωνα με έρευνες το 1960 ο αριθμός των φαρμακοποιών δεν υπερέβαινε τους 1.600, το 1990 έφτασε τους 7.463, το 1992 τους 7.834 και το 1996 τους 8.500 δηλαδή σε 30 χρόνια σχεδόν πενταπλασιάστηκε. Ποιες θα είναι οι ενδεχόμενες επιπτώσεις της απελευθέρωσης του κλάδου ως προς τον αριθμό λειτουργίας των φαρμακείων, θα είναι ΒΙΩΣΙΜΑ;

37. Σε μια ελεύθερη ανταγωνιστική αγορά οι τιμές των προϊόντων φαρμάκων διαμορφώνονται βάσει του νόμου της αγοράς (προσφορά-ζήτηση) χωρίς κρατική παρέμβαση. Αυτή η οικονομική λογική μειώνει τις τιμές και λειτουργεί προς όφελος του καταναλωτικού κοινού. Ποια είναι η άποψή σας.
38. Οι πληθυσμιακοί περιορισμοί στα φαρμακεία που τίθενται από το Ν. 1963/20-9-91 αποτελούν φραγμό εισόδου στο επάγγελμα, που ναι μεν δεν ορίζουν την προσφορά αλλά τείνουν να την περιορίσουν περιορίζοντας τον ανταγωνισμό και επιτείνουν τις τάσεις για αρνητικές εξελίξεις στον κλάδο. Σχολιάστε την ανωτέρω πρόταση.
39. Βάσει στοιχείων εγγεγραμμένης ανεργίας του κλάδου των φαρμακοποιών, από τον ΟΑΕΔ, τα τρία τελευταία χρόνια 2002-2005 διαπιστώνεται αύξηση του συνολικού αριθμού των ανέργων στον κλάδο. Αυτό σημαίνει ότι ένα ποσοστό των νέων θα πρέπει να στραφεί σε αναζήτηση εργασίας από τα ιδιωτικά φαρμακεία σε άλλους τομείς απασχόλησης. Σχολιάστε το.

